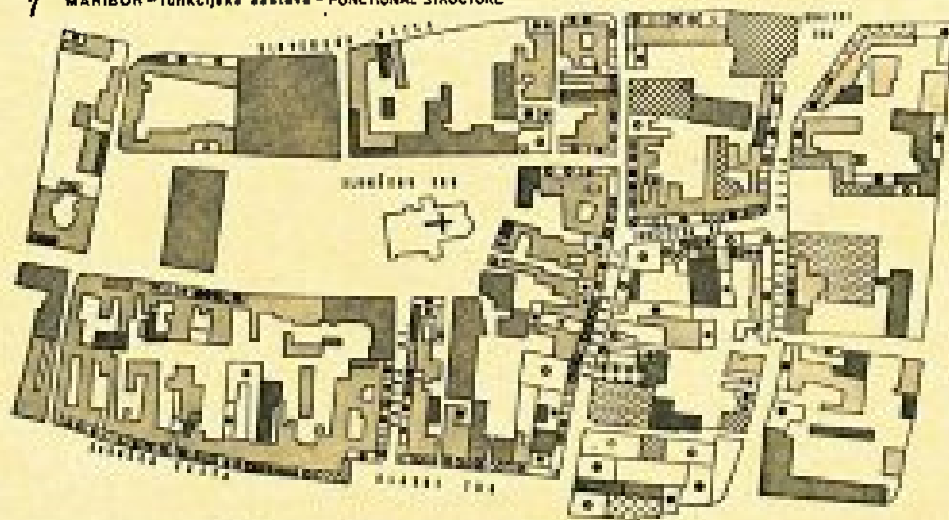

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

7 MARIBOR - funkcijna sestava - FUNCTIONAL STRUCTURE

○ TRGOVINA ZA KRATKOROČNO OSKRBO	● OBRT	⊕ ZDRAVSTVO
● II SREDNJOROČNO II	▨ GOSTINSKA OZJAVNOST	▨ JAVNE FUNKCIJE
● II DOLGOROČNO II	⊙ OENARNI ZAVODI	▨ INDUSTRIJA IN SKLADIŠČA
▨ VELEBLAGOVNICE	▨ POSLOVNE DEJAVNOSTI	▨ STANOVANJA
- FF - Odd. za geografijo XI. 1986
Vsebina: dr. M. Pok
Karta: C. Vejvoda

VSEBINA — CONTENTS

Razprave — Papers

Mirko Pak: NEKATERI ELEMENTI ZGRADBE IN USTROJA MESTNEGA SREDIŠČA MARIBORA	3
Some structural elements of city centre Maribor	
Vladimir Bračič: POZEBA VINOGRADOV IN SADOVNJAKOV POZIMI 1985	21
The Damage Done by Frost the Vinoyards and Orchads in the Winter of 1985 in Slovenia	
Milan Ževart: POHORSKI — LACKOV ODRED	27
The Pohorje — Lacko Detachment	
Jože Snoj: NEMŠKI NAPADI NA 2. BATALJON LACKOVEGA ODREDA 3. in 7. MARCA 1945	35
The German Attacks upon the 2nd Battalion Lacko Detachment on March 3rd and 7th 1945	
Matjaž Klemenčič: METODOLOŠKI PROBLEMI V ZVEZI Z UGOTAVLJANJEM REALNOSTI AMERIŠKIH STATISTIK MATERINEGA JEZIKA IZSELJENCEV IN HABSBUŠKE MONARHIJE	42
Methodological Questions on the Reliability of American Statistics of Mother Tongue for Emigrants from Austria-Hungary	
Anton Sore: ZADNJI BRODOVI IN ČOLNI NA SLOVENSKI SPODNJI SAVI, SPODNJI SAVINJI IN SPODNJI KRKI	54
The last Ferries and Boats on the Slovene Lower Sava, Lower Sovinja and Lower Krka Rivers	
Štefan Barbarič: PREKMURSKI UČBENIKI PRED BUDIMPEŠTANSKIM PARLAMENTOM 1872	76
The Tex-Books of Prekmurje before the Parliament in 1872	
Jože Curk: ORIS GRADBENE ZGODOVINE POHORJA	83
Description of the Building History of Pohorje	
Jože Curk: CELJSKI STARI GRAD — POSEBNO V 16. STOLETJU	107
Stari grad (Old Castle) of Celje, especially in the 16th Century	

Izvirke prispevkov v tem časopisu objavljata »Historical Abstracts«
in »Amerika: History and Life«.

Abstracts of articles of this review are included in »Historical Abstracts«
and »Amerika: History and Life«.

Na naslovni strani je karta — Funkcijska sestava Maribora.

On the title-page is the cart — Functional structure of Maribor.

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

Letnik 58 — Nova vrsta 23

1. zvezek

1987

IZDAJATA
UNIVERZA V MARIBORU IN ZGODOVINSKO DRUŠTVO MARIBOR

ZALOŽNIK
ZALOŽBA OBZORJA MARIBOR

Maribor 1987

Izdajateljski svet — Publishing Counsel

Branko Avsenak, dr. Vladimir Bračić, Ralf Čeplak,
Rolanda Fugger-Germadnik, Metka Fujs, dr. Bruno Hartman
(predsednik), dr. Jože Koropec, Franc Marič, Ludvik Olas,
Fani Osterc, dr. Milan Ževart, mag. Marjan Žnidarič

Uredniški odbor — Editorial Board

dr. Vladimir Bračić, dr. Bruno Hartman, dr. Jože Koropec,
Tone Petek, dr. Vanek Siftar, dr. Sergej Vrišer, dr. Milan Ževart

Glavni in odgovorni urednik — Chief and Responsible Editor

dr. Vladimir Bračić
62000 Maribor, Gosposvetska 24, Jugoslavija
telefon 062-22895

Uprava in založba — Administration and Publisher

Založba Obzorja
62000 Maribor, Partizanska 5, Jugoslavija
telefon 062-25681

Za znanstveno vsebino in jezik prispevkov odgovarjajo avtorji.

IZDANO Z DENARNO POMOČJO

Raziskovalne skupnosti Slovenije, Kulturne skupnosti Slovenije,
Raziskovalne skupnosti Maribor, Kulturne skupnosti Maribor

RAZPRAVE

NEKATERI ELEMENTI ZGRADBE IN USTROJA
MESTNEGA SREDIŠČA MARIBORA

Mirko Pak*

UDK 911.37:711.4/.5(497.12 Maribor)

PAK Mirko: Nekateri elementi zgradbe in ustroja središča Maribora. (Einige Bau- und Strukturelemente des Stadtkerns von Maribor.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 58=23(1987)1, str. 3—20

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl.

Prikazani so nekateri osnovni elementi populacijske sestave mesta. Na osnovi kartiranja širšega mestnega središča so podani izraba tal, starost stavb, tip stavb, nadstropnost, gostota stanovanj ter funkcijska izraba stavb z opredeljeno poslovno-trgovskega središča mesta.

UDC 911.37:711.4/.5(497.12 Maribor)

PAK Mirko: Some structural elements of city centre Maribor. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 58=23(1987)1, p. 3—20 Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The article deals with some basic elements of demographic structure in the city. On the basis of extended city centre land use it shows city land use, age of dwellings, type of dwellings, flat density and use of dwellings, with business-trade function of city centre.

Uvod

V širokem spektru sestavin mestnega prostora sta nedvomno v ospredju zanimanja sodobne ubrane geografije zgradba ali morfologija in ustroj ali struktura mesta. Navedena kompleksa združujeta vrsto elementov, ki se zaradi razvejane metodologije in še zlasti težko dostopnega gradiva, največkrat proučujejo po osnovnih podelementih. Na žalost je pri nas kljub močni primarni in sekundarni urbanizaciji, ki je v Sloveniji samo v zadnjih desetih letih povečala delež urbanega prebivalstva od 34,5 % leta 1971 na 48,9 % leta 1981, tovrstnih proučevanj malo. To velja še posebej za makroregionalno središče Maribor, ki je leta 1981 dosegel 106.113 prebivalcev.

Današnja zgradba in ustroj Maribora sta rezultat razvojnega součinkovanja naravnih in družbenoekonomskih dejavnikov. Zato v mestu tudi srečujemo vrsto antropogenih elementov starejšega izvora (Zgonik, 1983), ki so seveda mnogo bolj produkt samih pogojev za razvoj naselja na sploh in še posebej Maribora kot velikega mesta. To dobro pokaže tudi primerjava med sicer generalizirano morfološko karto Mariborske ravnine in med razvojem mestne zgradbe

* Dr. Mirko Pak, izr. univ. prof., Oddelek za geografijo, Filozofska fakulteta, Univerza E. Kardelja, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12.

in ustroja ter njihovega današnjega stanja. (Belec, 1961) Ob tem je treba izpostaviti pomen reliefnih, hidrografskih in talnih razlik med posameznimi terasami, pa same Drave, železnice in železniških nasipov ter magistralne ceste pri prostorskem in strukturnem ter vsesplošnem razvoju mesta in njegovi diferenciaciji. To odseva vse razvojne faze s poudarjeno industrijsko in delavsko sestavo v preteklosti ter tudi kompleksnejši razvoj mesta kot makroregionalnega središča v novejšem obdobju. Vse to je pripeljalo do precejšnje teritorialne zaključenosti posameznih razvojnih faz, ki se kažejo tudi v fiziognomskih razlikah, torej v talnem načrtu, načinu in gostoti zazidave, v višini-gabaritu, v tipih zgradb. (Ilešič, 1980)

V študiji bodo prikazani delni rezultati raziskovanj izrabe tal, tipa, starosti in nadstropnosti stavb kot morfoloških elementov ter funkcijske izrabe in nekaterih demografskih pokazateljev kot strukturnih elementov širšega mestnega središča Maribora. Vključen je tudi poizkus ovrednotenja prostorsko relevantnih elementov v oblikovanju mestnega središča.

V raziskovanje je bilo vključeno širše mestno središče v tolikšnem obsegu, da je poleg trgovsko-poslovnega središča zajetih tudi čim več strukturno in funkcijsko različnih predelov, med njimi tudi industrijsko-delavski predel na Studencih.¹

Demografski razvoj in sestava

Ker sta morfološka in strukturna podoba Maribora tesno povezana z njegovim prebivalstvenim razvojem, je za uvod v osnovno problematiko potrebnih nekaj prebivalstvenih značilnosti. Zaradi funkcije makroregionalnega središča z vsemi centralnimi dejavnostmi, nadpovprečno razvito industrijsko funkcijo in iz tega izhajajočim velikim številom delovnih mest, ima Maribor ob dokaj močni suburbanizaciji okolice pozitiven migracijski saldo. Prebivalstvo mesta je naraščalo hitreje od prebivalstva bivše enotne občine ali sedanjih šestih občin skupaj. Še hitreje pa je prebivalstvo naraščalo v vseh obdobjih v obmestnih naseljih² zaradi priseljevanja iz podeželskih naselij in razseljevanja prebivalstva Maribora. Podrobnejši vpogled v prebivalstveni razvoj daje spodnja tabela:

Leto	Maribor ožje mesto		Obmestna naselja		Maribor širše mesto		Šest občin skupaj C	Podeželska naselja C - (A+B)
	A		B		A + B			
	I	II	I	II	I	II		
1953		56,9 %		7,7 %		64,6 %		
1953/61	16,6 %		18,3 %		16,8 %		23,0 %	34,3 %
1961		54,0 %		7,4 %		61,4 %		
1961/71	17,4 %		25,6 %		18,2 %		12,3 %	2,7 %
1971		56,4 %		12,8 %		64,7 %		
1971/81	9,5 %		15,0 %		10,2 %		8,1 %	4,3 %
1981		57,1 %		13,3 %		65,9 %		

I = gibanje števila prebivalstva,

II = delež od prebivalstva šestih občin.

¹ Na severu poteka meja po Gosposvetski in Strossmayerjevi ulici. Ob parku ter po obronkih Piramide, na vzhodu v glavnem po železniški progi, na jugu Na poljanah, po Koresovi in Ulici Parliške komunice ter na zahodu do Turnerjeve, Heroja Šercerja in Ciril Metodove ulice.

² Obmestna naselja so zajela z Urbanističnim načrtom mesta Maribor, ZUM, 1977: Bohova, Dogoše, Kamnica, Košaki, Meljski hrib, Mklavž, Limbuš, Pekre, Pekel, Počehova, Razvanje, Ribniško selo, Rogoza, Sp. Hoče, Vinarje, Za Kalvarijo, Zrkovci.

Igor Višer je v svoji študiji Mala mesta v SR Sloveniji, Ljubljana 1969, priključil k mestu še več obmestnih naselij.

Delež prebivalstva ožjega mesta in obmestnih naselij se je zadnjih dvajset let večal, vendar počasneje kot pri večini slovenskih mest. Takšen razvoj je bil povezan s prostorskim širjenjem sklenjeno zazidanega mestnega teritorija, pri čemer je naselje Maribor-Jug s predvidenimi 8340 stanovanji, poleg predvidenih 13.216 novih stanovanj v drugih robnih soseskah do leta 2001, največji primer primarne urbanizacije v Mariboru (Urbanistični načrt, 1977) Prostorsko širjenje mesta pa je sprejemalo njegovo notranjo preobrazbo z zgotovitvijo zazidave in spreminjanjem namembnosti prostora, predvsem iz stanovanjskih v nestanovanjske poslovno-trgovske namene. Vsi ti notranji procesi, med katere nedvomno sodi tudi revitalizacija starega mestnega jedra, vodijo k prerazporeditvi prebivalstva iz središča proti obrobju mesta. Ob tem pa že uvodoma navedena naravno in genetsko-funkcijsko pogojena členitev mesta še nadalje vpliva na njegov populacijski razvoj. Tako se je v obdobju 1961/71 prebivalstvo na desnem bregu Drave povečalo za 29,9 %, medtem ko je na levem bregu nazadovalo za 1,3 %. Urbanistični načrt mesta predvideva za obdobje 1971/2001 za desni breg kar 76 % povečanje in na levem bregu za 2 % zmanjšanje števila prebivalstva. (Urbanistični načrt, 1977). Tako se je že v preteklosti prebivalstvo desnega brega množilo hitreje kakor na levem bregu, kjer pa so še dolgo ostale skoraj vse centralne dejavnosti. (Pak, 1979)

Najbolj očitno se učinki podedovane strukture mestnega razvoja kažejo v dejavnostni in s tem povezani socialni sestavi prebivalstva. V industriji je bilo leta 1961 zaposlenih kar 47,6 % aktivnih prebivalcev, leta 1971 45,2 % in leta 1981 le še 38,2 %.

Zlasti hitrejši razvoj terciarnih dejavnosti je v Mariboru spreminjal dejavnostno sestavo prebivalstva v smislu deindustrializacije, razlike med posameznimi predeli pa so še vedno velike. Leta 1961, ko je bilo mesto še razdeljeno na tri občine, je bilo v občini Center (levi breg Drave) 52,5 % aktivnih prebivalcev zaposlenih v industriji, 18,4 % v terciarju in 27,2 % v kvartarju. Na mestnem območju občine Tabor (desni breg Drave) je bilo v industriji zaposlenih 64,9 %, v terciarju 15,9 % in v kvartarju 17,6 % aktivnih prebivalcev in v občini Tezno v industriji 78,3 %, v terciarju 11,4 % in v kvartarju 11,1 %. (Pak, 1973) Ob sedanjih upravnih delitvi mesta na štiri občine pa je bilo leta 1981 v mestnem delu občine Rotovž (brez Melja) 37,3 % aktivnih prebivalcev zaposlenih v sekundarnih dejavnostih, 30,4 % v terciarnih in 26,4 % v kvartarnih, občine Pobrežje (vključuje industrijsko Melje) 51,8 % v sekundarju, 31,3 % v terciarju in 15,3 % v kvartarju, občine Tabor 47,1 % v sekundarju, 32,0 % v terciarju in 19,4 % v kvartarju ter občine Tezno 55,1 % v sekundarnih, 29,9 % v terciarnih in 13,0 % v kvartarnih dejavnostih. Povsod se je zmanjšal delež industrijskega in povečal delež v terciarnih in kvartarnih dejavnostih zaposlenega prebivalstva.

Navedene spremembe v dejavnostni sestavi prebivalstva spremlja intenzivna prostorska prerazporeditev prebivalstva v okviru mesta, povezana s spreminjanjem vrednosti bivalnega okolja. Vendar so leta 1971 na Teznem imeli razen enega še vsi statistični okoliši nad 50 % aktivnega prebivalstva zaposlenega v sekundarnih dejavnostih in trije okoliši celo nad 70 %. Na Taboru je imel le en okoliš nad 60 % sekundarnega prebivalstva, pet med 50 in 60 %, ostali pa pod 50 %. Na levem bregu Drave v občini Center sta imela le dva okoliša v Melju ta delež nad 50 %. (Karta 1) Nadaljnje raziskovanje je pokazalo soodvisnost med poreklom industrijskega prebivalstva in njihovo kvalifikacijsko sestavo ter mestom njihove zaposlitve. Iz Centra je bilo nad 50 % industrijskih delavcev zaposlenih v Melju, s Tezna pa nad 75 % v industriji Tezna. (Pak, 1980)

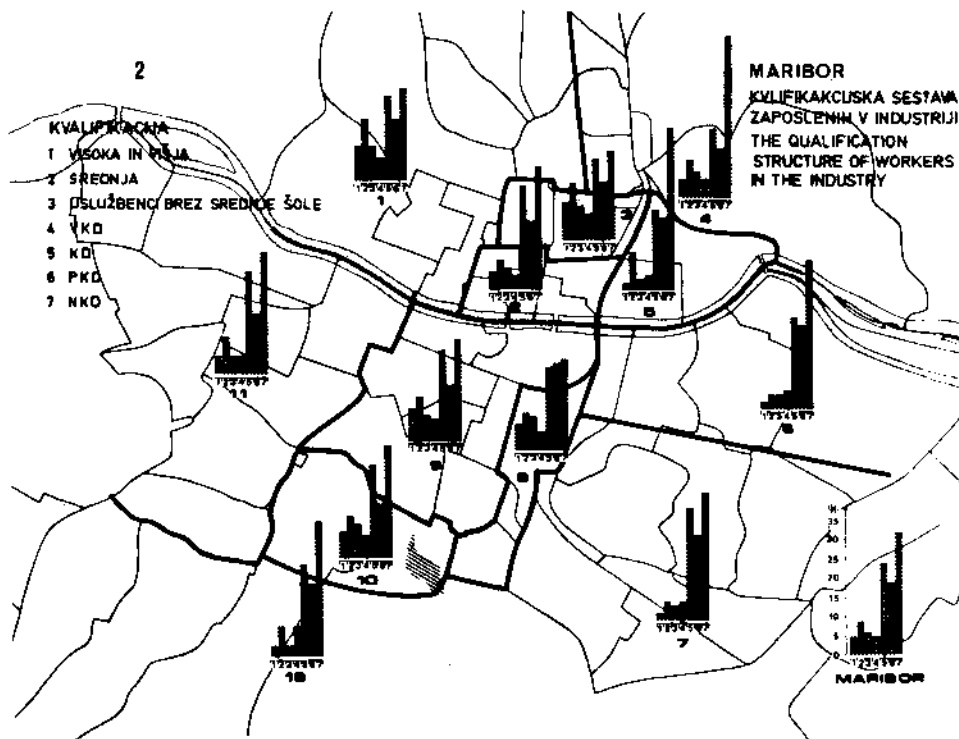
Studenci, Radvanje in deloma tudi staro mestno jedro pa v smeri nižje kvalifikacijske sestave industrijskega prebivalstva. (Karta 2)³

Elementi zgradbe ali morfologije mestnega zemljišča

Izraba zemljišča

Osnova morfološkemu proučevanju Maribora je bilo kartiranje izrabe tal.⁴ Osnovna metodologija kartiranja prostora za bivanje, proizvodnjo, cirkulacijo, organizacijo, rekreacijo in ostalo (Vrišer, 1966) je bila močno modificirana in prilagojena namenu raziskave in posebnostim raziskanega predela. Končna sinteza je dala naslednje kategorije: vrt, vrt-zelenica, njiva, vinograd, sadovnjak, travnik, dvorišče, neurejene površine, vrtički, urejene zelenice, urejena parkirišča, neurejena parkirišča, športnorekreacijske površine, otroška igrišča.

Kartiranje je pokazalo določene značilnosti takozvane strukturne narave: delitev na ožje mestno središče, katerega tipičen predstavnik je takozvano notranje mesto ali mestno jedro znotraj nekdanjega mestnega obzidja, na ostale gosto pozidane predele mestnega središča, ter na preostale predele redkejše zazidave predvsem enodružinskih hiš. Druga skupina razlik v izrabi zemlje pa je zonalna, pogojena z oddaljenostjo od mestnega središča in je izrazito prostorskega značaja.

⁴ Analiza in karta sta narejena na osnovi proučitve 19 največjih mariborskih industrijskih podjetij leta 1975 z okrog 28 000 zaposlenimi. Od teh je imelo bivališče v Mariboru 15 850 ali 57 % delavcev.

³ Členitev mesta na karti 2 je naslednja: 1 — Koroška cesta, 2 — Center, 3 — Mladinska ulica, 4 — Počehova, 5 — Melje, 6 — Pobrežje, 7 — Tezno, 8 — Tržaška cesta, 9 — Tabor, 10 — Nova vas, 11 — Studenci, 12 — Radvanje.

Osnovne značilnosti strukturne narave so naslednje: v notranjem mestu je 70 % površin pozidanih, kar je najvišja gostota v vsem mestu. Nepozidane površine so deloma po značaju in po funkciji klasična dvorišča in prometne površine. Malo je zelenih površin in urejenih parkirišč, kar je tudi sicer tipično za srednjeveška mestna jedra. Morfologija in struktura se v notranjem mestu zaradi revitalizacije v zadnjih letih hitro spreminjata, kar spremlja skokovita rast vrednosti notranjega mesta kot bivalnega in kot heterogenega funkcijskega prostora.

Izraba zemljišča je v ostalem gosto pozidanem območju mestnega središča mnogo bolj heterogena z visokim odstotkom zelenih površin, dvorišč in parkirišč, v večjem obsegu pa se pojavljajo tudi druge površine. Predel med Partizansko cesto in Aškerčevo ulico je 50 % pozidan, 25 % je zelenih površin, 15 % dvorišč, 10 % parkirišč in 5 % ostalih površin. Tukaj so se najbolj povečale površine urejenih in še zlasti neurejenih parkirišč na obcestnih zelenih pasovih in dvoriščih, ki jim je postala to največkrat celo glavna funkcija.

V predelu ob Sodni ulici je blizu 50 % površin pozidanih, ostala površina pa je heterogeno izkoriščena za parkirišča, zelenice, vrtove, dvorišča ter proizvodne in neurejene površine.

Med predele z najbolj heterogeno izrabo zemljišča sodi nedvomno predel ob Koroški cesti na levem bregu Drave. Ob 30 % pozidanih površinah zasedajo dvorišča, zelenice, vrtovi in ostalo po 15 %, parkirišča pa 10 % zemljišča.

Močno heterogeno izrabo tal ima tudi predel med Dravo in železnico na desnem bregu Drave. S 30 % prednačijo stavbe, ostalo pa so zelenice, parkirišča, dvorišča ter proizvodne površine.

Predel Tabora med železnico in Ulico Pariške komune in Koresovo v nadaljevanju ter ob Titovi cesti je zelo neenoten v izrabi zemljišča. V osnovi gre za mešano izrabo z visokim deležem dvorišč, zelenic in proizvodnih površin. Kjer pa se je ob obrobju obdržala stara zazidava (ob Titovi cesti in železničarska kolonija), prevladujejo dvorišča in še posebej vrtovi.

Izraba zemljišča je v vsem tem drugem območju najbolj pestra z največjimi razlikami med posameznimi predeli. Predvsem pa je to območje, podobno kot v vseh drugih mestih, najštevilnejših in najhitrejših sprememb v namembnosti izrabe zemljišča. Skupaj s funkcijskimi spremembami se v tem prehodnem območju, v katerega se iz notranjega mesta širi poslovno-trgovsko središče, večja gostota zazidave, parkirne in druge površine, ki služijo poslovno-trgovski funkciji.

Redkeje pozidani predeli na robu mestnega središča so mnogo bolj stabilni, še zlasti sklenjen predel enodružinskih hiš na levem bregu Drave severno od Aškerčeve ulice. Tukaj je pozidanih površin le 15 %, kar 70 % je vrtov s kombinacijami zelenic, dvorišč in drugega, 15 % površin pa je namenjenih drugim kategorijam. Podobna je izraba tal na Studencih s 15 % pozidanih površin, 15 % dvorišč, 60 % vrtov in 10 % ostalega. Tukaj je v posameznih uličnih blokih delež vrtov celo višji, značilna pa so tudi številna gospodarska plospja (lope).

Primerjava izrabe zemljišča glede na oddaljenost od mestnega središča se dokaj ujema z zgornjo prostorsko razporeditvijo, so pa razlike med posameznimi pasovi oddaljenosti značilne: brez upoštevanja novih robnih stanovanjskih sosesk, ki v raziskavo tudi sicer niso bila zajeta, sledimo v oddaljenosti od mestnega središča naslednjim spremembam v izrabi zemljišča: zmanjšanju deleža pozidanih površin, sprva povečanju deleža zelenih površin, proti obrobju pa

* Karilranje so pod avtorjevim vodstvom opravili študentje četrttega letnika geografije študijskega leta 1984/85, Oddelka za geografijo Filozofske fakultete v Ljubljani za karil »Izraba tal in število stanovanj« ter »Funkcijska izraba hiš« s tiskom »Izraba širšega mestnega središča Maribora«, naročnik Zavod za urbanizem Maribor, 1985.

vrto; medtem ko je v središču visoka koncentracija parkirnih in raznih komercialnih površin, se proti obrobju večja delež proizvodnih in rekreacijskih površin, vrtičkov, otroških igrišč in ostalega. Evidentno je, da prostorski, strukturni, funkcijski in populacijski razvoj mestnega središča odločujoče vpliva na izrabo zemljišča, gostoto zazidave in njegovo preobrazbo.

Starost, tip, nadstropnost tal in gostota stanovanj

Starost stavb odseva prostorski razvoj mesta, ki ga je še posebej do leta 1941 podrobneje prikazal v svoji študiji o urbanistično-gradbenem zgodovinskem orisu Maribora Jože Curk (Curk, 1966, 1968). Zato starost stavb proti obrobju praviloma upada, novejša preobrazba pa je tudi v to shemo prinesla določeno pestrost. Med vojno porušeni predeli so bili na novo pozidani, prav tako bivše prazne površine na obrobju mestnega jedra in na Taboru, nekaj stavb pa je bilo po rušenju starih na novo zgrajenih.

V vsem raziskanem predelu je bilo 65,8 % novih stavb zgrajenih pred letom 1945, 21,2 % v obdobju 1945—1969 in le 12,9 % kasneje. Kar 95,2 % stavb iz prvega obdobja ima zgradbeno stabilna železničarska kolonija, sledi mestno jedro s 87,8 % in predel ob Sodni ulici s 76,2 %. Vsi ostali predeli imajo kljub mešani sestavi še vedno nad 50 % stavb iz tega obdobja in nad 20 % stavb iz obdobja 1945—69. Nad 15 % stavb zgrajenih po letu 1970 pa imajo predeli ob Koroški cesti, ob Maistrovi ulici in Studenci.

Podobna je tudi prostorska razvrstitev uličnih blokov po starosti stavb. To pomeni, da ima mestno jedro do železnice na vzhodu do 80 % uličnih blokov v prvih treh starostnih kategorijah, ki pomenijo predvsem visok delež najstarejših stavb. V četrti in peti kategoriji s še vedno visokim deležem stavb iz prvega in dokajšnjim deležem stavb iz drugega obdobja izstopa zlasti predel ob Maistrovi ulici. Karta starosti stavb kaže ob enotnejši sestavi v širšem mestnem jedru in na Taboru veliko pestrost na severnem in vzhodnem obrobju mestnega središča. (Karta 3)⁵ Kar 17,4 % vseh uličnih blokov ima vse stavbe izpred leta 1945, od tega jih je ena tretjina v ožjem mestnem jedru. Sledi predel med Dravo in železnico na Taboru, kjer ima kar 6 blokov nižji delež stavb izpred leta 1945. V povojni zgrajenih večnadstropnih stavbah v gosto pozidanem mestnem središču je sicer močno prisotna stanovanjska funkcija, toda povsod so vsaj v pritiščju tudi nestanovanjske dejavnosti. Proti obrobju, še zlasti v predelih enodružinskih hiš močno prevladuje stanovanjska funkcija.

Morfologija vključuje tudi tipe stavb, ki so v geografskih proučevanjih dokaj podrobno opredeljene glede na njihovo velikost, vrednost in starost, s čemer so upoštevani tudi že elementi socialnega in funkcijskega značaja. (Vrišer, 1966). Ob upoštevanju prevladujočega tipa hiš⁶ v vsakem uličnem bloku, ima v celotnem obravnavanem območju Maribora kar 53,1 % uličnih blokov nad 50 % starih večstanovanjskih hiš. To je razumljivo spričo zgradbe in značaja obravnavanega predela, ki v glavnem obsega mestno središče. V celoti je takšnih hiš 40,5 %. Ulični bloki s prevlado starih večstanovanjskih hiš obkrožajo

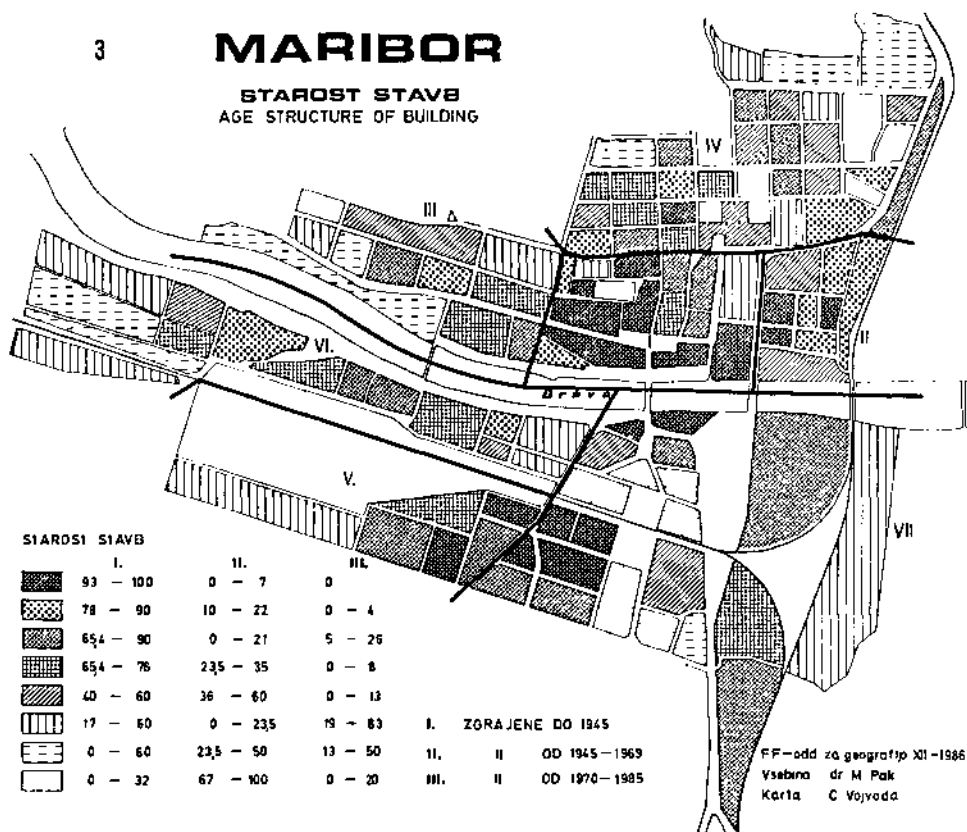
⁵ Za potrebe analize je bil proučen predel mesta razdeljen na 111 uličnih blokov. Ti so bili združeni v naslednjih sedem predelov: I. Rotovž z najstarejšim mestnim jedrom, II. predel ob Sodni ulici obsega ulične bloke med Dravo, Svetozarevsko ulico, Partizansko cesto in železnico, III. predel ob Koroški cesti obsega ulične bloke med Dravo, Gosposvetsko in Štrösmayerjevo ulico, IV. predel ob Maistrovi ulici obsega ulične bloke severno od Partizanske ceste, V. predel obsega železničarsko kolonijo, VI. Studenci obsegajo ulične bloke med železnico, Gorkega ulico in Dravo, VII. Tabor obsega ulične bloke med Dravo, Gorkega ulico, Ulico Parliške komune in nekaj vzhodno od železnice.

⁶ Pri proučevanju uporabljeni tipi stavb so naslednji: stare delavske enodružinske hiše, stare eno ali dvodružinske hiše, stare vile, novejšee eno ali dvodružinske hiše, stare večstanovanjske hiše, hiše srednjeveškega jedra, nove večstanovanjske hiše (bloki, stolpiči).

3

MARIBOR

STAROST STAVB
AGE STRUCTURE OF BUILDING

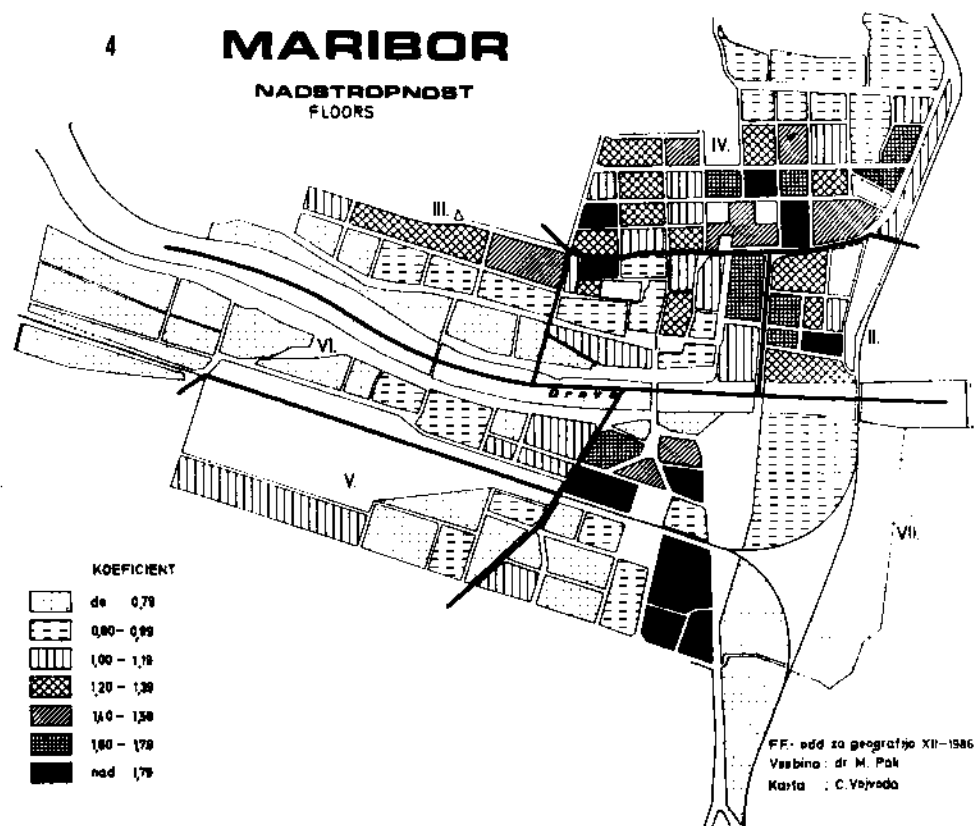
stara mestno jedro in se v sklenjenem pasu širijo vse do Aškerčeve ulice na severu, na desnem bregu Drave pa močno prevladujejo na Taboru. Kar 95,8 % takšnih uličnih blokov je v območju železničarske kolonije, nad 50 % pa še v predelih ob Sodni ulici, ob Maistrovi ulici in na Taboru. Izrazito nizek pa je ta delež v predelu Koroške ulice, Rotovža in na Studencih.

V predelih koncentracije starih večstanovanjskih hiš je tudi največ uličnih blokov s prevladujočim deležem nad 50 % novih večstanovanjskih hiš (blokov). Največ teh (26,3 %) je na Taboru, ki je šele po letu 1970 dobil nekaj poslovno stanovanjskih objektov, s katerim je ta predel dobil mestni videz. (Pirkovič, Kocbek, 1982),

Tretja prevladujoča kategorija so ulični bloki z nad 50 % starih eno ali dvo-družinskih hiš. V mestnem jedru je takšnih kar 60 %. Ulični bloki s prevlado ostalih kategorij so mnogo redkejši in predvsem razmetani po območju. Severno od Aškerčeve in zahodno od Strossmayerjeve ulice ter na Studencih ima večino uličnih blokov bolj ali manj enakomerno mešano sestavo hiš naslednjih kategorij: stare delavske hiše, novejša eno in dvostanovanjske hiše in stare večstanovanjske hiše.

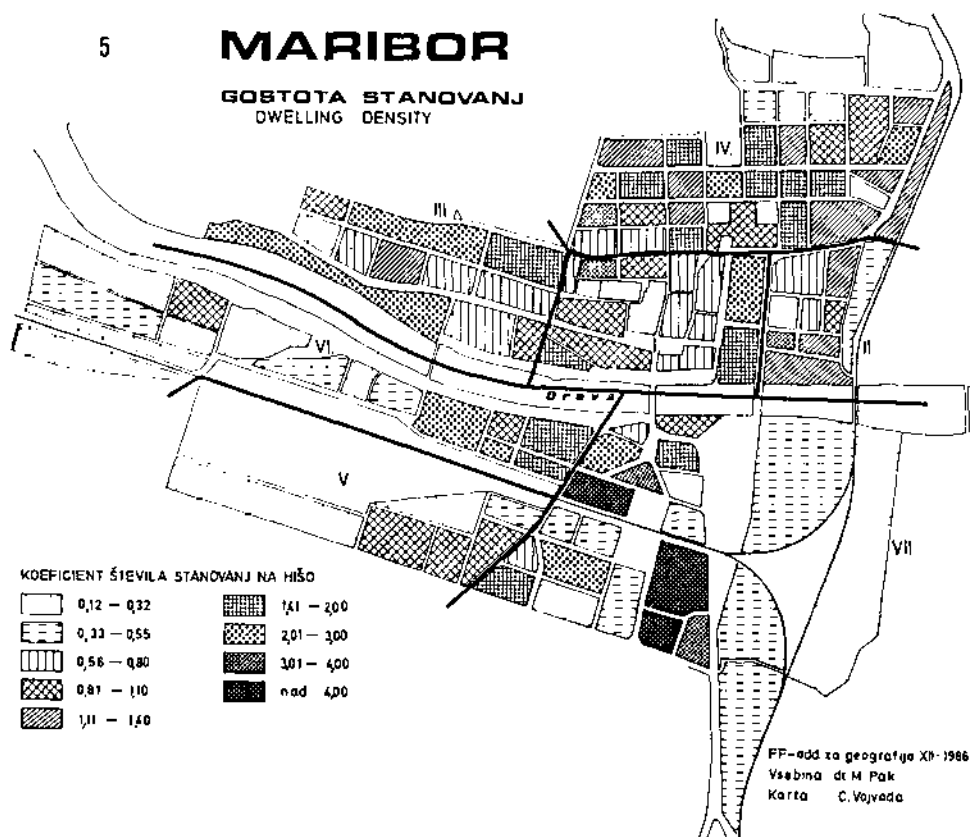
Starost in še zlasti tip stavb sta v tesni soodvisnosti z njihovo nadstropnostjo. Visoka pozitivna korelacija je zlasti med visoko nadstropnostjo in starimi večstanovanjskimi hišami. Trgovske in deloma tudi poslovne dejavnosti so bile v preteklosti najštevilnejše v dokaj nizkem mestnem jedru, ki ima skoraj v celoti koeficient nadstropnosti pod 1, torej podpovprečno višino ali

nadstropnost. Središče Maribora tako močno odstopa od normalne višinske sestave, ki pomeni zniževanje stavb od središča proti obrobju. Povprečna nadstropnost v raziskanem predelu Maribora je 2,42 nadstropij vključno s pritličji. To je relativno skromno predvsem zaradi nizkega osrednjega jedra in le nekoliko višjega njegovega obrobja starih večstanovanjskih hiš. Izračunani koeficient, ki pomeni odstopanje vrednosti v posameznih uličnih blokih od povprečne nadstropnosti kaže najvišji delež uličnih blokov (27,9 %) s koeficientom do 0,79, sledi mu 20,7 % uličnih blokov s koeficientom 0,80—0,90. (Karta 4). Razlike med posameznimi uličnimi bloki so v večjih primerih velike. To pa ni mogoče trditi tudi za posamezne predele mestnega središča zaradi splošno relativno nizke nadstropnosti in zaradi pestrosti med uličnimi bloki, še zlasti v območju mestnega središča. Po predelih so bili koeficienti naslednji: Maistrova ulica 1,21, Sodna 1,17, Studenci 1,14, Rotovž 1,04, Tabor 0,97, Koroška cesta 0,95 in železničarska kolonija 0,78. Na splošno nadstropnost upada v stran od mestnega središča, najhitreje seveda v predelih enodružinskih hiš. Med posameznimi predeli sta na Studencih in v železničarski koloniji z okrog 80 % najvišja deleža uličnih blokov s podpovprečnim koeficientom, s koeficientom do 1,19 pa skoraj 100 %. V drugo skupino sodita predela Tabor s 60,9 % in Koroška ulica z 72,7 % uličnih blokov s podpovprečnim koeficientom, pri čemer ima zlasti na Taboru pet uličnih blokov z blokovsko zazidavo močan nadpovprečen koeficient nadstropnosti. Skupino zase pomeni mestno jedro z le enim uličnim blokom z najvišjim koeficientom nad 1,79 in povprečnim skupnim koeficientom.

Gostota stanovanj je bila določena z njihovim številom na eno hišo in znaša v obravnavanem predelu Maribora 8,36 stanovanj. Visoka gostota je v pozitivni korelaciji z nadstropnostjo. Ulični bloki s koeficientom nadstropnosti nad 1 imajo koeficient stanovanj nad 1,5 in obratno, ulični bloki s koeficientom nadstropnosti pod 1 imajo tudi koeficient stanovanj pod 1 (Karta 5).

Nadpovprečen koeficient imajo predeli ob Koroški cesti 1,32, Tabor 1,29, ob Sodni ulici 1,12, podpovprečnega pa Rotovž 0,94, ob Maistrovi ulici 0,99, železničarska kolonija 0,75 in Studenci 0,62. Podobno kot na gostoto stanovanj v posameznih uličnih blokkih vplivata tudi na gostoto v okviru sedmih predelov predvsem dva dejavnika: nadstropnost in funkcijska sestava. Iz obeh razlogov je v mestnem jedru skoraj v vseh uličnih blokkih gostota sicer podpovprečna, glede na absolutno koncentracijo poslovno trgovskih dejavnosti pa vendar še dovolj visoka, da lahko ta predel opredelimo kot strukturno mešan z bolj ali manj enakomerno zastopanostjo teh funkcij: stanovanjsko, poslovno in trgovsko. Tukaj ima kar 60 % uličnih blokov koeficient med 0,56 in 1,10. Mestno jedro pa obkrožajo ulični bloki z napovprečno gostoto stanovanj. Kar 50 % uličnih blokov ob Maistrovi ulici ima koeficient med 1,11 in 2,0 z izjemno skrajnega severnega predela; v predelu ob Koroški cesti ima 54,5 % uličnih blokov koeficient med 0,56 in 1,10, ob Sodni ulici pa ni izrazite koncentracije uličnih blokov z višjimi koeficienti. V predelu železničarske kolonije ima 60 % uličnih blokov koeficient med 0,12 in 0,55, na Taboru pa ima takšen koeficient kar 42,8 % uličnih blokov.

Funkcijska sestava mestnega središča

Splošne značilnosti

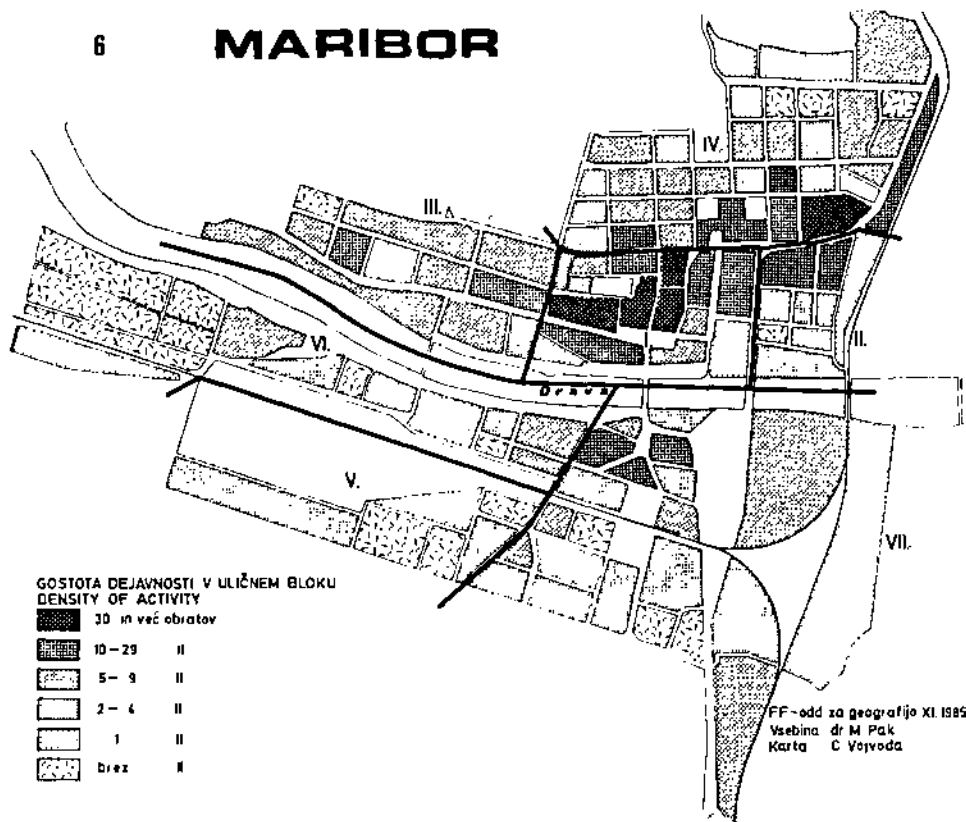
Stopnja in oblika funkcijske izrabe mestnega središča odseva družbeno-ekonomski razvoj mesta in njegovega vplivnega območja ter njegovo funkcijsko usmeritev. Žal pa za povsem eksaktno ovrednotenje mestnega središča Maribora in posebej njegovih posameznih delov ni bilo na voljo podobnih podatkov kot za Ljubljano, kjer je bilo mogoče s pomočjo višinskega indeksa in indeksa intenzivnosti izrabe ovrednotiti in omejiti njegovo poslovno središče (Genorio, 1978). Odnos med stanovanjsko, negospodarskimi in gospodarskimi poslovnimi funkcijami v središču Maribora je bilo mogoče ovrednotiti na osnovi s kartiranjem zbranega gradiva izrabe stavb. Kvalitativna analiza tega gradiva je bila opravljena po metodah, ki so bile že podrobneje prikazane v podobnih študijah (Pak, 1973; Pak, 1973 a; Pak, 1974) in jih zato na tem mestu ne kaže ponavljati. Osnovni rezultat kartiranja pa je barvna karta »Funkcijska izraba hiš« v obravnavanem predelu Maribora (Pak, 1985), ki jo iz tehničnih razlogov tukaj ni mogoče prikazati.

Današnja funkcijska sestava širšega središča Maribora kaže specifične podedovane sestavine njegovega razvoja z dolgoletno predvojno in povojno izrazito industrijsko usmerjenostjo in temu ustrezno prostorsko-funkcijsko členitvijo ter z zaostajanjem predvsem terciarnega sektorja. Izrazite razvojne razlike pa je prinesla tudi delitev mesta po reki Dravi, kjer je na njenem levem bregu, ob dvakrat manjšem številu prebivalstva v takozvanem mestnem centru, kar 74,3 % vseh specializiranih prodajaln in na njenem desnem bregu, kjer živita 2/3 mestnega prebivalstva, s sekundarnim mestnim središčem le 25,7 %. (Urbanistični načrt 1977). Skromno razvitost trgovine kot najbolj pogoste in značilne funkcije mestnega središča pa pove razmerje do Ljubljane. Maribor je imel leta 1982 432 prodajaln s povprečno velikostjo 140 m² (Ljubljana 161 m², SRS 108 m²) z letnim prometom 3490 milj. din na prodajalno (Ljubljana 4229 milj), z gostoto 245 prebivalcev na prodajalno (Ljubljana 271) in s 36 % prodajaln za kratkoročno oskrbo (Ljubljana 42,7 %, SRS 58,3 %).

Funkcijska izraba mestnega središča kaže absolutno koncentracijo nestanovanjskih dejavnosti v najožjem središču (Karta 6), ki se iz mestnega jedra nadaljša še ob Partizanski cesti in preko Drave na najožje središče Tabora. V mestnem jedru so vsaj štirje od vseh petih uličnih blokov z nad 30 dejavnostmi, od 16 z 10—29 dejavnostmi pa so tukaj štirje, 5 jih je v predelu Maistrove ulice, trije so na Taboru, ter po dva ob Koroški cesti in v predelu ob Sodni ulici. Če razširimo mejo tako opredeljenih uličnih blokov še na večino preostalih uličnih blokov mestnega jedra in na nekaj sosednjih, dobimo mejo poslovno-trgovskega središča mesta, podobno onim iz raziskave 1973. leta (Pak, 1974), s še vedno močno prisotno stanovanjsko funkcijo.

Omejitev poslovno-trgovskega središča bi bila torej naslednja: ob Koroški cesti, predel med Gosposko ulico, Partizansko cesto, Titovo cesto ter Ulico heroja Bračiča. V ospredju poslovno-trgovskega središča so tudi višja nadstropja zasedena z nestanovanjskimi dejavnostmi, največ med Gosposko ulico in Titovo cesto. Ob Partizanski cesti so skoraj v vseh stavbah tri etaže, pritličje, prvo in drugo nadstropje zasedene z nestanovanjskimi dejavnostmi, toda zelo redke so stavbe brez stanovanj v višjih nadstropjih.

V pritličjih stanovanj ni, kar je značilno za prave trgovske ulice. Z naselitvijo specialnih trgovin sega poslovno središče tudi na desni breg Drave. Te trgovine za srednjeročno in dolgoročno oskrbo vsega mestnega prebivalstva so vplivno območje tega mestnega predela močno razširile.

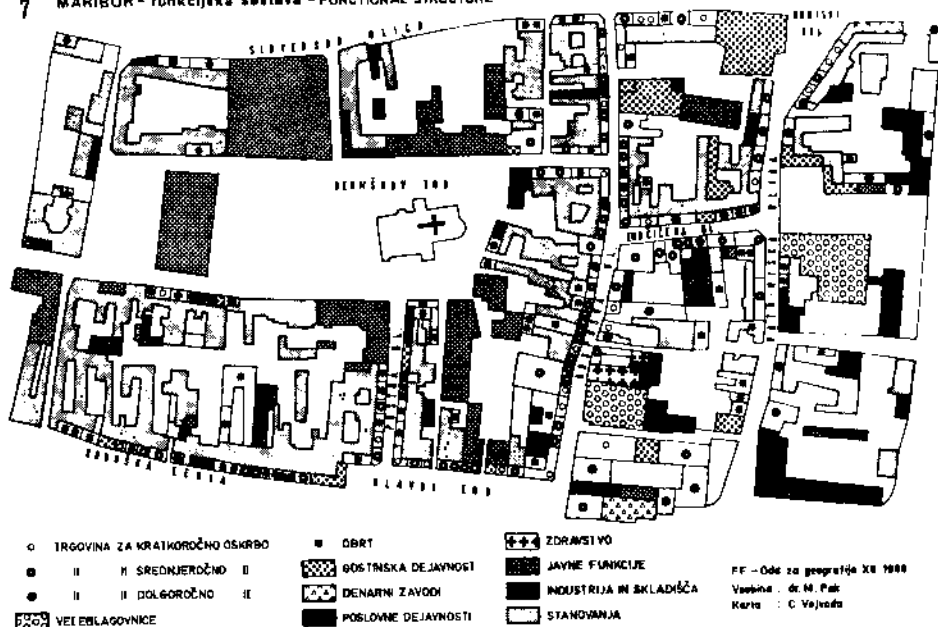

Z oddaljevanjem od mestnega središča stanovanjska funkcija hitro narašča s tem, da so na obrobju poslovno-trgovskega središča močno zastopane še javne funkcije, ki so mimo bolnišnice večinoma skoncentrirane na levem bregu Drave. Veča se tukaj tudi delež poslovnih dejavnosti. Tradicionalna lokalna trgovska središča starih predmestij ob bivši Tržaški cesti, na Pobrežju ter deloma na Tez-nem in na Studencih so v tej funkciji močno nazadovala.

Podrobna analiza dela mestnega jedra severno od Koroške ceste, Glavnega trga in Ulice kneza Kocelja, ki je v celoti zajeto v program revitalizacije, je pokazala na njegovo funkcijsko in strukturno raznolikost. (Karta 7). To pomeni močno funkcijsko pestrost različnih dejavnosti od stanovanjske do industrijske. Izoblikovali so se trije predeli: prvi med Strossmayerjevo in Gosposko ulico ima trojno osnovno sestavo, trgovine v pritličju ob Koroški in Partizanski cesti, Gosposki ulici, Ulici 10. oktobra ter ob Glavnem trgu. Trgovine segajo le v redkih primerih v nadstropja. Tu je tudi največja koncentracija javnih funkcij, kar velja tudi za površine, ki jih te zasedajo. Med njimi prevladujejo kulturne ustanove. Izredno močno je prisotna stanovanjska funkcija, od tod tudi nadpovprečna gostota prebivalstva. Ker predstavlja ta predel že obrobje poslovno-trgovskega središča mesta (javne funkcije po svojem značaju ne sodijo med poslovne dejavnosti) je tukaj največ obrtnih obratov, predvsem storitvenih, v Mariboru.

Drugi predel mestnega jedra med Gosposko in Vetrinjsko ulico je funkcijsko najbolj pester z močno prevlado trgovine. Prevladujejo raznolike trgovine za

7 MARIBOR - funkcijna sestava - FUNCTIONAL STRUCTURE

srednjeročno oskrbo, ki zasedajo tudi nadstropja. Večji je tukaj delež specialnih trgovin za dolgoročno oskrbo. Bolj sta še prisotna gostinska in poslovna dejavnost. Stanovanj je malo. To je tipična sestava starega polifunkcionalnega mestnega središča za zadovoljevanje potreb vsega mestnega in še okoliškega prebivalstva. Najnovejši ulični blok ob Glavnem trgu na skrajnem jugu tega predela je posrečeno obdržal prav tako polifunkcionalnost z mnogo ostrejšo specializacijo, toda brez stanovanj.

Tretji predel med Vetrinjsko in Svetozarevsko ulico je po svoji funkcijski sestavi močno prehodni z manjšim deležem trgovin ter z večjim deležem poslovnih dejavnosti, stanovanj in skladiščnih površin.

Kvalitativno sestavo trgovine kot najbolj zastopane dejavnosti v mestnem jedru pokaže tudi njihova sestava po posameznih trgovskih ulicah:

Vrsta prodajaln	Glavni trg	Gospoška ulica	Koroška cesta	Vetrinjska ulica, Grajski trg	Poštna ulica	Jurčičeva ulica	Ves predel
Trgovine za kratkoročno oskr.	4	10	1	4	2	1	24
Trgovine za srednjeročno oskr.	8	27	5	5	2	9	63
Trgovine za dolgoročno oskr.		5	1	6		3	29
Obrti	2	5	12	9	7	2	61

Trgovska, obrtna in poslovna funkcija

Ob Gosposki, Jurčičevi in deloma Vetrinjski ulici, ob Koroški cesti, Glavnem trgu, delu Slovenske ulice, na Grajskem trgu, ob Partizanski ulici ter na Trgu revolucije je vrednost izrabe prostora za trgovino tolikšna, da jih lahko štejemo za trgovske ulice. To so potrdila tudi poprejšnja raziskovanja. (Pak, 1973 b). Analiza izložb z izračunom izložbenega indeksa, ki pove razmerje med dolžino čelne strani stavb in dolžino izložbenih oken, pa uvršča Gosposko in Jurčičevo ulico ter del Partizanske ceste med glavne trgovske ceste z izložbenim indeksom nad 100.

V navedenih trgovskih ulicah so tudi ulični bloki z največjim številom trgovin. V obravnavanem delu Maribora ima 48 ali 43,2% vseh uličnih blokov trgovine s povprečjem 5,14 trgovin na ulični blok. Najvišji koeficient med 3,89 in 4,91 pa imajo štiri ulični bloki, trije ob Gosposki ulici in eden ob Partizanski cesti. Če temu priključimo še sedem uličnih blokov s koeficientom 1,50 do 2,72 imamo že tudi v glavnem omejeno trgovsko središče Maribora. To se iz najstarejšega središča med Glavnim trgom, ter Gosposko in Svetozarevsko ulico širi še ob Partizanski cesti kot povezavi z železniškim in v novejšem času tudi avtobusnim postajališčem; ob Koroški cesti ob povezavi večjega dela mesta s tržnico in na najožje tradicionalno vsakodnevno preskrbovalno središče ob Trgu revolucije na desnem bregu Drave. Ta predel se vedno tesneje povezuje s središčem na levem bregu Drave v enotno poslovno-trgovsko središče mesta.

Trgovsko središče Maribora je tako ostro omejeno, da o stranskih trgovskih ulicah ni mogoče govoriti. Vsekakor je to tudi posledica podedovane nerazvite trgovine v Mariboru, ki šele v najnovejšem obdobju z novimi prodajalnami pridobiva na kvaliteti. Izmed 48 uličnih blokov s trgovino jih ima 12 koeficient 0,1—0,19, 12 od 0,20—0,39, 8 od 0,40—0,75, 5 od 0,76—1,49, 7 od 1,50 do 2,72 in 4 od 3,89—4,91. Izven poslovno-trgovskega središča ni v vsem širšem mestnem središču niti enega primera koncentracije trgovine. To nedvomno kaže soodvisnost razvitosti hierarhije trgovskih koncentracij z velikostjo mesta, ki se v večjih evropskih mestih začenja s skupino trgovin ob križiščih mestnih ulic.

Trgovine za kratkoročno oskrbo ima 45,9% uličnih blokov z 39,5% vseh trgovin, 28,7% uličnih blokov ima 40,3% trgovin za srednjeročno oskrbo in 25,3% uličnih blokov ima 19,8% trgovin za dolgoročno oskrbo.⁷ To pomeni veliko večjo disperznost trgovin z živili in manjšo koncentracijo v ožjem mestnem središču, ter na drugi strani zlasti visoko koncentracijo trgovin za srednjeročno oskrbo v mestnem jedru ob njihovi skromni zastopanosti v drugih mestnih predelih, kar velja tudi za trgovine za dolgoročno oskrbo. Najvišjo koncentracijo trgovin dosegajo pač tisti ulični bloki, ki sodijo v trgovsko središče ter ležijo v treh predelih, med katerimi ima Rotovž 51,2% vseh trgovin, predel ob Maistrovi ulici 25,8% in Tabor 15,3%.

⁷ K trgovinam za kratkoročno oskrbo štejemo tri skupine prodajaln: splošne prodajalne z živili, specializirane prodajalne živil, ter prodajalne tobačnih izdelkov in časopisov.

K trgovinam za srednjeročno oskrbo štejemo naslednje tri skupine prodajaln: za predmete osebne porabe, za tekstil in tekstilne izdelke ter usnje in usnjene izdelke, za gospodinjstvo: predmete. K trgovinam za dolgoročno oskrbo štejemo naslednje tri skupine prodajaln: za gospodarske predmete, za specialne predmete, za pohištvo, vozila, kurivo, itd.

Predel	Trgovine za oskrbo											
	kratkorочно			srednjeročno			dolgoročno			skupaj		
	ul.	bl.	št. tr.	ul.	bl.	št. tr.	ul.	bl.	št. tr.	ul.	bl.	št. tr.
Rotovž	10	38		9	8		8	21		27	127	
Maistrova ulica	11	31		8	18		7	15		26	64	
Tabor	10	17		7	13		4	8		21	38	
Mestno središče	40	98		25	100		22	50		87	248	

V trgovskem središču je kar 90 % vseh trgovin mestnega središča za kratkorочно oskrbo. Njihove najvišje vrednosti v izrabi prostora so bile izračunane za Trg revolucije z indeksom 1,59, za Glavni trg in Gosposko ulico z indeksom okoli 1, ter s polovico manjšim indeksom za Partizansko cesto, Grajski trg in Slovensko ulico (Pak, 1973 b). Razmerje med splošnimi trgovinami z živili in specialnimi je tukaj 40 : 60 v korist slednjih, kar kaže na posebno funkcijo trgovskega središča v okviru kratkoroczne oskrbe. Tovrstne trgovine oskrbujejo prebivalstvo vsega mesta, kar še povečuje najgostejši promet pešcev v trgovskih ulicah. Indeks gostote prometa pešcev je prav v Gosposki ulici in pred Modno hišo na Partizanski cesti najvišji, kar dvakrat višji je med 16. in 18. uro med tednom ter med 10. in 12. uro ob sobotah.

Razen obeh tržnic ob Vodnikovi in ob Dominkuševi ulici v središču Maribora ni drugih koncentracij trgovine z živili na lokalni ravni. Najdemo le posamezne trgovine z živili. Izrazito neustrezno pa je omrežje trgovin za kratkoroczno oskrbo v predelu enodružinskih hiš na obrobju mestnega središča.

Iz tega izhajajo naslednje splošne značilnosti opremljenosti mesta s trgovinami za kratkoroczno oskrbo:

- absolutna koncentracija v poslovno-trgovskem središču mesta,
- koncentracija specialnih trgovin z živili za potrebe vsega mesta, povezano z močno koncentracijo prodajaln za srednjeročno oskrbo,
- odsotnost lokalne koncentracije prodajaln z živili,
- neustrezno omrežje trgovin z živili, kar povečuje usmeritev tovrstne oskrbe v trgovsko središče mesta.

Trgovine za srednjeročno oskrbo so le v 22,5 % uličnih blokov in v štirih predelih. Zanje je značilna močna koncentracija v najožjem mestnem središču, kar 68 % jih je v predelu Rotovža. Predeli ob Koroški cesti, na Studencih in železničarska kolonija nimajo nobene tovrstne trgovine, predel ob Maistrovi ulici pa le eno. Najmočnejša je koncentracija ob Gosposki ulici, kjer je kar 80 % trgovin za srednjeročno oskrbo, sekundarne koncentracije pa so še ob Partizanski in Koroški cesti ter ob Glavnem trgu in na Trgu revolucije. Tudi vse trgovske hiše so primarno usmerjene v srednjeročno oskrbo in s tem prednost koncentracije teh v trgovskem središču le še stopnjujejo. Največ je trgovin s tekstilom, usnjenimi predmeti in obutvijo, ki kažejo izredno koncentracijo ob Gosposki ulici. Manj je v trgovskem središču prodajaln za osebne predmete, medtem ko so trgovine za gospodinjske in gospodarske predmete razporejene najbolj disperzno. Najnovejši razvoj vodi k nadaljnji diferenciaciji s specializacijo ob Gosposki ulici in v sosedstvu.

Trgovine za dolgoroczno oskrbo ima 20,4 % uličnih blokov in kar 5 predelov, poleg tistih s trgovinami za dolgoroczno oskrbo še Studenci. Že sam značaj tovrstne trgovine pogojuje njeno prostorsko razporeditev. Del teh prodajaln potrebuje veliko prostora, ustrezen dostop z vozili in ekonomsko niso vezane na koncentracijo ali na položaj v središču mesta. Takozvane specializirane prodajalne

pa so bolj kot vse druge vezane na največjo koncentracijo prometa potrošnikov, na trgovsko središče, prodajajo predmete visoke vrednosti in ne potrebujejo velikega prostora. Zato so trije predeli absolutne koncentracije tovrstnih prodajalnih med Gosposko, Slovensko, Glavnim trgom in Svetozarevsko ulico, ob Partizanski cesti in ob Trgu revolucije precej različni.

V najožjem trgovskem jedru absolutno prevladujejo trgovine s specialnimi predmeti, ostala dva predela pa sta si po mešani sestavi prodajalnih podobna. Tudi ovrednotenje posameznih ulic je pokazalo izredno visoke vrednosti trgovine za dolgoročno oskrbo na navedenih lokacijah (Pak, 1973 a).

Med najbolj pogoste dejavnosti širšega mestnega središča in mesta na sploh sodijo storitvene in proizvodne obrti. Storitvene prevladujejo v mestnem središču in v predelih novih stanovanjskih sosesk, proizvodne pa na obrobju širšega mestnega središča. Vsekakor pa so obrtni obrati tako v mestu kot v širšem prostoru razporejeni mnogo bolj disperzno kot trgovina. V raziskovanem območju ima obrtne obrate 51,3% uličnih blokov, skoraj polovica le po enega. Skromno koncentracijo pa kaže tudi to, da imata nad 5 obrtnih obratov le dva ulična bloka v mestnem jedru. Govorimo lahko o tradicionalni lokaciji obrtnih obratov, predvsem na obrobju predelov z največjo koncentracijo prometa potrošnikov, največkrat na robu ali proti robu trgovskega središča.

Osnovna koncentracija obeh skupin obrti je v območju nekdanjega mestnega obzidja, potem pa še v podaljšku Koroške ceste, proti severu do Mladinske ulice, ponekod ob Partizanski cesti, v območju središča na desnem bregu Drave in ob Titovi cesti.

Usluge so daleč najbolj številne (50%) med Koroško cesto in Glavnim trgom, Strossmayerjevo ulico, Slovensko in Vetrinjsko ulico. Lokalne koncentracije s 5—10 obrati so v podaljšku Koroške ceste, blizu železniške postaje, na začetku Šentiljske ceste ter v območju Trga revolucije, ob križišču Gorkega in Betnavske ulice ter ob Titovi ulici. Proizvodni obrtniki pa so najštevilnejši ob Koroški cesti, med Slovensko in Mladinsko ulico ter v širšem predelu središča na desnem bregu Drave. Obsežni predeli izven navedenih koncentracij so brez tovrstnih obrtnih obratov.

Ob trgovini so poslovne dejavnosti temeljna funkcijska kategorija v poslovnem trgovskem središču. Glede na to bi ta dejavnost zahtevala posebno študijo. Ker pa to ni bil osrednji namen študije in zaradi možnosti preglednejšega sintetskega prikaza te kategorije so skupini poslovnih dejavnosti priključeni še denarni zavodi, svobodni poklici, poslovne dejavnosti negospodarskega značaja in javne ustanove. Glede na tako široko kategorizacijo ima kar 64,8% uličnih blokov poslovne dejavnosti. Prostorska razporeditev kaže v mnogočem podoben toda veliko bolj disperzen model kot trgovina. Izstopata dve izraziti koncentraciji v mestnem jedru in na obeh straneh Partizanske ceste. V razliko od drugih segajo poslovne dejavnosti praviloma v višja nadstropja in je zato izraba stavb za to kategorijo mnogo višja od trgovske in drugih dejavnosti. Dokaj pogoste so te dejavnosti tudi v drugih uličnih blokih na levem bregu Drave, še zlasti severno in zahodno od mestnega jedra. Mnogo redkejša pa so na desnem bregu Drave, kjer razen Mariborskega dvora noben ulični blok ne kaže njihovo višjo koncentracijo. Ker je večina teh dejavnosti v nadstropjih, jih je težje ugotoviti in še posebej prostorsko ovrednotiti. Zato je upravičena domneva, da je njihova koncentracija, še posebej pravih poslovnih dejavnosti, v samem mestnem jedru, posebej pa na njegovem obrobju, še višja. To še toliko bolj, ker skoraj vse novogradnje v ožjem mestnem središču zasedajo tudi poslovne dejavnosti.

Zaključek

Maribor sigurno ne kaže prostorsko razvitega hierarhičnega sistema oskrbnih središč od posameznih trgovin preko skupine trgovin ob uličnih in cestnih križiščih, oskrbnih centrov sosesk in subcentrov do poslovno-trgovskega središča mesta. Ob poslovno-trgovskem središču lahko govorimo le o manjših skupinah trgovin in o posameznih trgovinah. Zaradi bližine mestnega jedra se ob obrobni predelih niso mogli ustrezno razviti centri sosesk kot je to najnovejši primer v naselju Maribor-Jug in še kje. Nekatera v preteklosti za takratne prilike dokaj dobro opremljena središča predmestij ob Tržaški cesti, na Pobrežju, na Teznem in na Studencih, pa so v tej svoji funkciji nazadovala. Svojo funkcijo so izgubila predvsem zaradi odpiranja sodobnejših prodajaln v bližini. V mariborskem poslovno-trgovskem središču je dosežena nadpovprečna koncentracija praktično vseh poslovno-trgovskih, pa tudi upravnih dejavnosti, ob tem tudi prometnega sistema z absolutno gravitacijo prebivalstva vsega mesta, predmestij, obmestja in v določenem pogledu celotne makroregije. Iz različnih vzrokov, med katerimi vsekakor prednjačijo razvojna dediščina, koncept mestnega razvoja, premajhen obseg mesta, se kljub dolgoletni razdelitvi mesta na občine ni razvil noben subcenter kot so npr. v Ljubljani-Šiška, Bežigrad ali Moste z delno delitvijo funkcij med njimi in poslovno-trgovskim središčem mesta. Tudi najnovejši poizkus v soseski Maribor-Jug ob križišču Kardeljeve in Ceste Proletarskih brigad, ki se po opremljenosti temu do določene mere približuje, pa po svoji gravitaciji takega značaja nima.

Literatura

- Belec Borut, 1961, Morfologija Mariborske ravnine. Geografski obzornik, 1. 111., št. 3-4, Ljubljana, s. 78-82.
- Curk Jože, 1966, Maribor, urbanistično-gradbeni zgodovinski oris. ČZN 2/1966, Maribor, s. 63-95.
- Curk Jože, 1968, Maribor, urbanistično-gradbeni zgodovinski oris. ČZN 4/1968, Maribor, s. 83-105.
- Genorio Rado, 1978, Geografija poslovnega središča v Ljubljani. Geografski vestnik L, Ljubljana, s. 113-124.
- Ilešič Svetozar, 1980, Pomen morfološko fiziognomskega kriterija v današnji geografiji mest. Geographica Slovenica 10, Ljubljana, s. 19-23.
- Pak Mirko, 1968, Strukturnalna in fiziognomska analiza transformacije delov nekaterih mestnih četrti Maribora. ČZN, s. 223-235.
- Pak Mirko, 1973, Structurelle differentiatie in een centraal europese stad: het industrie centrum Maribor. De Aardrijkskunde, Leuven, s. 317-326.
- Pak Mirko, 1973 a, Trgovsko središče Ljubljane, Maribora in Kranja. Geografski vestnik XLV, Ljubljana, s. 47-70.
- Pak Mirko, 1973 b, Oskrba kot dejavnik transformacije mestnega prostora na primeru Maribora. Geographica Slovenica 2, Ljubljana, s. 33-42.
- Pak Mirko, 1980, Industrijska delovna sila in prostorski strukturi Maribor. Geographica Slovenica 10, Ljubljana, s. 43-53.
- Pak Mirko, 1985, Izraba širšega mestnega sedišča Maribora. Filozofska fakulteta (Naročnik ZUM), Ljubljana, (Elaborat).
- Pirkovič-Kocbek Jelka, 1982, Izgradnja sodobnega Maribora, mariborska arhitektura in urbanizem med leti 1918 in 1976. Ljubljana, Partizanska knjiga.
- Urbanistični načrt mesta Maribor. ZUM, Maribor 1977.

Vrišer Igor, 1966, Kartiranje izrabe tal v urbanih območjih. Geografski vestnik XXXVIII, Ljubljana, s. 69—93.

Zgonik Mavricij, 1983, Vloga geografskega okolja na začetek in rast Maribora. Kronika, 1.31, št. 2-3. Ljubljana, s. 103—114.

EINIGE BAU- UND STRUKTURELEMENTE DES STADTKERNS VON MARIBOR

Zusammenfassung

Ungleichmäßige räumliche Entwicklung sowie starke Orientierung auf die Industrie schufen das heutige Bild und die Form des Oberzentrums Maribor mit 106.113 Einwohnern (1918). Außerdem wurde eine solche Entwicklung noch vornehmlich durch den Fluß Drava und die Unterschiedlichkeit der Qualität des Wohnumfeldes bedingt. Auf dem linken Drava-Ufer mit dem alten Stadtkern ging die Einwohnerzahl in den Jahren 1961/71 um 1,3% zurück, während sie auf dem rechten Drava-Ufer, dem »Arbeiter«-Bezirk, um 29,9% anstieg. Der gleiche Trend ist auch für den Zeitabschnitt von 1971—2001 vorausgesehen.

Charakteristisch für Maribor ist der hohe Prozentsatz der in der Industrie Beschäftigten, der auf dem rechten Drava-Ufer im großen und ganzen 50% übersteigt; besonders hoch ist er in den Industrievororten Melje, Tezno sowie Studenci und Pobrežje. Hier ist auch der Anteil der halb- und nichtqualifizierten Industriearbeiter sehr groß. In ganz Maribor beträgt der Anteil der nichtqualifizierten Industriearbeiter immerhin 31,6%.

Die räumliche Trennung der Bevölkerung fällt mit der Flächennutzung sowie der Bebauungsstruktur und der Nutzung der Gebäude zusammen. Die Bebauungsdichte nimmt zwar vom Zentrum aus in Richtung Stadtperipherie ab, doch kann in Maribor nicht von einem besonders in die Höhe gebauten Stadtkern gesprochen werden, in dem alte Gebäude mit mehreren Wohnungen und mit einer gemischten Bewohnerstruktur vorherrschen würden. Infolge der funktionalen Unterschiedlichkeit ist auch die Innenstadt stark mit Wohnungen durchsetzt.

Der weitere Stadtkern war auf 111 Häuserblocks und 7 Bezirke aufgeteilt. Das Kartieren hat ergeben, daß das Stadtzentrum weder funktional noch strukturmäßig der Entwicklung der Stadt gefolgt ist. Die Mehrheit der zentralen Tätigkeiten befindet sich noch immer im alten Stadtkern auf dem linken Drava-Ufer, wo Geschäfte, Geschäfts- und öffentlichen Funktionen dienende Räume konzentriert sind. Erst in den letzten Jahren breitet sich das Geschäfts- und Handelszentrum der Stadt auch über die Brücke auf die Gegend um den Trg revolucije (Platz der Revolution) aus. Zu diesem Zentrum können wir auch die Koroška cesta und den Glavni trg (Hauptplatz) zählen, sowie die Gegend zwischen der Gosposka ulica und der Titova cesta, die Partizanska cesta und zum Teil den Trg revolucije. Bei den Geschäften überwiegen gänzlich jene für den mittelfristigen Bedarf, die Geschäftstätigkeiten sind jedoch zerstreut, d. h. ohne ausgesprochene Konzentration in dem gesamten engeren Stadtzentrum verteilt. An der Peripherie ist außer den öffentlichen Gebäuden auch die größte Konzentration an Dienstleistungseinrichtungen zu verzeichnen.

POZEBA VINOGRADOV IN SADOVNJAKOV POZIMI 1985

Vladimir Bračić*

UDK 631.1/8:632.111(497.12—18/—12)»1985«

BRACIĆ Vladimir: Pozeba vinogradov in sadovnjakov pozimi 1985. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 58=23(1987)1, str. 21—26

Izvirnik v sloven., povzetek v angl., izvleček v sloven. in angl.

Prispevek obravnava konkretne klimatske vzroke in gospodarske posledice zimske pozebe vinogradov in sadovnjakov v Severovzhodni in Jugovzhodni Sloveniji.

UDC 634.1/8:632.111(497.12—18/—12)»1985«

BRACIĆ Vladimir: The Damage Done by Frost the Vineyards and Orchards in the Winter of 1985 in Slovenia. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 58=23(1987)1, p. 21—26

Orig. in Slovene, summary in Engl., synopsis in Slovene and Engl.

The article treats the concrete climatic reasons and the economic consequences of the winter frost on vineyards and orchards in North-East and South-East Slovenia.

Severovzhodna in Jugovzhodna Slovenija, ki bi ju lahko s skupnim imenom poimenovali Subpanonska Slovenija, obsegata predvsem svet nekdanjega Panonskega morja, ki so ga po njegovem umiku vode razrezale v prijetne griče in naplavile v manjša in večja polja. Obsega pokrajinske enote od Goriškega in Slovenskih goric na severu prek Haloz, Dravinjskih goric in Bizeljskega do Bele Krajine na jugu. Območje obsega 25 občin.

V klimatskem smislu pripadajo našete pokrajinske enote prehodnemu klimatskemu področju, kjer se srečujeta in mešata omiljena alpska in omiljena panonska klima, kot posebni, modificirani obliki srednjeevropske klime. Za to klimo pa so značilne relativno enakomerne izmenjave hladnih in toplih zračnih mas. Vdori hladnega in poplave toplega zraka si sledijo v precej enakomernem zaporedju skozi vse leto. Časovno trajanje enih in drugih je različno, različne pa so tudi hitrosti njihovih zamenjav. V naših krajih nastopi letno poprečno 51 zamenjav (singularitet) hladnih dolin in toplih grebenov. Temeljna značilnost tega prehodnega (subpanonskega) podnebja so umirjene minimalne temperature v pomladanskih mesecih, topla in dokaj namočena poletja, sončne in tople zgodnje jeseni ter sorazmerno ostre in sušne zime. Nakazane podnebne značilnosti ustvarjajo ugodne naravne pogoje za vinogradništvo in sadjarstvo.

* Dr. Vladimir Bračić, zaslužni profesor, Maribor.

In res je Subpanonska Slovenija tipično vinogradniško in sadjarsko območje, z nekaterimi izrazito razvitimi in po kvaliteti vinskega pridelka in sadja znanimi pokrajinskimi enotami.

Vinogradniški strokovnjaki so celotno območje Subpanonske Slovenije razdelili na dva rajona — Podravskega in Posavskega. Meja med njima poteka po razvodnici med Dravo in Savo. Podravskega rajona obsega: Obtronke Pohorja, Kozjaka, Slovenske gorice, Prekmurske gorice, Haloze in Dravinjske gorice. Posavski rajon pa okoliše: Šmarsko-savinjskega, Bizeljsko, Krško-gorjanski okoliš s Posavjem, Novomeško-mokronoški okoliš in Belo Krajino. Nekateri okoliši so razdeljeni na podokoliše (Glej Miško Judež: Vinarstvo, Maribor 1965, ali Borut Belec: Vinogradništvo kot dejavnik prostorske preobrazbe v Sloveniji, ČZN. NV. Maribor 1973).

Vsaka kulturna rastlina ima svoje posebne zahteve (potrebe) v zvezi s temperaturami zraka, svetlobnimi razmerami ter letno količino in razporeditvijo padavin. Njihovo medsebojno delovanje vpliva na vegetacijski cikel ter na količino in kakovost pridelka. Pri vinski trti so odločilne prav temperaturne razmere. Ugotovljeno je namreč, da pridelujejo najkvalitetnejša vina v tako imenovanem severnem evropskem vinorodnem rajonu tam, kjer dosežejo srednje letne temperature zraka med 10 in 11° C oziroma tam, kjer dosežejo srednje temperature zraka v treh letnih mesecih (junij, julij, avgust) poprečno 20° C in več. Za rajone z ugodnimi pogoji za gojitev žlahtnih sort vinske trte pa se štejejo še pokrajine s srednjimi letnimi temperaturami zraka med 9 in 10° C. Vendar v takšnih razmerah često nastopajo med posameznimi leti občutnejše razlike (slabe, srednje in dobre letine). Pokrajinske enote Subpanonske Slovenije dosegajo srednje letne temperature zraka med 9,8 in 10,2^o C. Torej imajo ugodne splošne toplotne razmere.

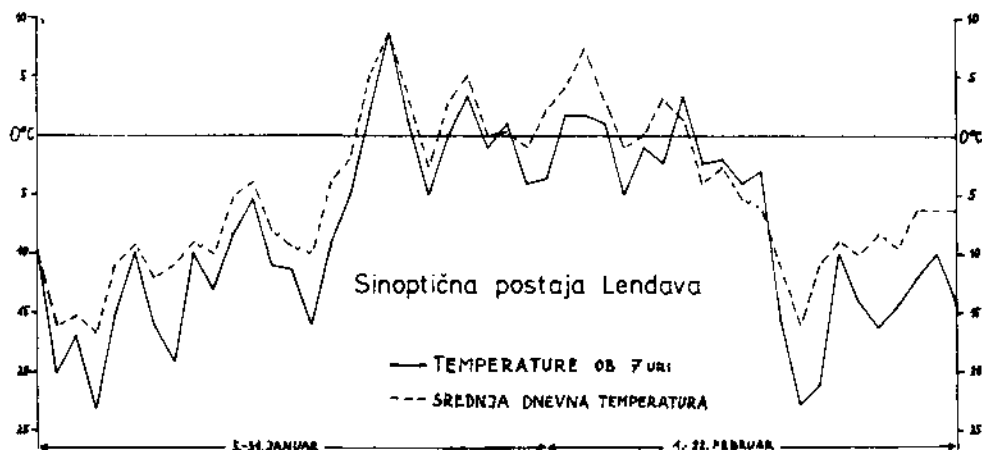
Za kulturne rastline, med njimi še posebej za žlahtno vinsko trto, pa niso pomembne samo pozitivne temperature zraka v času rasti, temveč tudi nizke temperature ob začetku in koncu vegetacijskega ciklusa ter v času zimskega mirovanja. V mislih imamo pomladanske, jesenske in zimske pozebe, kot neposredne posledice nizkih temperatur. Do pomladanske pozebe pride, če padejo v času brstenja in zgodnje rasti mladik (april in prva dekada maja) temperature zraka pod -2,5^o C. V takšnem primeru brsti ali nekaj centimetrov dolgi poganjki zmrznejo, letina je delno ali popolnoma uničena, v hujših primerih pa se trs lahko celo posuši. Jesenske pozebe so redkejše, saj padejo temperature zraka pod -5° C praviloma šele novembra, ko je grozdje obrano. Lahko pa nizke jesenske temperature vplivajo na to, da listje predčasno odpade, mladike (les) pa ne dozori dobro in so zato slabo pripravljene na nizke temperature. Zimske pozebe nastopajo, če se dalj časa zadržujejo nizke temperature ali nastopijo tudi za krajši čas izjemno nizke temperature zraka. Vinski trti škodujejo že dalj časa trajajoča temperatura -13° C, ko zmrznejo očesa; to se zgodi še posebej takrat, ko mladike niso uspele povsem dozoreti. V takšnem primeru očesa niso dovolj zaščitena s čvrstimi luskami. Pri temperaturi zraka -20° C zmrzne praviloma okoli 50 % očes, pri temperaturi zraka -25° C in manj pa zmrzne tudi 100 % očes. Mladike zmrznejo pri -25° C, a tudi že pri -20° C, če traja mraz dalj časa. Vinska trta je do nizkih temperatur zraka še posebej občutljiva v primeru, ko začne zaradi občasnih višjih temperatur zraka gibanje življenjskih sokov.

Po teh nekaj uvodnih splošnih podatkih pogledjmo, kaj se je dejansko dogajalo v zimskem obdobju 1984/85 oziroma januarja in februarja leta 1985 v vinorodnih pokrajinah Subpanonske Slovenije.

Leto 1984 je bilo eno od hladnih let. Zaradi nizkih zgodnjepomladanskih temperatur je rast vinske trte in sadnega drevja močno zapoznena. Hladno in

dnevne temperature vse tja do 21. februarja gibale med $-4,5^{\circ}\text{C}$ do -10°C . Vreme se je malo otoplilo šele zadnje dni februarja in ostalo takšno tudi prve dni marca, vendar so ostale jutranje temperature ves čas pod ničlo, srednje dnevne pa menjaje se nad in pod ničlo. Februarsko obdobje mraza je škodo na vinski trti, grmičevju in mladem sadnem drevju še stopnjevalo in zimska pozeba je dobila katastrofalcn obseg.

Pod dolgoletnim poprečjem so bile temperature zraka tudi skoraj ves mesec marec. Še posebej nizke so bile v drugi dekadi meseca, ko so bile jutranje temperature skoraj stalno pod 0°C . Bistveno se je otoplilo šele zadnje dni meseca marca, tako da so dosegale srednje dnevne temperature zraka blizu $+10^{\circ}\text{C}$. Ponovni vdor hladnega zraka smo doživeli zadnje dni aprila in prve dni meseca maja, vendar nam podatki za naše tri sinoptične postaje ne kažejo temperatur pod 0°C (izjema je 26. april v Lendavi, kjer so namerili $-0,2^{\circ}\text{C}$). Torej pravega pomladanskega mraza ni bilo.

Prikazana gibanja temperatur zraka v zimskih mesecih 1985 nam nazorno kažejo, da so morale rastline preživeti v obdobju med 8. in 23. januarjem ter med 2. in 13. februarjem izjemno visoke temperaturne razlike, saj je znašala razlika med najnižjo jutranjo temperaturo zraka 8. januarja in najvišjo opoldansko temperaturo 23. januarja od $30-34^{\circ}\text{C}$. Podobna je bila tudi temperaturna razlika med 2. in 13. februarjem samo v obrnjenem zaporedju. Tako visoka razlika pomeni približno 50% amplitude med ekstremnimi zimskimi in poletnimi temperaturami v naših krajih, ki znašajo okoli 60°C . Amplituda med srednjimi zimskimi in letnimi temperaturami pa doseže komaj 22°C . Opozorimo pa, da se na navedene temperaturne razlike rastline prilagajajo šest mesecev, v našem primeru pa so jih doživele v dobrih desetih dneh in celo dvakrat zapored. Takšnih skokovitih temperaturnih sprememb ne more preživeti brez škode nobena kulturna rastlina.

Že po jan. obdobju mraza je bilo očitno, da so doživeli vinogradi, drevesnice, trsnice in mladi sadovnjaki občutno škodo. Posebna komisija, sestavljena iz strokovnjakov Višje agronomske šole in Kmetijskega zavoda v Mariboru ter Kmetijskega inštituta Slovenije v Ljubljani, je pregledala v Podravske in Posavskem vinorodnem rajonu nad 20.000 očes, podobna komisija pa sadovnjake. Prva je ugotovila, da je prizadetih, odvisno od sorte, starosti nasada, zrelosti mladik, uporabe tehnologije in lege, od 10–100% očes vinske trte; druga je ugotovila podobno škodo v drevesnicah in sadovnjakih.

Komaj pa so strokovne komisije opravile oceno, že je nastopil februarski mraz. Komisije so po enaki metodi ponovno opravile pregled. Ugotovili so, da so bili dodatno prizadeti vsi vinogradi in sadno drevje v obeh rajonih. Marsikje so bile posledice februarskega mraza celo občutnejše, kot januarske. V celoti pa je bilo ocenjeno stanje v nekaterih okoliših prav katastrofalno, tako da bi lahko govorili o elementarni nesreči stoletja, saj moremo zimsko pozebo leta 1985 primerjati samo še s podobno leta 1929. Očitno je bilo, da gre za naravno ujmo velikega obsega, da bo škoda ogromna in da bodo potrebni širokopotezni sanacijski ukrepi. Ustrezni strokovni organi in službe so zato izdelali poročilo in pripravili navodila ter priporočila za akcijo. Dejansko škodo pa je bilo mogoče oceniti šele kasneje — v drevesnicah meseca marca, na sadnem drevju junija in v vinogradih v času brstenja, torej v drugi polovici maja.

Ko so bile opravljene ocene dejanske škode, so se te gibale od 20—100%. Manj ali bolj je bilo prizadetih okoli 6000 ha sadovnjakov. Povzročena škoda je bila ocenjena na blizu 3 milijarde dinarjev. Vinogradov je bilo poškodovanih nad 11.000 ha, skupna škoda v njih pa je presegla 11 milijard dinarjev. Trsničarstvo in drevesničarstvo je bilo oškodovano za 90 milijonov dinarjev. Skupaj je znašala škoda po zimski pozebi v obeh rajonih nad 13 milijard dinarjev. Tam, kjer so zmrznila samo očesa, je izpadel enoletni pridelek; kjer so zmrznila mladike, je bilo potrebno trs obnoviti, najhujše prizadete mlade nasade pa je bilo potrebno izsekati in na novo posaditi. Zimska pozeba leta 1985 bo ostala v analih slovenskega vinogradništva in sadjarstva kot ena najhujših naravnih nezdod.

Opomba: Pri pripravi prispevka je bila poleg podatkov Meteorološkega zavoda SR Slovenije uporabljena še »Informacija o zimski pozebi v nasadih v letu 1985 v SR Sloveniji«, ki jo je pripravil Republiški komite za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano.

THE DAMAGE DONE BY FROST TO THE VINEYARDS AND ORCHARDS IN THE WINTER OF 1985 IN SLOVENIA

Summary

In the winter months of the year 1985 the climatic conditions in Slovenia were exceptional, it is true especially for the wine-growing district of Podravje and Posavje. In January there were extraordinarily low temperatures and they were followed by a high warming at the end of the month, in the middle of February it grew again very cold. Both periods of low temperatures caused a severe damage by the frost on the eyes and young branchlets in the vineyards, grape-vine and tree nurseries and in the young orchards. Over 11,000 hectares of vineyards and about 6,000 hectares of orchards were affected. In the vineyards 20—100% of the eyes and many young branchlets got frozen. The winter frost denoted a real natural catastrophe, causing a loss of the annual harvest and it demanded extensive sanitation measures. The entire damage was estimated 13 milliard dinars.

POHORSKI — LACKOV ODRED

(kratek oris)

Milan Ževart*

UDK 940.541(497.12-18 Kozjak)»1944/1945«

ŽEVART Milan: Pohorski — Lackov odred. (Die Pohorje — Lacko Abteilung.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 58=23 (1987)1, str. 27—34

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl.

Avtor zelo strnjeno obravnava nastanek, dejavnost in pomen Pohorskega — Lackovega odreda, ki je bil ustanovljen 27. junija 1944 in se je konec septembra preuredil in preimenoval v Lackov odred. Težišče delovanja tega odreda, ki je bil podrejen štabu 4. operativne cone NOV in POS, je bilo na slovenskem Štajerskem severno od Drave, operiral pa je tudi na avstrijskem ozemlju. Na tem območju druge enote 4. cone niso delovale in zato je bila pomembna vloga odreda pri utrjevanju narodnoosvobodilnega boja ob severni slovenski etnični meji. Ob ustanovitvi in od decembra do aprila 1945 je imel odred dva bataljona, sleer pa tri. Ustanovitev njegovega 4. bataljona na Pohorju je preprečila nemška ofenzivna akcija novembra 1944. Razmeroma močne so bile pristabne enote.

UDC 940.541(497.12-18 Kozjak)»1944/1945«

ŽEVART Milan: The Pohorje — Lacko Detachment (Short Outline). Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 58=23 (1987)1, p. 27—34

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The author treat the formation, activity and significance of the Pohorje—Lacko detachment in a very condensed way. It was set up on June 27th 1944 and at the end of September it was reorganized and renamed into the Lacko detachment. The gravilly centre of the activity of that detachment, subordinate to the staff of the 4th operative zone of the National Liberation War and the Partisan detachments of Slovenia, was in the Slovene Styria of the north of the Drava, but it operated also on Austrian territory. In this region the other units of the 4th zone did not operate and therefore the role of the detachment at consolidating the national liberation struggle at the northern Slovene ethnic frontier was important. At the formation and from December to April 1945 the detachment had two battalions, otherwise three. The formation of a 4th battalion on Pohorje was prevented by the German offensive action in November 1944. The units at the staff were relatively strong.

Pohorski oz. Lackov odred je deloval od konca junija 1944 do konca maja 1945, ko so bili njegovi borci v Mariboru vključeni v druge enote in ustanove. Odred je torej deloval 11 mesecev in je v tem času izbojeval mnoge boje s sovražnikovimi enotami, v številnih je bil zmagovit, doživel pa je seveda tudi udarce, a nikdar odločilnega. Prestal je več sovražnikovih ofenzivnih akcij, napadel razmeroma dosti sovražnikovih postojank in jih več tudi zavzel. Obsežna je bila diverzantska dejavnost odredovih enot in še zlasti njegovih minerskih skupin. Zelo pomembno vlogo je imel odred pri vključevanju novih

* Dr. Milan Ževart, ravnatelj Muzeja NO Maribor.

borcev v partizanske vrste, in to na območju, kjer druge enote IV. operativne cone niso delovale. Pomembna je bila tudi njegova vloga pri širjenju in utrditvi osvobodilnega boja na območju severno od Drave.

Najprej moram spregovoriti o genezi in imenu odreda, to tudi zato, ker v Vojni enciklopediji in v delu več avtorjev o narodnoosvobodilni vojski Jugoslavije 1941—1945, piše, da je Pohorski odred, ki je bil ustanovljen 1. maja 1942, potem deloval do konca vojne, le da je bil nekajkrat preurejen, začasno ukinjen ter preimenovan v Lackov odred.¹ S takim pojmovanjem se ne moremo strinjati. Res pa je, da sta pred Pohorskim odredom, ki je bil ustanovljen konec junija 1944, na Pohorju bili že dve enoti s tem nazivom. Ob preureditvi 1. slovenske (štajerske) partizanske brigade v 2. grupo odredov je bil 1. maja 1942 v njenem okviru ustanovljen Pohorski odred, ki pa je do junija imel le en bataljon. V času izjemno težavnega pohoda 2. grupe odredov proti Štajerski, ki se je začel junija 1942, je Pohorski odred dejansko prenehal obstajati. Ob preureditvi razredčenih enot 2. grupe odredov 11. septembra 1942 na Dobrovljah so bili dejansko ustanovljeni štirje bataljoni: Pohorski, Savinjski, Moravški in Kozjanski. Savinjski in Moravški sta bila povezana v odred, a tudi Pohorski bataljon se je uradno imenoval 1. bataljon Pohorskega odreda, in to v zvezi s predvidevanjem, da se bo enota na Pohorju razvila v odred. Kot je znano, je tak neposredni razvoj onemogočil padec večine borcev Pohorskega bataljona pri Osankarici. Ker smo že omenili preureditev slovenske partizanske vojske spomladi 1942 v odred, in grupe odredov, moramo navesti, da je poveljstvo slovenske partizanske vojske tedaj mislilo tudi na ozemlje severno od Drave in ukazalo ustanoviti Dravski odred, ki bi deloval na Kozjaku. To nalogo naj bi opravil štab 2. grupe odredov, a je v letu 1942 seveda ni bilo mogoče uresničiti. Druga enota, ki se je imenovala Pohorski odred, je bila oblikovana pri Črnih mlakah blizu Peska 4. novembra 1943. V odred sta se vključila Pohorski bataljon (drugi) in bataljon borcev, ki je prišel iz Šlandrove brigade. Ta odred je bil 8. januarja 1944 vključen v Pohorsko oz. Zidanškovo brigado. Gre torej za različne enote in ne eno. Pohorski odred, ki je bil ustanovljen konec junija 1944 in se je nato preimenoval v Lackov odred, torej upravičeno obravnavamo kot samostojno enoto NOV in POS.

Je pa povezava med Pohorskim oz. Lackovim odredom in Lackovim bataljonom iz pomladi 1944. Povezava ni samo po drugem imenu odreda, ampak tudi konkretna. Če izvzamemo Pohorje, je Lackov bataljon deloval na območju, ki je bilo potem tudi operativno območje odreda, in končno je bil Lackov bataljon kot bistveni sestavni del vključen v Pohorski oz. Lackov odred ob njegovi ustanovitvi na Rogli 27. junija 1944. Zato naj najprej navedemo nekaj podatkov o Lackovi četi in Lackovem bataljonu. Ob 30-letnici ustanovitve Lackove čete, Lackovega bataljona in odreda je Ivan Medič-Silvo, prvi komandant Pohorskega odreda, dejal, naj zgodovinarji določijo datum ustanovitve Lackove čete. Tu naj se omejimo na to, da je bila ta enota ustanovljena januarja 1944, a da so nekateri njeni člani izvajali akcije na Dravskem polju že v 1943. letu. Velika posebnost je bil način ustanovitve Lackove čete in njene preureditve v bataljon. Omenjenega namreč ni izvedlo, kot bi bilo normalno, kako vojaško poveljstvo — v tem primeru bi bil zato pristojen štab IV. operativne cone — ampak tedanje vodstvo mariborskega okrožja KPS in OF. To vodstvo je enoto do maja 1944 usmerjalo in jo tudi poimenovalo po Jožetu Lacku, kmetu revolucionarju in organizatorju vstaje na ptujskem območju, ki je bil po osvobo-

¹ Vojna enciklopedija, Beograd 1965, 7 knjig, str. 188—189;

Nikola Anić, Sekula Joksimović, Mirko Čulić, Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, Pregled razvoja oružanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta, Beograd 1982, str. 662—663.

ditvi odlikovan z redom narodnega heroja. Zanimivo je, da je mariborski okrožni komite KPS že ob poimenovanju čete Lacka imenoval za slovenskega heroja. Omeniti tudi velja, da Lacko ni bil komandir Ptujskega voda oz. Slovenskogoriške čete, ki je delovala od maja do začetka avgusta 1942, ko je bila uničena, a so jo ljudje kljub temu imenovali tudi Lackova četa. Ko je štab okupatorjeve Treeckove bojne skupine, ki se je na Štajerskem bojevala proti enotam IV. operativne cone, preučeval nastanek in razvoj Lackovega odreda, je tudi zaradi ljudskega poimenovanja in vloge Lacka videl začetek Lackovega odreda v Slovenskogoriški četi iz leta 1942. Pri tem ga ni motilo dejstvo, da je bila ta četa uničena, smatral je, da je njeno delo nadaljeval Lackov bataljon, ki je bil vključen v Pohorski odred.

Rekli smo, da je bila ustanovitev Lackove čete in Lackovega bataljona posebnost. Ta posebnost je bila posledica prekinitve zvez med vodstvom mariborskega okrožja in štabom partizanske enote na Pohorju (odreda in brigade) in tudi zaostritev med njima. Prišlo je do tega, da so bili posamezni aktivisti in organizacije NOG v znatnem delu vzhodne Štajerske proglašene za plavogardistične in iz tega se je porodil sum, da tudi enota, ki jo je ustanovilo vodstvo mariborskega okrožja, ni prava partizanska enota. To sumničenje pa je bilo kmalu zavrnjeno. Glavni štab NOV in POS je bil razmeroma kmalu obveščen o novi enoti na Dravskem polju in je 21. marca 1944 naročil štabu IV. operativne cone, naj vzpostavi zvezo z Lackovo četo. Štab cone je nato vzpostavil zvezo z Lackovim bataljonom in ga maja podredil svojemu poveljstvu.

Lackova četa, ki je morala premagati razne notranje težave, se je krepila in na obletnico Osvobodilne fronte, 27. aprila 1944, je vodstvo mariborskega okrožja preuredilo četo v bataljon. Že pred tem so bili ustanovljeni posamezni vodi čete. Lackov bataljon je deloval na širokem območju, in to tam, kjer druge enote IV. operativne cone niso bile navzoče. Hermankov vod je deloval na Dravskem polju in tudi ob vznožju vzhodnega Pohorja, Osojnikov vod je bil v zahodnih Slovenskih goricah, vod Slave Klavore ali Haloški vod je bil poslan v Haloze, vod Ljuba Mariona ali Kobanski vod je od začetka maja deloval na Kozjaku.

O Lackovi četi in bataljonu bi lahko rekli, da sta na svojem območju kar močno vznemirjala okupatorja in v neki meri zmanjševala učinkovitost njegovega aparata, in to tudi s pritiskom na okupatorjeve sodelavce. Predvsem pa je bilo pomembno, da sta vključevala v partizanske vrste nove borce in širila narodnoosvobodilno gibanje od območja Haloz do severne meje. Četa in bataljon sta izvedla sicer manjše, a številne akcije in se tudi spopadala s sovražnikovimi patruljami, večjih vojaških dejanj pa na svojem območju nista mogla opraviti.

Ko je štab IV. operativne cone 23. junija 1944 ukazal ustanoviti Pohorski odred, je določil, da bo deloval na Pohorju in Kozjaku, a tudi v Slovenskih goricah in na Dravskem polju. Kasneje je bilo njegovo operativno območje še širše, vključevalo naj bi tudi Prekmurje, dejavnost odreda pa se je razširila na del Koroške, to in onstran saintgermainske meje, in tudi na del avstrijske Štajerske.

V zvezi z ustanovitvijo odreda je del Lackovega bataljona krenil na Pohorje in je bil na Rogli neposredno vključen v odred, enota iz Slovenskih goric pa je julija 1944 krenila na Kozjak in se združila s tamkajšnjo enoto v bataljon, ki se je nekaj časa imenoval Lackov bataljon. Vendar so tudi borci enot iz Slovenskih goric in Kozjaka bili 27. junija vključeni v Pohorski odred.

Ob ustanovitvi odreda na Rogli so vanj poleg borcev Lackovega bataljona vključili še po eno četo iz Tomšičeve in Zidanškove brigade. Vodilne položaje v novem odredu so dobili tisti, ki so prišli iz Zidanškove brigade. Iz te brigade je bil prvi komandant odreda Ivan Medič-Silvo, ki je bil od julija naprej ves čas načelnik štaba odreda. Tudi drugi komandant odreda Anton Plešnik-Murat je bil prej komandant bataljona v Zidanškovi brigadi. Komandant odreda je bil do začetka decembra 1944. Iz Zidanškove brigade je prišel v odred tudi prvi politični komisar Ivan Mali-Bruno. Dotedanji komandant Lackovega bataljona Franc Mustafa-Hadži pa je bil imenovan za namestnika komandanta odreda.

Ustanovitev Pohorskega odreda je bila rezultat močnega razmaha narodnoosvobodilnega boja na Štajerskem od spomladi 1944 naprej. Neposredno pa je bila povezana z odhodom Zidanškove brigade v zahodne predele IV. operativne cone konec junija 1944. Ta brigada je bila dotlej v nekem smislu tudi teritorialna enota za pohorsko območje.

Še najbolj utemeljena razdelitev zgodovine Pohorskega oziroma Lackovega odreda bi bila takale:

— prvo obdobje — od ustanovitve odreda do njegove preureditve in preimenovanja v Lackov odred ter do odhoda glavnine odreda na območje severno od Drave 22. septembra 1944;

— drugo obdobje — od odhoda glavnine odreda prek Drave do velike nemške ofenzivne akcije proti odredu, ki se je začela 18. novembra 1944;

— tretje obdobje — od nemške ofenzivne akcije konec novembra 1944 do preureditve odreda 8. decembra 1944;

— četrto obdobje — od preureditve odreda do njegove razpustitve v Mariboru konec maja 1945.

V prvem obdobju je bila glavnina odreda močno zaposlena z varovanjem raznih partizanskih ustanov na Pohorju, z mobilizacijsko dejavnostjo, enote odreda pa so izvedle tudi več diverzantskih akcij. Glavnina je sodelovala tudi pri operacijah za nastanek in razširitev osvobojenega ozemlja na Pohorju. V celoti pa velja, da glavnina odreda v prvem obdobju kakih večjih vojaških akcij ni izvedla. Težave je nekaj časa povzročala dvojnost glede podrejenosti odreda. Odred je bil sicer neposredno podrejen štabu IV. operativne cone, a v prvem obdobju mu je v posebnih primerih lahko ukazoval tudi štab 14. divizije. Ob prvi preureditvi odreda v začetku septembra 1944, ko so bili oblikovani njegovi trije bataljoni in ženski vod, so razvili bojno zastavo Lackovega odreda s Prešernovim verzom »Največ sveta otrokom sliši Slave!«, ki je sedaj v Muzeju NO Maribor. Zastava je bila izdelana na Dravskem polju.

Večje vojaške akcije je izvedla enota odreda, ki je delovala na Kozjaku kar Lackov bataljon). Ta bataljon je konec avgusta 1944 vpadel v dolino Drave in v Breznu izvedel uspešne akcije in se bojeval pri Sv. Urbanu v Radelci. To je bil prvi večji boj med partizani in Nemci na Kozjaku. 9. septembra je zavzel okupatorjevo postojanko v Selnici ob Dravi, 16. septembra pa pri

* Prispevek temelji na dokumentih o Pohorskem oz. Lackovem odredu, ki so v arhivih Muzeja narodne osvoboditve Maribor, Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani in CK ZKS ter na dokumentih o Pohorskem oz. Lackovem odredu, ki so bili objavljeni v VI. delu Zbornika dokumentov in podalkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, 13—18 knjiga. Napisan je tudi na osnovi dosedanjih avtorjevih prispevkov o Lackovem odredu: Lackov odred, Maribor 1973, str. 3—20 (Katalog razstave Lackov odred); Ustanovitev Lackovega odreda, str. 7—10; Odmev parlizana severne meje (odslej Odmev) Maribor 1979, št. 1—2; Prehod glavnine Lackovega odreda na Kozjak in prvi drevi odreda na Kozjaku (od 22. 8. do 1. 10. 1944), Odmev 1971, št. 1—2, str. 7—14; Napad Lackovega odreda na električno Falo, Odmev 1984, št. 1—2 str. 11—21; prispevki o Lackovem odredu v zborniku Revolucionarna izročila — domičili v slovenskih občinah, Ljubljana 1981, str. 105, 279—280, 438—441, 561 in 568—569; Lackov odred in osvobodilni boj ob severni meji, Večer 1974, št. 276—289 (13 nadaljevanj); Nemška ofenziva proti Lackovemu odredu v drugi polovici novembra in preureditev odreda v začetku decembra 1944, Casopis za zgodovino in narodopisje 1985, št. 1, str. 18—38.

Sv. Juriju ob Pesnici. Velja opozoriti, da sta to bili prvi dve okupatorjevi postojanki, ki so ju partizani zavzeli severno od Drave na Štajerskem.

Dne 15. septembra so enote podoficirske šole 18. vojaškega okrožja iznenadile glavnino odreda v Kurji vasi. V taborišču je bilo tedaj nad 700 partizanov in med njimi zelo dosti neoboroženih. Nemški napad je precej borcev začasno razkropil, vendar je lahko bila že 19. in 20. septembra izvedena preureditev odreda in njegovo preimenovanje v Lackov odred. Preureditev je bila izvedena v času, ko so bile enote IV. operativne cone še vedno v ofenzivi in v skladu z načrti o okrepitvi narodnoosvobodilnega boja na Štajerskem severno od Drave in tudi v Prekmurju. Glavni štab NOV in POS je že prej julija ukazal, da je poleg Pohorskega odreda treba ustanoviti Lackov odred. Do tega ni prišlo, pač pa je po odhodu glavnine Lackovega odreda na območje severno od Drave na Pohorju delovala Pohorska četa Lackovega odreda.

Dne 22. septembra 1944 je glavnina Lackovega odreda pri Sv. Ožbaltu prešla Dravo in se na območju Sv. Duha na Ostrem vrhu združila s svojim 3. bataljonom. Obdobje od prihoda glavnine odreda na Kozjak do nemške ofenzive, konec novembra je bilo eno najuspešnejših obdobji Lackovega odreda. Kljub nemški občutljivosti na operativnem območju Lackovega odreda in kar številnim sovražnikovim akcijam proti njemu, je odred po prihodu na Kozjak konec septembra zavzel okupatorjevo postojanko v Zg. Kungoti in zlomil odpor branilcev hidroelektrarne na Fali in hkrati na Fali izvedel svojo najuspešnejšo diverzantsko akcijo. Partizani so v elektrarni minirali in uničili vzbujevalne stroje vseh sedmih generatorjev. Poškodovane so bile generatorske tuljave, poškodovan je bil kanal za kable in uničena kabla 1. in 2. generatorja. V Dravo je steklo 2 vagona transformatorskega olja. Zaradi izpada elektrike iz Fale je bila precej časa prizadeta okupatorjeva oborožitvena industrija.

Pomemben pa je bil tudi odmev falske akcije, še zlasti v Mariboru, kjer je okupator tedaj zaradi izdaje okrožnega sekretarja Uroša znova zadajal hude udarce NOG. Končno je napad na Falo tudi zmedel oziroma prekinil večjo akcijo podoficirske šole proti Lackovemu odredu. Napad na Falo je močno vznemiril najvišje inštanace, odgovorne za oboroževalno industrijo v tretjem rajhu, in med drugim povzročil intervencijo Hitlerjevega ministra za oborožitev Alberta Speera, ki je bil odgovoren tudi za elektrarne pri državnem vodji SS in poveljniku rezervne vojske Heinrichu Himmlerju. Pri akcijah v Zg. Kungoti, na Fali in v Breznu je odred zaplenil dosti orožja, vendar je treba omeniti, da odred težjega pehotnega orožja tedaj ni imel.

Takoj po prihodu na Kozjak je štab odreda ustanovil četo, ki je krenila v Prekmurje. V Prekmurju je bila prve dni oktobra, se tam spopadala s sovražnikom, a v Prekmurju se ni mogla obdržati ter se je vrnila v sestav odreda. V obravnavanem obdobju je odred že začel delovati tudi na avstrijskem ozemlju. Prvi boj in zmago je izbojeval oktobra nad Etno vasjo. Skupina borcev 2. bataljona je zavzela sovražnikovo postojanko v Sobotah, sredi novembra pa je odred napadel postojanko v Zg. Oseku, ki pa je ni mogel zavzeti. Borci Pohorske čete Lackovega odreda pa so 10. oktobra razorožili posadko pri predoru v Črešnjevcu in sredi oktobra zavzeli orožniško postojanko v Staršah na Dravskem polju. Končno je treba omeniti, da se je od oktobra naprej na odred naslanjala skupina Avantgarda, ki naj bi na avstrijskem ozemlju širila protinacistično gibanje in zbirala obveščevalne podatke za Rdečo armado. Podpora tej skupini sodi v okvir širše internacionalistične pomoči KPJ in KPS, Komunistični partiji Avstrije oziroma avstrijskemu antifašističnemu gibanju. V obravnavanem obdobju je bil odred tudi številčno najmočnejši. Kljub temu, da je pred odhodom glavnine na Kozjak poslal na Dolenjsko 347 borcev in

bork in potem s Kozjaka več skupin novih borcev na Pohorje, je po poročilu štaba odreda štel pred nemško ofenzivo nad 700 borcev. Močno se je okrepila tudi Pohorska četa odreda in 8. novembra je štab odreda, ko še ni dobil sporočila o nemškem napadu na četo v začetku novembra, izdal povelje o ustanovitvi 4. bataljona Lackovega odreda. To bi pomenilo preureditev Pohorske čete v bataljon. Ker je nemški napad četo močno prizadel in je nato nemška ofenziva zajela tudi glavnino odreda, do oblikovanja novega bataljona ni prišlo. Večina borcev Pohorske čete pa je bila konec leta vključena v 14. divizijo.

Štab IV. operativne cone je že 8 dni po odhodu glavnine na Kozjak, ko še ni zvedel za uspešne akcije odreda v Zg. Kungoti, na Fali in v Breznu izrekel priznanje in pohvalo vsem borcem, podoficirjem, oficirjem in političnim komisarjem Lackovega odreda. Pri tem je štab cone poudaril, da so enote Lackovega odreda zanesle ogenj narodnoosvobodilne borbe v najsevernejše predele slovenske zemlje in v najtežjih okoliščinah v bližini Maribora in ob pomembnih prometnih zvezah izvedle vrsto uspešnih vojaških in političnih akcij. Konkretno pa so bile v povelju omenjene akcije bataljona, ki je že pred 22. septembrom deloval na Kozjaku.

Prehajamo na oznako tretjega obdobja oziroma časa nemške ofenzive in preureditve odreda. Dejavnost Lackovega odreda severno od Drave nacistov ni vznemirljalo le zaradi vojaških, ampak tudi zaradi nacionalno političnih razlogov. Državni namestnik na Štajerskem in šef civilne uprave na Spodnjem Štajerskem dr. Sigfried Uiberreither in vodja Štajerske domovinske zveze Franz Steindl sta večkrat posredovala pri poveljniku bojne skupine Treeck, naj izvede temeljito akcijo proti Lackovemu odredu. Vendar so Nemci lahko veliko ofenzivno akcijo severno od Drave izvedli šele v drugi polovici novembra. Polkovnik dr. Egon von Treeck je ocenil, da so vse prejšnje akcije proti odredu rodile malo uspeha. Nemška ofenziva proti Lackovemu odredu je bila razmeroma kratka — 18. do 24. novembra. Bila pa je dobro pripravljena in zelo intenzivna. Pomembno je bilo tudi to, da je zaradi hitre koncentracije nemških enot na izhodiščnih položajih odred presenetila. Štab odreda namreč kake večje nemške akcije proti svojim enotam tedaj ni pričakoval. V ofenzivi so na nemški strani sodelovale enote 18. nadomestnega polka gorskih lovcev (3. bataljon in topniška baterija), gojenci podoficirske šole ter policijske in vermanske enote. Navedenim enotam je poveljeval že omenjeni polkovnik dr. Egon von Treeck. Ofenziva je najprej zajela glavnino odreda s 1. in 3. bataljonom ter štabom odreda in nato 2. bataljon, ki je deloval zahodno od glavnine. Nemške enote, ki so imele veliko številčno premoč pa seveda tudi dosti boljše oborožitve, so glavnino odreda po prvem boju na območju Kaple vztrajno zasledovale in napadale. V teku ofenzive so se začeli pojavljati znaki slabega delovanja dela poveljniškega kadra, a tudi znaki razkroja enot na manjše skupine, ki so se potem prebijale same, ali pa so se zopet združevale v večje skupine. Del borcev, predvsem oni iz Slovenskih goric, pa je krenil proti domu. Glavnina odreda je bila močno razbita. V drugi fazi ofenzive so Nemci z napadom presenetili 2. bataljon, ki je bil pri Pušniku blizu cerkve Sv. Jerneja, a še na avstrijski strani. Bataljon je imel kar hude izgube, a se je vendar organizirano uprl sovražniku. Nemci, ki so močno zastražili dolino Drave, so začasno razbili tudi povezave odreda s Pohorjem (kurirsko postajo in bazo brodarjev). Pokazalo se je, da ozemlje med Dravo in avstrijskim ozemljem zaradi svoje omejenosti in tudi zaradi konfiguracije v primeru večje sovražnikove akcije le ni bilo preveč primerno za večjo partizansko enoto, kar je Lackov odred pred ofenzivo vsekakor bil.

Odred namreč ni imel možnosti, da bi se prebil z območja, ki ga je zajela ofenziva, in tudi sicer so bile možnosti za manevriranje skromne.

Polkovnik Treeck, ki je sicer rad pretiraval o uspehih svojih enot, je še kar realno ocenil rezultate ofenzive. Menil je, da je odred doživel znaten udarec, a da se bo znova zbral in začel znova izvajati akcije. Tak razvoj bi lahko po mnenju Treeckovega štaba preprečili le s stalnim čuvanjem in aktivno kontrolo celega Kozjaka. O tem, da je bilo Nemcem jasno, da odred ni bil uničen, pa priča tudi nacistična propaganda in grožnje, namenjene borcem Lackovega odreda po ofenzivi. V celoti pa vendar velja, da je bil čas nemške ofenzive čas večjih neuspehov oziroma izgub Lackovega odreda.

Po ofenzivi je prišlo 8. decembra do preureditve odreda. Preureditev pa ni bila v zvezi z nemško ofenzivo in njenimi rezultati. Že pred njo je Glavni štab NOV in POS 2. novembra 1944 na osnovi poročil, ki jih je dobil, sporočil štabu IV. operativne cone, da v Lackovem odredu ni vse v redu in mu ukazal, da naj ga pokliče s Kozjaka, njegove borce razporedi v 14. divizijo in ustanovi nov odred. Doslej še ni bilo mogoče ugotoviti povsem zanesljivo, na osnovi kakšnih poročil je ukrepal Glavni štab. Politični forumi pohorskega in nato mariborskega okrožja so poslali kar dosti pritožb na račun Lackovega odreda in predvsem njegovega komandanta Antona Plešnika-Murata. Kot je iz ravnjanja štaba IV. operativne cone razvidno, le-ta pritožb ni vzel za suho zlato. V dokumentih Lackovega odreda po preureditvi često piše o starem in novem odredu. Dejansko ni šlo za oblikovanje povsem novega odreda, kot je naročil Glavni štab NOV in POS v začetku novembra, ampak za zamenjavo dela borcev Lackovega odreda z 2. bataljonom Tomšičeve brigade.

Komandant tega bataljona Jože Škufca-Martin je postal komandant odreda. Tudi sicer so po preureditvi imeli večji del funkcij v odredu tisti, ki so prišli na novo na Kozjak. Borci Lackovega odreda, ki so odšli s Kozjaka, so bili večinoma vključeni v Tomšičevo brigado. Dotedanji komandant odreda Murat je postal komandant te udarne brigade. Na Pohorju pa je v začetku decembra pričela delovati nova Pohorska četa Lackovega odreda. Besedo o nemški ofenzivi proti Lackovemu odredu in njegovi preureditvi lahko zaključimo z ugotovitvijo, da sovražniku ni uspelo uničiti odreda in da mu ni uspelo zadati hujšega udarca osvobodilnemu gibanju ob severni meji. Preurejeni Lackov odred je bil številčno šibkejši. Ob preureditvi je bilo v glavnini odreda 253 borcev in bork, v Pohorski četi pa po poročilu štaba odreda 53 borcev. Nov odred je pomenil trdno vojaško enoto, ki se je bojevala ob severni meji do konca vojne.

Za naslednje obdobje od preureditve do konca maja 1945 bi lahko rekli, da je odred kljub močnemu sovražnikovemu pritisku uspešno preстал zimske mesece. Njegove patrolje in minerske skupine so delovale na širokem območju, vse tja do Ormoža. Precej časa so se enote glavnine odreda zadrževale na avstrijskem ozemlju, in to zaradi hudega nemškega pritiska na Kozjak. Odred je izvedel več napadov na sovražnikove transporte in posamezna vozila ter na proge. Med Brezнім in Radljami je v zasedo njegove enote padel tudi okrožni vodja podeželskega okrožja Maribor — Dobozcky — in bil pri tem ranjen. V začetku januarja je odred napadel sovražnikovo postojanko v Ivniku, a jo zaradi hitrega spopada zased s sovražnikom ni mogel zavzeti. Pač pa je v noči na 24. december 1944 — torej v času močne sovražnikove ofenzivnosti na območju IV. operativne cone — Pohorska četa Lackovega odreda razorožila vojaško posadko postojanke pri železniški postaji v Bistrici pri Limbušu. 3. in 7. marca je utrpel hude izgube 2. bataljon, in to na Kozjem vrhu in Mlakah.

V aprilu 1945 se je glavnina odreda zopet zadrževala na Kozjaku in se nato v zadnjem obdobju od konca aprila naprej spopadala s sovražnikom, ki

ga je zasledoval, a je tudi sama napadala sovražnika. Po 27. aprilu je bil zopet ustanovljen 3. bataljon, v katerem so bili večinoma Madžari. V zvezi s tem je treba omeniti, da je Lackov odred zaradi svojega položaja ob severni meji sprejel v partizanske vrste kar številne pripadnike drugih narodov. Že pred ustanovitvijo 3. bataljona sta bila oblikovana specialna voda pri 1. in 2. bataljonu. Sploh je treba omeniti, da je Lackov odred zato, ker je bil edina enota IV. operativne cone severno od Drave na Štajerskem, imel razmeroma močne posebne skupine, ki niso bile vključene v sestav bataljonov: obveščevalni center, vod za zveze in minerske skupine.

V zadnjem obdobju vojne je Lackov odred sodeloval v sklepnih operacijah Jugoslovanske armade. Zadnje večje boje je imel odred na Radeljskem prelazu z umikajočimi se sovražnikovimi kolonami. 10. maja je krenil v dolino Čakave in nato zasedel Ivnik, Travnik, Gornji in Spodnji Osek, Arvež, Lučane, Glinico in vkorakal tudi v Lipnico. V krajih, ki jih je zasedel, je vzpostavil mestne komande. Že 14. maja 1945 pa je odred po ukazu, ki ga je prejel, zapustil avstrijsko ozemlje in krenil proti Mariboru, kjer je bil potem razpuščen.

DIE POHORJE — LACKO ABTEILUNG (eine kurze schilderung)

Zusammenfassung

Der große Aufschwung des Volksbefreiungskampfes in Steiermark vom Frühjahr bis zum Herbst 1944 hat trotzdem, daß die 4. operative Zone des Volksbefreiungsarmee und der Partisanenabteilungen Sloweniens zirka 8000 Kämpfer in das Gebiet des 7. Korpus, bzw. nach Dolenjsko (Unterkrain) gesandt hatte, die Stärkung der Einheiten der Zone und auch die Errichtung neuer ermöglicht. Am 27. Juni 1944 wurde am Pohorje die Pohorje Abteilung gegründet, die am 19. und 20. September umgeordnet und in die Lacko Abteilung umbenannt wurde. Schon vorher waren zwei Partisaneneinheiten mit dem Namen Pohorje Abteilung tätig. Am 1. Mai 1942 wurde im Rahmen der 2. Gruppe der Abteilungen die Pohorje Abteilung gegründet, die zur Zeit des Marsches dieser Gruppe gegen Steiermark faktisch, aufhörte zu existieren. Am 4. November 1943 wurde am Pohorje die Pohorje Abteilung gegründet, die am 8. Jänner 1944 in die Zidanšek (Pohorje) Brigade eingegliedert wurde. Also gibt es keine unmittelbare Verbindung zwischen den Pohorje Abteilungen aus den Jahren 1942 und 1943 und der Pohorje Abteilung, die Ende Juni 1944 gegründet wurde. Es gibt aber eine Verbindung zwischen dem Lacko Bataillon aus dem Frühjahr 1944 und der Pohorje, bzw. der Lacko Abteilung, wurden doch die Kämpfer dieses Bataillons in die Pohorje Abteilung eingegliedert und schließlich betätigte sich die Abteilung auch dort, wo früher das Lacko Bataillon tätig war.

Bei der Gründung der Pohorje Abteilung entschied der Stab der 4. operativen Zone, daß nur diese am Pohorje und Kozjak tätig sein würde, aber auch in Slovenske gorice (Windisch Büheln) und am Dravska polje (Draufeld). Das operative Gebiet der Lacko Abteilung war aber noch weiter, es sollte auch Prekmurje (Übermurgebiet) einschließen, die Tätigkeit der Abteilung erweiterte sich auch auf einen Teil des östlichen Kärntens dies und jenseits der Saint Germainer Grenze und noch auf einen Teil der österreichischen Steiermark. Der Schwerpunkt der Tätigkeit der Abteilung lag nördlich der Drava (Drau), wo in Steiermark die anderen Einheiten der 4. operativen Zone nicht tätig waren. Die Abteilung hatte deshalb eine bedeutend Rolle bei der Festigung des Volksbefreiungskampfes an der nördlichen slowenischen ethnischen Grenze und bei der Eingliederung neuer Kämpfer in die Partisanenreihen. Die Abteilung kämpfte auf dem sehr ausgesetzten Gebiet bis zum Mai 1945.

NEMŠKI NAPADI NA 2. BATALJON LACKOVEGA ODREDA 3. IN 7. MARCA 1945

Jože Snoj-Piki*

UDK 940.541(497.12-18 Kozjak)»1945.03«

SNOJ Jože-Piki: Nemški napadi na 2. bataljon Lackovega odreda 3. in 7. marca 1945. (Die deutsche Angriffe auf das 2. Battalion der Lacko Abteilung am 3. und 7. März 1945.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 58=23(1987)1, str. 35—41
Izvirnik v sloven., povzelenek v nem., izvleček v sloven. in angl.

Avtor kot udeleženec dogajanj obravnava nemške napade na 2. bataljon Lackovega odreda 4. operativne cone NOV in POS 3. in 7. marca 1945. Izgube 2. bataljona v začetku marca so pomenile enega najhujših udarcev, ki so ga nemške enote uspele prizadeti Lackovemu odredu, ki se je sicer uspešno bojeval na izpostavljenem območju severno od Drave.

UDC 940.541(497.12-18 Kozjak)»1945.03«

SNOJ Jože-Piki: The German Attacks upon the 2nd Battalion Lacko Detachment on March 3rd and 7th 1945. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 58=23(1987)1, p. 35—41
Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The author as a participant in the occurrences treats the German attacks upon the 2nd battalion of the Lacko detachment of the 4th operative zone of the National Liberation War and the Partisan detachments of Slovenia on March 3rd and 7th 1945. The losses of the 2nd battalion at the beginning of March meant one the heaviest blows which the German units conceived to inflict upon the Lacko detachment, who toherwise had fought successfully in the exposed region to the north of the Drava.

Drugi bataljon Lackovega odreda je potem, ko se je koncem januarja 1945 ločil od štaba odreda in prvega bataljona, samostojno deloval na zahodnem delu Kozjaka, predvsem v predelu Sv. Jerneja (danes Branik), Pernic, Mlak in Kozjega vrha. Razlog take razdelitve je bila huda zima, visok sneg in oblika zemljišča na tem severnem predelu Slovenije, na katerem bi pozimi večja enota težko delovala kot celota. V tem času je ta bataljon 3. marca 1945 doživel v enem dnevu dva sovražnikova napada, imel dva boja, ki sta bila usodna in pogubna, saj je v tem dnevu padlo 16 tovarišic in tovarišev, borcev iz 2. bataljona in iz avstrijske skupine Avantgarda.

V petek, 2. marca 1945 se je drugi bataljon premaknil do kmetij na Kozjem vrhu. Bilo je še kakega pol metra snega. Štab bataljona se je s 1. četo nastanil na domačiji pri Bogatcu, kjer je ostala tudi skupina Avantgarda, 2. četa pa je odšla okoli dvesto metrov nižje na Junčkovo domačijo. Domačija je bila prazna, ker je okupator Junčkove izgnal.

* Jože Snoj-Piki.

Proti večeru so borec 2. čete odšli na prehranjevalno akcijo. Vso noč so bili na poti in se po težkem snegu, mokri in prezebli šele v svitu sobotnega jutra, močno utrujeni vrnili. Pri Bogatcu, kjer je bila bataljonska komora, so pustili prinešeno hrano, pozajtrkovali in odšli k Junčku. Zaspali so kot ubiti.

V 1. četi so borci dopoldne čistili orožje, kuharji, mesarji in intendant pa so na južni strani Bogatčevega gospodarskega poslopja pripravljali vse potrebno za kuhanje kosila. V štabu bataljona so imeli, kot je bilo to običajno, kratek štabni sestanek.

Malo pred enajsto uro dopoldne je pomočnik bataljonskega politkomisarja Piki pred Bogatčevo domačijo opazoval okolico. Naenkrat je opazil, da se po zasneženih njivah pod Junčkom, kjer je bila 2. četa, pomika v strelcih kakih dvajset neznancev. Vsi so držali orožje v rokah, v pripravljenosti. Obleženi so bili v različne uniforme, zelene, črne in rumene. Ker s prostimi očmi ni mogel razločiti čigava je ta neznana skupina, ki se je tako mirno približevala hiši — da ne bi bili celo partizani — je skočil v hišo po svoj daljnogled.

»Milan, šarea, Švabi!« je zakričal, ko je v neznancih prepoznal Nemce ter planil v hišo po brzostrelko.

Komandant bataljona Ciril-Jože Bregar (odslej Ciril), mitraljezec Milan Poznič, Ladislav Grat-Kijev (odslej Kijev), Jože Snoj-Piki (odslej Piki), Šumečnik Jernej, nekaj borec in mitraljezcjev je v hipu zasedlo položaje na južni strani Bogatčeve domačije.

Ciril je še za trenutek okleval, da ne bi bili neznanci le partizani, ko je pri Junčku zadržala brzostrelka, takoj nato pa odjeknila bomba. Pričelo se je streljanje. Prvi Nemei in vermani so se namreč že približali hiši, odvrgli nekaj bomb skozi okno v hišo ter začeli streljati na okna in vrata Junčkove domačije. Hiša je bila lesena in krogle so prebijale stene. Borec v hiši so bili v izredno težkem položaju, nastala je zmeda. Najprisebnejši so pričeli streljati na sovražnika in tako zaustavili prvi napad, drugi so planili iz hiše, kar je bilo za nekatere tudi usodno. Za vse je pomenil ta nepričakovani napad neprijetno in hudo presenečenje.

»Pali!« je zaukazal komandant Ciril borecem pri Bogatcu. Prisebni in mirni mitraljezec Milan s svojim šarcem in drugi, večinoma z avtomatskim orožjem, so silovito vžgali po Nemcih, ki so napadli borce 2. čete, nato pa takoj jurišali po bregu navzdol proti Junčku. Napadalci so se znašli v koelživem položaju, kajti tako silovitega napada iz te smeri prav gotovo niso mogli pričakovati. Po vsem sodeč so mislili, da so partizani le na Junčkovem. Pognali so se v paničen beg, ki se je končal šele v Dravogradu, odkoder so tudi prišli. Pri hiši sta padla dva vermana in nemški policist, šef gestapovske izpostave v Dravogradu pa je bil smrtno ranjen v trebuh in je nato umrl.

Vse je bilo končano v desetih, petnajstih minutah. Druga četa je po tem spopadu zapustila Junčkovo domačijo in se pridružila enoti pri Bogatcu.

Poleg treh mrtvih in nekaj ranjenih iz 2. čete, je bil po tem spopadu pogrešan tudi borec Franc Glazer, ki je bil na straži proti Dravogradu, odkoder je prišel sovražnik. Zato so nekateri menili, da se je na straži predal in da so Nemei in vermani zaradi tega tako lahko prišli do Junčkove domačije.

»Skuhali bomo do konec in ostali do večera pri Bogatcu. Zvečer se bomo premaknili. Okrepiti je treba budnost in biti v pripravljenosti!« je odločil komandant Ciril.

S to odločitvijo se nekateri niso strinjali, vendar komandant Ciril se ni dal prepričati, da bi bilo bolje, če bi se premaknili v gozd nad Bogatčevo domačijo, kjer bi v gozdu skuhali, pojedli in se z večerom premaknili na nove položaje.

Bataljonski dežurni oficir Ivan Mrhar je nato razporedil okrepljene zasede in straže ter določil opazovalnico. Kar ni bilo v zasedah in na straži, se je v strogi pripravljenosti zadrževalo pri Bogatčevi domačiji. Ozračje ni bilo nič kaj prijetno, »dišalo« je po ponovnem spopadu. Vsi so komaj čakali, da bi se znočilo.

In res! Okoli pete ure popoldne se je na poti v gozdu s severovzhodne strani, iz smeri Morijeve kmetije, kjer je bila zaseda, oglasilo močno streljanje.

Prva ocena položaja je bila ta, da je zaseda zadrževala prodirajoče Nemce, ki so prišli iz smeri, odkoder jih ni nihče pričakoval. Tako se je komandant Ciril odločil, da bo šel sam z eno četo, da bo najprej zadržal napad, nato pa »vrgel« Švabe iz gozda na planjavo, za kar je bil izredno primeren in ugoden teren. Do tedaj so ne samo on, ampak vsi računali, da jih bo zadržala zaseda.

»Vi pa ostanite na položajih pri hiši in prestrezite bežeče Švabe, ki jih bomo mi nagnali iz hoste,« je bilo Cirilovo naročilo, predno je šel s Colekovo (Franjo Romih) četo v namenjeno smer.

Pri hiši je ostal od štaba bataljona Piki, ostal je Kijev, vodnika Jernej in Mrhar in še nekateri borci 2. čete, drugi pa so se pomaknili v gozd nad Bogatcem z namenom, da bi prestregli Nemce, ko bi po čistini bežali v dolino. Pri hiši so ostali tudi kuharji, mesar in nekaj tovarišic. Večina pri komori je bila neoborožena.

Nekako tako kot je bilo mišljeno, so se Švabi kmalu pojavili na čistini severovzhodno od Bogatca. Borci, ki so ostali pri Bogatčevi domačiji, misleč, da so to bežeči Švabi, ki so jih nagnali borci Colekove čete, ki jih je vodil komandant Ciril, so z vsem orožjem vžgali po njih. Kijev na severni, Piki na južni strani hiše in ostali na drugih mestih ob hiši so sipali rafale iz brzo-strelk na Švabe, ki so bili oddaljeni kakih 200 metrov in to na popolni čistini. Nekaj jih je padlo, med njimi tudi oficir — komandant te enote.

Kaj kmalu so se umaknili za rob.

Nastal je kratek premor. Naenkrat pa so Švabi udarili čisto od blizu na zgornji severni strani hiše, odkoder jih nihče od borcev, ki so bili pri hiši, ni mogel pričakovati, kajti prišli in udarili so prav od tam, iz tiste smeri, kamor je odšla Colekova četa s Cirilom. Petim, šestim se je uspelo prebiti ob robu gozda tik do hiše. Bili so pijani. Planili so nad hišo ob gospodarskem poslopju in pozivali borce k predaji.

Pri hiši je nastal zelo zmeden položaj. Še tisti najprisrebnejši, si niso mogli misliti, kako so Nemci prišli ravno od tam, kamor je krenil Ciril s Colekom. Vendar časa za razmišljanje ni bilo. Odločiti se je bilo treba takoj. Borci pri hiši, so ta nenadni in nepričakovani napad pijanih Švabov odbili. Pri tem sta imela Kijev in Piki največje breme. Švabi so se umaknili za hišo. V tem so tudi drugi Švabi pridrveli do hiše in gospodarskega poslopja, odkoder so nato lahko obvladali celoten položaj. Edino kar je preostalo borcem, ki so bili pri hiši, je bil beg proti zahodni strani pod gospodarskim poslopjem, ali pa v dolino. Povsod pa je bila čistina in pol metra snega. Gozd nad gospodarskim poslopjem je bil že nedosegljiv. Vse je begalo in le neki so ined begom dajali manjši odpor.

Piki in Jernej sta se potem, ko sta pretekla čistino pod gospodarskim poslopjem, odločila teči v breg, kajti tam je bil gozd najbližje. S skakanjem in padanjem sta se po strmem bregu prebijala navzgor. Pri tem ju je oviral sneg. Vse naokrog so švigale krogle, kajti Švabi so od hiše divje nabijali za bežečimi borci. Jernej in Piki sta menjaje preletavala čistino in se približevala gozdu. Ko je skočil prvi, ga je drugi, kolikor je bilo mogoče kril s stre-

ljanjem in obratno. Še deset metrov in dosegla bi gozd. »Skoči Jernej!« je zavpil Piki, ki je ležal v snegu kakih pet, šest metrov nižje v bregu. »Skoči!«

Jernej pa se ni premaknil. Piki se je priplazil do njega, se vlegel ob njegovi levi strani in videl, da ima prestreljeno glavo. Bil je mrtev. Vzel je njegovo puško in po desetih metrih dosegel gozd. Bil je rešen, kajti Švabi tod še niso prodrli.

V gozdu je nekaj trenutkov počakal in videl, da so nekateri, med njimi tudi Kijev tekli navzdol po bregu v jugozahodno smer. Nemei so jih hoteli ujeti, streljali so za njimi in jih pozivali k predaji. Tudi tu so trije dosegli gozd in se rešili. Drugi so za vedno ostali v snegu. Nemei so takoj nato, predvsem zaradi svojega padlega komandanta, odšli v dolino. Naslednjega dne so se vrnili in požgali Bogatčevo domačijo. V hiši je zgorel tudi prejšnji dan padli šestnajstletni Bogatčev sin, ki je ležal na mrtvaškem odru.

Po boju na Kozjem vrhu 3. marca 1945, se je 2. bataljon Lackovega odreda premaknil na nove položaje. Z njim je bila tudi skupina Avantgarda.

Krenil je na območje Mlak na jugoslovansko-avstrijski meji. Dan zatem je v noči 4. na 5. marec napadel in pregnal Nemce iz šole na Mlakah, kamor so le-ti prišli, da bi se v njej nastanili. Potem so partizani šolo zažgali. V torek 6. marca zgodaj zjutraj se je 2. bataljon po skoraj dvomesečnem samostojnem delovanju v bližini Sobote na avstrijski strani ponovno združil s 1. bataljonom in štabom Lackovega odreda. Po dopoldanskem boju 1. bataljona s policisti iz postojanke v Soboti, sta se oba bataljona s štabom odreda premaknila zopet na območje Mlak.

Drugi bataljon si še ni opomogel od sobotnih izgub na Kozjem vrhu, ko je bil po štirih dneh, v sredo 7. marca pri Škorjancu nepričakovano ponovno napaden, in ko je zopet pretrpel hudo izgubo: trinajst mrtvih in več ranjenih borcev. Padla pa sta tudi dva borca iz skupine Avantgarda in štirje domači.

Drugi bataljon Lackovega odreda se je s skupino Avantgarda nastanil na domačiji pri Škorjancu, 1. bataljon pa s štabom odreda pri Liplu. Na nove položaje so prišli 7. marca 1945, nekaj po polnoči. Druga četa 2. bataljona pa je prišla na nove položaje šele proti jutru, ker je ponoči prenašala in prenesla ranjence iz prejšnjih bojev na varnejša mesta.

Škorjančeva in Liplova domačija sta si sosednji in sta obe v avstrijskem delu Mlak. Škorjančeva leži na preko tisoč metrih nadmorske višine, Liplova pa v razdalji kakih štiristo metrov, nekaj nižje v smeri Bistriškega grabna. Med seboj sta oddaljeni pol ure hoda.

Škorjančeva hiša je stala na strmem bregu in je ena najvišje ležečih kmetij na avstrijski strani Mlak. Spodnji del hiše je bil zidan in podkleten, zgornji pa lesen kot so bile grajene kmečke hiše v teh visokih hribih. Hiša je bila zidana v bregu, tako, da so na spodnji strani hiše vodile v zgornji leseni del zidane stopnice, dočim je bil zadnji del hiše v višini stropa kleti, tako, da je bil na zadnji strani v tej višini izhod naravnost v breg. Vzporedno s hišo je na vzhodni strani preko dvorišča stalo veliko leseno gospodarsko poslopje. Na poti proti Liplu, oddaljena kakih 70 metrov je stala še ena Škorjančeva manjša hiša, v zahodni smeri višje pa še ena, tako, da je Škorjančeva domačija imela tri hiše. Pri tej drugi, na poti proti Liplu se je nastanila 2. četa.

Komandant Jože Skufca-Martin (odslej Martin) je imel pozno ponoči ob prihodu na nove položaje s posameznimi člani obeh bataljonskih štabov pri Liplu še sestanek, na katerem so se dogovorili o postavitvi in razdelitvi zased, patrolj ter stražarskih mest. Po dogovoru so se razšli.

Najbližja domačija na jugoslovanski strani Mlak, nekako v isti nadmorski višini kot Líplova, je od Škorjanca proti jugovzhodu Hermanova domačija. Vsi Hermanovi so bili v vsem času zvesti sodelavci in obveščevalci partizanov ter so tudi tedaj vedeli, pri katerih domačijah so nastanjeni borci Lackovega odreda.

To sredo dopoldne je Hermanova Tilčka doma v »hiši« krpala strgane hiače mlajšemu bratu Frančku, ki je bil namenjen k Škorjancu v 2. bataljon. Hermanovim je namreč komandant 2. bataljona Ciril žc prej obljubil svileno padalo in naročil, naj eden od domačih pride ponj. Ko je krpala, je pogledala skozi okno v megleno in zoprno dopoldne in je nedaleč od hiše zagledala Nemce, ki so se približevali k njihovi domačiji od jugovzhodne strani, od strani Pernic. Bili so oblečeni v zelene planinske uniformc, vsi pa so imeli na kapah in na oblekah zataknjene smrekove vejice. Odhitela je ven, da bi o tem obvestila 2. bataljon, vendar je na poti proti karavli na jugoslovansko-avstrijski meji bilo že polno Nemcev, ki so prišli tudi nad njihovo hišo, tako, da do Škorjanca ni več mogla.

Borci so v obeh bataljonih dopoldne počivali, kajti bili so utrujeni od prejšnjega dne in poznega prihoda ponoči na nove položaje.

Okrog pol dvanajstih sta komandant in politični komisar 2. bataljona Ciril in Jože Duh-Silvester (odslej Silvester) odšla od Škorjanca proti Liplu v štab odreda na sestanek obeh komandantov in političnih komisarjev bataljonov. Sestanek je sklical komandant odreda Martin.

Kmalu nato je dežurni oficir 2. bataljona Franc Pikel malo pred dvanajsto uro predal svojo dolžnost in se utrujen vlegel na mizarsko mizo — »ponk« v Škorjančevi hiši.

Komaj je zadremal, že je na stražarskem mestu na jugovzhodni strani močno zaropotalo. Stražar je opazil Nemce, ki so se v megli približevali. Ustrelil je proti njim, vendar je bil takoj pokošen.

Nemci, ki so se pod okriljem gozda v megli privlekli do roba, so nato z vso silo udarili po Škorjančevi hiši in po gospodarskem poslopju. Povsod so bili nastanjeni borci bataljona in skupine Avantgarda. Največ jih je bilo v gospodarskem poslopju, borci 2. čete pa v drugi Škorjančevi hiši.

Nastal je splošen preplah.

Od štaba 2. bataljona je ostal pri borcih le pomočnik političnega komisarja Piki, kajti namestnika komandanta bataljon tedaj ni imel. Ko se je začelo streljanje je skočil iz hiše na spodnji izhod, da bi videl položaj.

Frrr... frrr, je zaropotalo po stopnicah nekaj decimetrov pod njegovimi nogami. Umaknil se je v hišo in iskal možnosti za umik.

»Šimen ostala sva sama!« je Piki poklical sekretarja SKOJ odreda, ki je bil tedaj pri 2. bataljonu. »Edini možni umik je skozi črno kuhinjo pri zadnjem izhodu, nato pa po zasneženem kolovozu v breg in nato v gozd. Ti greš prvi, za teboj pa ostali borci. Plazite se po trebuhu in držite medsebojno razdaljo! Jaz bom ostal, z mitraljezci vam bomo krili umik!«

V tem sta mitraljezec Milan in pomočnik političnega komisarja 1. čete Alojz Sovinšek s šarcema že zasedla položaje, vsak pri svojem oknu v »hiši«, v smeri napada. Vnel se je srdit boj. Skozi okna, izza hiše in gospodarskega poslopja so mitraljezci udarili na vso moč po napadajočih Nemcih in jih zadrževali.

Silvo Grgič-Šimen je za hišo po strmem in zasneženem kolovozu, ki je vodil v breg, čez kakih petdeset metrov dosegel bolj položno planjavo, poraslo z redkimi in mladimi smrečicami in čez kakih sto metrov gozd. Za njim so se v večji medsebojni razdalji, plažeč se, umikali drugi borci. Umik po tem kolovozu je bil edini rešilni izhod v tem primeru, kajti hiša ga je delno zakrivala,

zadostno kritje pa je dajal tudi visok sneg ob obeh straneh poti. V začetku Nemci namreč še niso dosegli tiste višine, da bi obvladali tudi ta položaj, bili so še nekoliko nižje. Obvladali pa so dvoriščni prostor med hišo in gospodarskim poslopjem, celotno južno in jugovzhodno stran Škorjančeve domačije in prostor pri drugi Škorjančevi hiši, kjer je bila 2. četa.

Ko je komandant bataljona Ciril, ki je bil s političnim komisarjem Silvestrom na poti proti Liplu zaslišal prve strele, se je obrnil in se skušal vrniti k bataljonu, da bi mu poveljeval. Na povratku pa je prišel samo do druge Škorjančeve hiše in bil na čistini smrtno zadet. Ranjeni so bili politični komisar Silvester in nekateri borci 2. čete, med njimi tudi Jože Amon, pomočnik političnega komisarja te čete.

Nato so Nemci uspeli zasesti višje položaje in so tako lahko obvladali večji del prostora. Nemci se po čistini niso približali hiši, temveč so se utrdili na robu gozda, odkoder so streljali z vsem svojim orožjem. Kmalu je ena od min zadela leseno streho Škorjančeve hiše na jugovzhodni strani, odkoder so mitraljezci dajali največji odpor. Glavni delež sta nosila mitraljezec Milan in pomočnik političnega komisarja 1. čete Sovinšek tudi s šarcem. Hiša je začela goreti. Zadeto je bilo tudi gospodarsko poslopje, ogenj pa se je bliskovito širil po lesenih zgradbah. Mina je zadela tudi drugo Škorjančovo hišo, pri kateri je bil smrtno zadet komandant Ciril, tako, da je potem, ko se je goreče tramovje zrušilo, tam zgorel.

Kmalu potem, ko je Škorjančeva hiša začela goreti, je bil Sovinšek ranjen v trebuh. Privlekel se je do vrat, ki so iz »hiše« vodile v vežo, dal sovaščanu Francu Piklu svojo uro in uspel reči: »Če boš preživel, daj jo domačim in povej...« Nato se je zgrudil in izdihnil.

Vsi, ki so v hiši skozi okna in ob hiši še držali položaje, so se morali iz goreče hiše umakniti. Pikel je skočil skozi okno na severno stran, se zataknil za opasač na neki kavelj pri oknu in tako obvisel. Bliskovito je prerezal pas in telebnil na tla, nakar je dosegel kolovoz in se rešil.

V zadnjih trenutkih pa se je iz goreče hiše umaknil tudi pomočnik bataljonskega političnega komisarja Piki. Nad hišo, kjer se kolovoz prevesi v položnejši del, se je za dvo- trimetrsko smrekico ustavil, pokleknil in opazoval. Dim goreče hiše in gospodarskega poslopja se je valil proti njemu, kajti pihal je južni veter. Pod seboj za hišo je videl bataljonskega sekretarja SKOJ Karla Šajna-Korlna, ki je bil ranjen v obe nogi. Imel je prestreljeni obe koleni. Po komolcih se je vlekel, da bi se privlekel na varno.

V tem so Nemci, ko ni bilo več pri hiši nobenega odpora, prodrli po čistini do hiše. Korlnu ni bilo več pomoči. Švabi so bili že na dvorišču.

Ko je Piki čepel za smreko in oddal še en rafal iz brzostrelke, je zadržal mitraljez. Rafal je odbil smrekici vrh, istočasno pa je v bližini eksplodirala mina. Pikija je vrglo, začutil je, da je ranjen, nakar se je, kolikor je mogel pognal v beg. Dosegel je gozd, kjer so že bili ostali borci, ki so pribežali od Škorjanca, komandant odreda Martin, Kijev in vsi drugi, ki so prihiteli na položaje ob robu gozda od Liplove domačije na pomoč.

Kot zadnji je pritekkel s šarcem še mitraljezec Milan, ranjen v roko.

Borci 1. bataljona in štaba odreda so od roba gozda še nekaj časa streljali po Švabih pri Škorjančevi domačiji, ki so se še nad mrtvimi zverinsko znašali. Potem sta se oba bataljona s štabom odreda še popoldne premaknila proti zahodu pod Košenjak na avstrijsko stran.

Od Škorjančeve domačije je ostala samo ena manjša hiša, tista najvišje ležeča v zahodni smeri. Vse drugo je pogorelo. Padel je gospodar, njegova žena in dve mladoletni hčerki.

Padle borce in Škorjančeve sta Hermanov oče Jakob in sosed, v spremstvu nekaterih bližnjih kmetov, odpeljala z vozom na pokopališče pri cerkvi na Pernicah. Pokopal jih je župnik iz Sobote.

DIE DEUTSCHEN ANGRIFFE AUF DAS 2. BATAILLON DER LACKO ABTEILUNG AM 3. UND 7. MÄRZ 1945

Zusammenfassung

Die Verluste, die das 2. Bataillon der Lacko Abteilung am 3. und 7. März 1945 erlitten hatte, bedeuteten einen der ärgsten Schläge, den der Feind der Lacko Abteilung zuzufügen vermochte.

Seit Jänner 1945 betätigte sich das 2. Bataillon getrennt vom ersten. Bei ihm hielt sich damals die österreichische Gruppe Avantgarde auf. Am 2. März 1945 machte sich das 2. Bataillon auf den Weg zum Kozjak und quartierte sich auf dem Anwesen der Bogatec und Junček ein. Am 3. März griff der Feind zuerst die Kämpfer der 2. Truppe bei Junček an. Die Partisanen wehrten diesen Angriff erfolgreich ab und schlugen den Feind in die Flucht. Der Kommandant des Bataillons entschloß sich trotz des deutschen Angriffs, mit dem Bataillon bei Bogatec zu bleiben. Am Nachmittag griffen die deutschen Einheiten das Bataillon an und fügten ihm schwere Verluste zu. Am 7. März war die Lacko Abteilung in Mlake. Das 2. Bataillon war auf dem Anwesen der Škorjanec. Starke deutsche Einheiten griffen es erneut an und fügten ihm wieder schwere Verluste zu. Opfer der deutschen Angriffe wurden auch vier Mitglieder der Familie Škorjanec und der Sohn vom Bogatec.

METODOLOŠKI PROBLEMI V ZVEZI Z UGOTAVLJANJEM REALNOSTI AMERIŠKIH STATISTIK MATERINEGA JEZIKA IZSELJENCEV IZ HABSBUŠKE MONARHIJE*

Matjaž Klemenčič*

UDK 314.92(=08):325.14(73):325.25(436-89)»18/19«

KLEMENČIČ Matjaž: Metodološki problemi v zvezi z ugotavljanjem realnosti ameriških statistik materinega jezika izseljencev iz habsburške monarhije. (Methodologische Fragen unter Bezug auf die Realität der amerikanischen Statistiken der Muttersprache für Einwanderer aus Österreich-Ungarn.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=23(1987)1, str. 42--53

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl.

Prispevek obravnava vprašanje realnosti podatkov ljudskega štetja leta 1910 v ZDA o materinem jeziku za prvo in drugo generacijo priseljencev iz Avstro-Ogrske v ZDA. Avtor primerja metodologijo ameriških in avstrijskih ljudskih štetij za ugotavljanje narodnosne sestave prebivalstva obeh dežel. Relativno največ priseljencev se je izselilo v ZDA iz Avstro-Ogrske iz slovenskega, hrvaškega in slovaškega etničnega ozemlja.

UDC 314.92(=08):325.14(73):325.25(436-89)»18/19«

KLEMENČIČ Matjaž: Methodological Questions on the Reliability of American Statistics of Mother Tongue for Emigrants from Austria-Hungary. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 50=23(1987)1, p. 42--53

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The Author deals with the question of the Reliability of the data of 1910 U. S. census of population of mother tongue for the first and the second generation of immigrants from Austria-Hungary to the U. S. He also compares methodologies of the American and Austrian census takers on how to determine the ethnic origins of population of the respective country. Within the Habsburg Empire the nationalities as Slovenians, Slovaks and Croats were the most effected by the flow of immigrants to the U. S.

Vprašanje številčnosti posameznih »etničnih skupin« izseljencev v ZDA je bilo vedno prisotno v izseljenskem tisku, raznih priložnostnih brošurah, kot tudi v najrazličnejših memorandumih, peticijah ipd., ki so jih skupine izseljencev pošiljale vladnim ustanovam, zlasti med in po prvi in po drugi svetovni vojni.¹ Razumljivo je, da so se v teh publikacijah pojavljala pretiravanja glede številčnosti posameznih etničnih skupin v ZDA, saj čim večja je skupina, večje bi bile njene pravice in njen vpliv v zvezi s političnimi vprašanji.

* dr. Matjaž Klemenčič, doc. na Pedagoški fakulteti Univerze v Mariboru.

¹ Joseph Paul O'Grady, ur. The Immigrants' Influence on Wilson's Peace Policies, University of Kentucky, 1967.

Vsako zgodovino pisje je imelo doslej svojo romantično fazo,² tako tudi zgodovino pisje o izseljenstvu, bodisi, da so pisali izseljenci sami,³ bodisi redki strokovnjaki iz vrst matičnih narodov. Zgodovino pisje je v tej fazi poskušalo lastni izseljenski skupini pridobiti čim več junakov in slavnih mož, pa tudi dokazati čim večjo številčnost. Zgodovino pisje o izseljenstvu se s temi težavami otepa še danes. Naj mi bo dovoljeno ugotoviti, da celo najnovejši proizvod ameriške znanosti o izseljenstvu Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups ni brez tovrstnih pomanjkljivosti, saj je v ZDA po podatkih te enciklopedije 150 milijonov »etničnih« Američanov,⁴ kot etničnih ne smatramo angleških in irskih Američanov.

Pri ugotavljanju številčnega stanja posamezne etnične skupine (skupine izseljencev z določenim materinim jezikom) se moramo posluževati tudi uradnih statističnih podatkov dežel emigracije in dežel emigracije. Med uradnimi statističnimi podatki dežel emigracije so najmanj veljavni uradni statistični podatki upravnopolitičnih oblasti o tem, koliko ljudi se je izselilo iz določene upravno-politične enote v določenem obdobju. Še zlasti so tovrstni podatki povsem neuporabni za obdobje 19. in začetka 20. stoletja. To so kaj kmalu ugotovili tudi avstroogrski statistiki in praktično prenehali z zbiranjem podatkov o izseljevanju na ta način.⁵

Indirektno metodo zbiranja podatkov o številu izseljencev predstavlja primerjava med naravnim in dejanskim prirastkom prebivalstva na določenem območju, kar nam daje migracijske salde. Podatke o migracijskih saldih inoramo seveda obogatiti z našim znanjem o političnih in gospodarskih gibanjih, pa tudi o morebitnih preseljevanjih prebivalstva na določenem območju. Študij statistike prekomorskega izseljevanja, še zlasti pa narodnostne strukture emigrantov nam otežkočajo v primeru avstrijske polovice monarhije, deloma pa tudi ogrske, tudi notranje migracije in to spričo vpliva le-teh na statistično germanizacijo prebivalstva slovanskih narodov, ki se je selilo v predele z nemškim avtohtonim prebivalstvom.⁶ Gre za problematiko proslulega fenomena občevalnega jezika (Umgangssprache), ki ga je popisovanec uporabljal v javnosti.⁷ Pripadniki vseh slovanskih narodov monarhije, še zlasti Čehi in Slovaki ter Slovenci, so se ob prelomu stoletja množično naseljevali na industrijska področja Spodnje Avstrije, Dunaja, Zgornje Štajerske in Trsta. Velika večina teh priseljencev pa je v rubriko občevalni jezik pisala nemščino, v nekoliko manjši meri pa italijanščino, saj so občevalni jezik definirali kot jezik običajnega občevanja v javnosti. Z omenjenim načinom ugotavljanja jezikovne pripadnosti prebivalstva so praktično onemogočili migrantom iz slovanskih območij monarhije (zgornji Štajerski, op. M. K.), da bi se zapisali k slovenskemu občevalnemu jeziku. Nasprotno, avstrijski časopisi tistega časa, tako npr. Marburger Zeitung, so celo pozivali »tiste sloven-

² Bogo Grafenauer, *Struktura in lehnika zgodovinske vede*, Ljubljana 1960, str. 63.

³ Prim. Edward Gobetz, ur.

Slovenian Heritage vol. 1 (Slovenian Research Center of America Inc.) Willough-by-hills 1980.

⁴ Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups, Stephan Thernstrom, ur. Ann Orlov, lehniki urednik Oscar Handlin, urednik svetovalec (Harvard University Press — Cambridge Mass. and London England).

⁵ Denkschrift dir K. K. Statistischen Zentral Kommission zur Feier ihres Fünfsigjährigen Bestandes, Wien 1913, str. 112. Dr. Karl R. v. Englsch, *Die österreichische Auswanderungsstatistik*, Statistische Monatschrift, Brünn 1913, str. 68.

⁶ Prim. F. Meinzinger, *Die binnenländische Wanderung und ihre Rückwirkung auf die Umgangssprache nach der letzten Volkszählung*, Statistische Monatschrift, Brünn 1906, str. 356 do 359. W. Hecke *Volksvermehrung, Binnenwanderung und Umgangssprache in den österreichischen Alpen-Ländern und Südländern*, Statistische Monatschrift, Brünn 1915, str. 323—393. W. Hecke *Volksvermehrung, Binnenwanderung und Umgangssprache in den nördlichen Ländern Österreichs*, Statistische Monatschrift, Brünn 1914, str. 653—756.

⁷ Bogo Grafenauer *Cžonigova etnografska statistika in njena metoda*, v razprave SAZU 1, Ljubljana 1950, str. 119.

ske ljudi, ki so našli kruh v nemški deželi« (zgornji Štajerski, op. M. K.) naj se zapišejo k nemškemu občevalnemu jeziku.⁸

Del slovenskih pa tudi poljskih izseljencev se je najprej ustavil v industrijskih področjih monarhije, si tam zaslužil finančna sredstva za potovanje in šele nato potoval v ZDA. Ne tako redki posamezniki so se v ZDA izselili po tem, ko so si zaslužili vsaj za karto v drugih evropskih deželah, še zlasti v Nemčiji. Tako moramo pri migrantih iz Avstroogrske v ZDA računati tudi to vrsto migrantov in njihove potomce.

Ameriški statistiki so podatke o številu priseljencev oziroma o njihovi »rasi oz. narodnosti« zbirali na dva načina. Annual Reports of Commissioner General on Immigration⁹ nam daje kombinirane podatke o številu priseljencev določene rase oziroma narodnosti, državi njihovega rojstva, in še nekatere druge podatke o njihovi demografski in socialni strukturi. Te podatke so začeli zbirati 1898. leta in jih v takšnem obsegu prenehali 1952. leta. Poleg podatkov o priseljevanju prek letnih poročil pooblaščenec za imigracijo so Američani zbirali podatke o številu priseljencev tudi ob ljudskih štetjih. Od leta 1910 dalje pa so med vprašanja ljudskih štetij uvrstili tudi vprašanje o materinem jeziku priseljencev prve in druge generacije. Popisovalci so morali poizvedeti za materin ali domači jezik. Tako specifičan je materin jezik tistih, ki so ga svobodno govorili na domovih priseljencev pred priselitvijo. V nekaterih primerih so popisovalci na ta način ugotovili etnično poreklo ali pa jezik prednikov namesto jezika običajnega govora.¹⁰

Primerjava med ameriškim in avstrijskim načinom ugotavljanja etnične pripadnosti prebivalstva nas nujno vodi v ugotovitev o večji tolerantnosti ameriških statistikov, vendar moramo ob tem dodati, da vse do 60-ih, 70-ih letih našega stoletja rezultati ljudskih štetij o materinem jeziku niso bili baza »etnične politike« ameriške vlade.¹¹

Podatki jezikovnih štetij so v ZDA v času, ki ga obravnavamo, služili izključno v informativno-statistične namene, medtem ko je avstrijska politika reševanja nacionalnih vprašanj slonela na podatkih statistik občevalnega jezika.¹² Kljub temu, da so v ogrskem delu monarhije ugotavljali materin jezik, tudi tu ni bilo mogoče, da bi se večina slovenskih migrantov v ogrske predele monarhije, ki pa jih je bilo neprimerno manj, izrekla za svoj materin jezik.

Avstrijska in Ogrska statistika leta 1910 upošteva vsaka zase v posebnih rubrikah naslednje občevalne oz. materine jezike pri svojem prebivalstvu: nemški, češki, poljski, rusinski, slovenski (le do 1890 v vzhodni polovici monarhije, na kar so slovenščino oz. vendščino šteli med ostale materine jezike in jo vpisovali le pod črto), srbohrvatski (za zahodno polovico monarhije), ločeno srbski in hrvatski (za vzhodno polovico monarhije), italijanski, romunski, madžarski in slovaški.¹³

Ameriško ljudsko štetje iz leta 1910 pa je upoštevalo naslednje jezike imigrantov iz Avstroogrske: poljski, češki in moravski, nemški, yiddisch in hebrejski, slovenski, hrvatski, slovaški, rusinski, ruski, srbski, slovanski —

⁸ Marburger Zeitung, 29. nov. 1900, cil. po Maljaž Klemenčič, Germanizacijski procesi na Štajerskem od srede 19. stoletja do 1. svetovne vojne, 19. zborovanje slov. zgodovinarjev, 1978 v Mariboru, Casopis za zgodovino in narodopisje 1979, 1-2, str. 371.

⁹ Annual Report of the Commissioner General of Immigration for the Fiscal Year and that June 30 (1899-1934) Washington Government Printing office (1899-1934).

¹⁰ U. S. Census of Population 1910, Chapter 9, Mother Tongue of the Foreign White Stock, Washington 1913, str. 959.

¹¹ Šele v 60-ih in 70-ih letih 20. stoletja so pričeli uporabljati podatke štetij za to, da bi bile posamezne etnične skupine (še posebno črnci in španska jezikovna skupina) enakopravno zastopane v vladnih institucijah in na univerzah.

¹² Prim. Klemenčič, Germanizacijski . . . n. d. str. 351.

¹³ Dr. L. Waber, Die Zahlenmässige Entwicklung der Völker Oesterreichs Sl. Monatschrift, Brünn 1915.

nespecificiran, italijanski, dalmatinski, romunski, litvanski in latiški, grški, madžarski in bolgarski.¹⁴

Zelo bežna primerjalna analiza nam pokaže, da so se po ameriških statističnih podatkih priselili v ZDA iz Avstroogrskce tudi ljudje s takšnimi materinimi jeziki, ki jih avstrijska statistika iz leta 1910 ni zabeležila. Deloma gre pri tem za napake oz. značilnosti te statistike v zvezi z ugotavljanjem občevalnega jezika, tako npr. pri yiddisch oz. hebrejščini. Zanimivo je, da so to jezikovno oz. etnično skupino ugotavljali kot posebno etnično skupino pri Czoernigovi anketi leta 1846 za zahodno polovico monarhije in leta 1851 za vzhodno polovico monarhije, medtem ko hebrejščino ljudsko štetje iz leta 1880 ne upošteva več kot posebne jezikovne skupine. Židje obstoje od tega časa dalje za avstrijsko statistiko le še kot religiozna in ne več kot jezikovna skupina.

Precej veliko je število Židov, ki so jih ugotovili ameriški popisovalci. Iz avstrijske polovice monarhije se je namreč izselilo od leta 1910 124.588 Židov, medtem ko jih je Czoernigova anketa iz leta 1846 naštela 465.969. Število židovskih priseljencev iz avstrijske polovice monarhije je sicer precejšnje, vendar ne predstavlja neverjetnega števila. Določeno presenečenje glede na statistiko predstavljajo Slovaki, ki jih je ameriška statistika naštela kot rojene v avstrijski polovici monarhije. Po podatkih avstrijske statistike Slovakov v zahodni polovici monarhije ni bilo, čeprav so v resnici živeli tudi na zahodnem Moravskem.

V avstrijski polovici monarhije po podatkih avstrijske statistike ni bilo oseb, ki bi imle za svoj občevalni jezik ruščino, litvanščino, latinščino in grščino.

Število 55.766 Slovakov iz zahodne polovice monarhije v ZDA je vsekakor pretirano. Prisotnost ostalih kategorij je mogoče razložiti prek poznavanja razmer, grški trgovci so živeli tudi v avstroogrski, njihovo število 893 oseb z grškim materinskim jezikom pa nikakor ni pretirano. Dalmatinci so Hrvatje, čeprav so se opredelili glede na pokrajinsko zavest, Litvanci pa so del Poljakov, ki se je opredelil po svoje.

Identično se problem Židov pojavlja tudi pri priseljencih iz ogrskega dela monarhije. 5510 slovenskih priseljencev iz Prekmurja v ZDA ne predstavlja prav nič posebnega, saj so v Prekmurju živeli Slovenci, štetje iz leta 1910 pa Slovencev oziroma Vendov sicer ne upošteva v posebni števeni rubriki. vendar pa so zajeti med ostalimi pod črto v krajevnih repertorijih. Med priseljenci iz ogrske polovice monarhije se srečamo z Bolgari in Rusi, vendar je njihovo število zanemarljivo majhno.

Ameriške statistike iz leta 1930 so nam odkrile, da so leta 1910 našteli tudi 1460 prebivalcev, ki so imeli materin jezik »wendish«. Pri teh gre ponovno za posledico tega, da so si ogrske oblasti prizadevale pri slovenskih ljudeh vcepiti misel, da niso Slovenci, ampak ljudje slovanskega porekla, ki se razlikujejo od Slovencev v avstrijskem delu monarhije po posebnem jeziku in po posebni zavesti, torej Vendi. Problem Vendov je zanimiv tudi zato, ker v ZDA še danes, šestdeset let po prvi svetovni vojni, v Betlehemu (Pennsylvania) še naprej živi svoje zlasti religiozno življenje ta skupina prebivalstva.¹⁵

¹⁴ U. S. Census of Population 1910, Chapter 9. Mother Tongue of the foreign White Stock, Washington 1913, str. 960.

¹⁵ Matjaz Klemenčič: Statistics on Americans of Yugoslav descent in the period of 1910 until 1940. Paper prepared for the Conference on the occasion of the Fifth Anniversary of Florida Yugoslav Day, November 13 and 14, 1980, Florida State University Proceedings and Reports, 1981 Tallahassee, v tisku.

Studij verjetnosti podatkov o številnem stanju migrantov s posameznostmi materinih jezikov iz Avstroogrške v ZDA moramo začeti na primeru migracijskih saldov za posamezna območja avtohtone poselitve določenih narodov Avstroogrške. S temi primeri bom poskušal ovrednotiti ameriške statistike iz leta 1910.

Iz tako imenovanih čeških dežel se je v letih 1880—1890 izselilo 259.000 prebivalcev več, kot se jih je v te dežele priselilo, v letih 1890—1900 se je izselilo 202.000 ljudi več kot se jih je priselilo, medtem ko znaša migracijski saldo za desetletje 1900—1910 minus 283.000. V teh desetletjih, ki predstavljajo klasično obdobje emigracije iz Avstroogrške se je torej izselilo iz čeških dežel 744.000 ljudi več, kot se jih je vanjo priselilo. Pri tem gre v precejšnji meri tudi za izseljevanje iz nemških predelov Češke, saj je bila rast nemškega prebivalstva za polovico manjša od rasti češkega prebivalstva.¹⁶

Ne smemo prezreti tudi močnega naseljevanja češkega prebivalstva v glavno mesto monarhije, to je na Dunaj, vendar lahko z gotovostjo ugotovimo, tudi na podlagi zelo številne druge generacije, da je število češkega prebivalstva v ZDA premajhno, sa se je to prebivalstvo vsekakor pričelo izseljevati v ZDA pred letom 1880. Po ameriških statističnih podatkih pa naj bi bilo leta 1910 v ZDA le 219.214 Čehov prve generacije.

Na slovenskem etničnem ozemlju nam migracijski saldi povedo, da se je iz tega ozemlja samo med 1880 in 1910 izselilo okrog 140.000 prebivalcev več kot se jih je na to ozemlje priselilo.¹⁷ Številka 140.000 pa seveda ne predstavlja dejanskega števila Slovencev, ki so se izselili iz tega območja. V obravnavanem obdobju se je priselilo v primorska in istrska mesta in v Trst okrog 50.000 državljanov Kraljevine Italije.¹⁸ Okrog 30.000 ljudi avstrijsko-nemškega porekla se je priselilo v slovenska mesta na Spodnjem Štajerskem in na Južnem Koroškem.¹⁹ Na podlagi vsega tega lahko ocenimo število Slovencev, ki so se izselili iz slovenskega etničnega ozemlja v tem obdobju na okrog 220.000. Del se jih je seveda izselilo v druga področja avstrijskega ozemlja, drugi del se je izselil v Južno Ameriko ali pa na področje nemške Vestfalije, toda večina, to je okrog 140.000 se je izselila v Združene države Amerike.

Po podatkih ameriških statistik je bilo v ZDA 123.250 Slovencev prve generacije, kar pomeni, da so ameriške statistike za Slovence dale dokaj točne rezultate.

Iz hrvatske Slavonije, Dalmacije in hrvatskega dela Istre se je izselilo v letih 1880—1910 180.000 ljudi več kot se jih je priselilo. Podatki za Istro nam povedo, da se je iz njenega hrvaškega dela izselilo okrog 20.000 Hrvatov.²⁰ Ugotovimo lahko, da se je tudi v Istro in Dalmacijo priselilo nekaj italijanskih državljanov, kot tudi, da se je madžarska birokracija naselila na Reki, ki je bila v tem času madžarsko pristanišče. Tako lahko ugotovimo, da se je v tem obdobju izselilo okrog 250.000 Hrvatov. Upoštevati moramo, da se je nekaj Hrvatov izseljevalo tudi iz Bosne in Hercegovine, čeprav so bili izseljenci iz Bosne predvsem Muslimani iz Bosne, ki so se izseljevali v Turčijo iz verskih razlogov.

¹⁶ Vlastislav Häufler, *The Ethnographic Map of the Czech Lands 1880—1970*, Praha 1973, stran 19.

¹⁷ Zivko Sifrer, *Statistični podatki o izseljevanju s slovenskega ozemlja*, tisk. Knjižnica PZE za geografijo Filozofska fakulteta, Ljubljana.

¹⁸ *Spezialortsrepertorium für das Osterreichisch Illyrisches Küstenland*, Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910, Herausgegeben von der k. k. Statistische Zentralkommission, Wien 1918 str. 1.

¹⁹ Dr. Richard Pfandier, *Die Grundlagen der nationalen Bevölkerungsentwicklung Steiermarks*, Statistische Monatschrift 1907, str. 579.

²⁰ Ivan Cizmič, *O izseljevanju iz Hrvatske u razdoblju 1880—1914*, *Historijski zbornik Zagreb* 1974—75, str. 29.

Po podatkih ameriških statistik iz leta 1910 je bilo tega leta v ZDA le 74.000 Hrvatov prve generacije, kar je kljub temu, da so se Hrvatje že v tem obdobju množično naseljevali tudi v Južno Ameriko vendarle precej premalo.

Tudi o izseljevanju Srbov iz Vojvodine, ki je zajela vsekakor večji obseg kot le 5018 oseb, kolikor so jih naštele ameriške statistike, si lahko ustvarimo sliko, vendar je za vojvodinske Srbe v obravnavanem obdobju značilno predvsem izseljevanje v Srbijo in Rusijo, izseljevanje v ZDA pa ni zajelo večjega obsega, vsekakor pa je med 11.678 avstrijskimi Srbi tudi del tistih iz Vojvodine.

Indeks rasti prebivalstva s posameznim občevalnim jezikom v letih 1846—1910

Jezik	Indeks rasti 1846—1910	Jezik	Indeks rasti 1846—1910
nemški	158	slovenski	119
češki	162	srbohrvatski	141
poljski	232	italijanski	150
ukrajinski	134	romunski	196

Relativno najmanj je porastlo število slovenskega prebivalstva monarhije, saj je bilo prizadeto z obema dejstvom, ki sta vplivali na rast prebivalstva:

- a) izseljevanje
- b) posebnosti pristopa ob ljudskih štetjih.

Poljaki so se tako namnožili iz dveh razlogov:

1. velika večina židovskega prebivalstva je leta 1910, ko ni bilo mogoče imeti židovskega občevalnega jezika, izbirala poljščino kot svoj občevalni jezik.
2. za drugo polovico 19. stoletja je bila značilna tudi pospešena polonizacija Ukrajincev.

Iz Galicije in Bukovine, deloma pa tudi iz Šlezije se je po ameriških statističnih podatkih izselilo 329.418 oseb.

Do precejšnje mere so se namnožili tudi Italijani, kar je pripisati predvsem Trstu in Istri, medtem ko so se iz italijanskega dela Tirolske, precej množično izseljevali, tako, da je število, ki ga za Italijane prikazujejo ameriške statistike, precej verjetno. Te statistike prikazujejo 10.773 oseb z italijanskim materinim jezikom, rojenih v avstrijskem delu monarhije. V ogrskem delu monarhije je opazen približno enak razvoj.

Indeks rasti prebivalstva s posameznimi materinimi jeziki v letih 1846—1910

Jezik	Indeks rasti 1846—1910	Jezik	Indeks rasti 1846—1910
madžarski	221	ukrajinski	133
nemški	143	hrvaški	159
romunski	129	srbski	124
slovaški	116		

Če primerjamo razvoj v ogrski polovici monarhije z razvojem prebivalstva v zahodni polovici monarhije, moramo ugotoviti velik vpliv madžarizacije nemadžarskih narodov vzhodnega dela monarhije, pa tudi vpliv načrtnega gospodarskega zapostavljanja posameznih predelov vzhodnega dela mo-

narhije. Vendar je kljub navedenemu, med izseljenci iz ogrske polovice monarhije največ prebivalstva z madžarskim materinim jezikom, sledijo Slovaki, Nemci, Židje, Romuni, Hrvatje in Srbi. Ugotovimo lahko, da je število Srbov, pa tudi Hrvatov absolutno premajhno, vendar pa bi bilo to zlasti za Hrvate zlahka pripisati vpisovanju med rojene v avstrijskem delu monarhije, pa tudi med Dalmatince, kakor tudi vpisovanje med Madžare.

V klasičnem obdobju izseljevanja je prišlo do znatnega premika prebivalstva tudi iz ogrske v avstrijsko polovico monarhije, vendar pa je bila glavnina selitev tudi iz ogrske polovice monarhije namenjenega v ZDA.

Primerjava med stopnjo rasti prebivalstva v avstrijski polovici monarhije in stopnjo rasti le-tega v ogrski polovici monarhije nam pove, da je porastlo od 1846—1910 v avstrijski polovici monarhije za 57,5%, v ogrski polovici pa za 61,5%. Primerjava med številom v avstrijski polovici monarhije prisotnega in številom prebivalstva rojenega v avstrijski polovici monarhije in prisotnega v ZDA nam pove, da je bilo v ZDA tega leta 4,2% prebivalstva, ki je bilo rojeno v avstrijski polovici monarhije, medtem ko nam identična primerjava za ogrsko polovico monarhije pove, da je bilo tega leta v ZDA 2,3% ogrskega prebivalstva. To pomeni, da je bilo izseljevanje iz ogrske polovice monarhije neprimerno manjše, in to kljub temu, da je bila ogrska polovica monarhije gospodarsko neprimerno manj razvita.

Leta 1910 so, kot smo že ugotovili, ugotavljali v ZDA tudi materin jezik za prvo in drugo generacijo priseljencev v ZDA. Ugotovili so, da je leta 1910 prebivalo v ZDA med prebivalstvom prve in druge generacije avstrijskih priseljencev iz ZDA glede na materin jezik 494.629 Poljakov, 315.183 Čehov in Moravcev, 275.000 Nemcev, 197.153 »Židov in Hebrejcev«, 174.943 Slovencev in 81.094 Slovakov itd.

Iz ogrskih dežel pa se je v tem času nahajalo v ZDA med izseljenci in njihovimi potomci glede na podatke ameriškega ljudskega štetja iz leta 1910 318.596 Madžarov, 168.636 Slovakov, 99.412 Nemcev, 32.539 Židov, 16.613 Romunov, 111.140 Hrvatov, 7919 Slovencev, 5613 Srbov, 6616 Ukrajincev, 4005 Poljakov, 2868 Čehov, 2315 Rusov, 1947 Bolgarov itd.

Primerjavo med številom izseljencev določenega materinega jezika in številom prebivalstva z določenimi občevalnimi jeziki v zahodni polovici monarhije sem izvedel v naslednji tabeli:

Primerjava števila prebivalstva z določenim materinim jezikom po podatkih ameriških ljudskih štetjih v ZDA s številom prebivalstva z določenim občevalnim jezikom v avstrijski polovici monarhije.

Jezik	%	Jezik	%
poljski	9,9	slovenski	13,9
češki	8,0	srbski, hrvatski in dalmatinski	12,6
nemški	2,8	italijanski	2,2
rusinski	0,5	romunski	1,3

Na podlagi te primerjave lahko ugotovimo, da so daleč največji krvni davek k razvoju »čudovitega novega sveta ZDA« dali med narodi Habsburške monarhije Slovenci, Hrvati in Srbi.

Naslednja tabela prikazuje razmerje med številom izseljencev iz ogrske polovice monarhije in številom tistih z določenim materinim jezikom v ZDA:

Jezik	%	Jezik	%
madžarščina	3,2	rusinski	1,0
nemščina	8,2	romunski	0,5
slovaški	16,2	hrvatski	0,5

Vsekakor največji delež izseljencev so dali Slovenci, saj naj bi po podatkih ameriškega ljudskega štetja iz leta 1910 bilo v ZDA 5550 Slovencev iz ogrske polovice monarhije. Slovencem pa sledijo po deležu prisotnega prebivalstva v ZDA Nemci, še zlasti tisti iz Vojvodine.

Kot sem že omenil v uvodnem delu tega prispevka, so poleg štetij prebivalstva odličen vir za ugotavljanje številčnosti izseljenskih skupin posameznih narodov, ki so avtohtono naseljevali Habsburško monarhijo, tudi letna poročila pooblaščenecv za imigracije. Klasifikacija ras oziroma narodnosti za ljudstva, ki so se selila iz Avstroogrske v ZDA, ima precejšnje pomanjkljivosti, še posebno za južnoslovanske narode, čeprav je prva enciklopedija ras in ljudstev, ki so jo izdali v Ameriki že leta 1911, dokaj točno nakazala razlike med posameznimi jugoslovanskimi narodi. Po tej kvalifikaciji so se iz Avstroogrske selili pripadniki naslednjih ras oziroma narodnosti: »Češke in Moravske«, »Bolgarske, Srbske in Črnogorske«, »Hrvatske in Slovenske«, »Dalmatinske, bosanske in hercegoveške«, Nemške, Hebrejske, Italijanske, Madžarske, Poljske, Romunske, Ukrajinske, Slovaške.

Poleg teh skupin »ras oziroma narodnosti«, ki so v bistvu tvorile avtohtono prebivalstvo Habsburške monarhije, so omembe vredni še Grki, Litvanci in Rusi, kot tiste skupine, ki niso bile avtohtono prebivalstvo Habsburške monarhije, so se pa v relativno večjem številu pojavljale na spisku izseljencev iz Habsburške monarhije v ZDA.

Pri tej klasifikaciji se pojavi problem seštevanja nekaterih skupin ras oziroma narodnosti, pa tudi ločevanja nekaterih drugih skupin ras oziroma narodnosti. Problem je zlasti prisoten pri južnoslovanskih etničnih skupinah. Ta statistika upošteva namreč kot eno raso oziroma narodnost »Croatian and Slovenian«, ta statistika upošteva kot eno raso oziroma narodnost »Bulgarian, Serbian and Montenegrin«. Ta statistika je izumila kot posebno raso oziroma narodnost »Dalmatian, Bosnian and Herzegovian«. Hrvate in Slovence seštevajo preprosto zato, ker so Slovence pomešali s Slavonei, potem pa se počasi zavedli, da obstajajo tudi Slovenci, ki so se zapisovali med »Slavonian«, vendar pa do menjave te kategorije vse do konca letnih poročil v tej obliki, to je vse do leta 1952, ni prišlo. Dalmatince, Hercegovce in Bosance so kategorizirali kot posebno raso oz. narodnost na podlagi pokrajinske zavesti prebivalstva, nikakor pa ne morem razumeti na podlagi česa so uvrstili Bolgare in Srbe skupaj v skupino Bolgarov, Srbov in Črnogorcev. Leta 1907 je v seriji Reports of the Immigration Commission izšel tudi »Dictionary of Races and Peoples«. Tu so bili Slovenci definirani takole: »Slovenci, ki so deloma imenovani tudi Kranjci in Korošci tvorijo najbolj zahodni del južnih oziroma balkanskih Slovanov. Ozemlje njihove poselitve leži v Južni Avstriji med Madžarsko in Jadranom. Slovensko ozemlje meji na severu na nemško avstrijsko in na jugu na hrvaško, medtem ko se dotika madžarskega ozemlja na vzhodu in italijanskega na zahodu oziroma bolje sestrskega jezika, ladinščine oziroma furlanskega jezika. Na tem teritoriju, ki je večinoma avstrijsko, govori slovensko okrog 1/3 prebivalstva.«

V Ameriki Slovence včasih imenujejo Slavonce in to pod vplivom napačne predstave, da so prišli iz sosednje pokrajine Slavonije. Ta isti avtor se tudi zaveda netočnosti ameriških statistik Annual Report, saj je v to

enciklopedijo zapisal med drugim tudi: »Število Slovencev, ki se priseljujejo v ZDA je verjetno zelo visoko, celo za zatirane Slovane. Ne moremo natančno ugotoviti koliko Slovencev se je priselilo v ZDA, saj so Slovenci v statistiki priseljevanja šteti skupaj s Hrvati.«

Na isti prostodušni način so se sestavljenci »Dictionary« in statistiki »zmazali« tudi pri Srbih, Bolgarih in Črnogorcih, medtem ko so Dalmatince, Bosance in Hercegovce proglasili za del srbsko-hrvatske migracije, ne da bi razložili zakaj so jih kategorizirali kot posebno skupino. Od leta 1899 do 1910 razpolagamo s podatki o številu migrantov iz vrst posamezne rase oziroma narodnosti, kombinirano z državo izvora imigrantov. Za precejšnje obdobje razpolagamo le s podatki o državi rojstva, od leta 1908 dalje pa še s podatki o številu vračajočih se v svojo staro domovino.

Število imigrantov glede na raso oziroma narodnost v obdobju 1899 do 1914 iz Avstroogrške monarhije:

Število	%	Rasa oziroma narodnost
135.490	3,3	češka in moravska
47.193	1,1	bolgarska, srbska in črnogorska
450.477	10,7	hrvatska in slovenska
36.782	2,1	dalmatinska, bosanska in hercegovska
353.264	8,4	nemška
249.422	5,9	hebrejska
25.149	0,6	italijanska
452.793	10,8	madžarska
582.928	13,9	poljska
124.264	3,0	romunska
215.762	5,1	ukrajinska
475.045	11,3	slovaška
999.951	23,8	ostali nepoznani ²¹
4.198.520	100,0	Avstroogrška skupaj

Izseljenci iz Habsburške monarhije glede na materin jezik po podatkih ljudskega štetja iz leta 1910, prilagojeno klasifikaciji v Annual Reports:

materin jezik	%
češki in moravski	13,0
bolgarski, srbski in črnogorski	0,2
hrvatski in slovenski	11,3
dalmatinski, bosanski in hercegovski	0,2
nemški	13,7
hebrejski	8,4
italijanski	0,5
madžarski	19,4

²¹ Visoki delež ostalih in nepoznanih je presenetljiv, čeprav se pokriva s podatki o osebah rojenih izven Habsburške monarhije tudi v primerjavi z imigrantskimi etničnimi skupinami, ki so živete izključno na teritoriju Avstro-Ogrske kot npr. Slovaki.

materin jezik	%
poljski	19,4
romunski	0,8
ukrajinski	1,2
slovaški	9,5
ostali nepoznani	8,4
	100,0

Primerjava med jezikovno sestavo avstroogrskih priseljencev v ZDA, po podatkih ameriških ljudskih štetij od 1910 in podatkih seštevka Annual Reports za posamezne jezikovne skupine, nam da dokaj zanimive rezultate. Najzanimivejša je primerjava rezultatov za Čehe, saj so le-ti dali v obdobju 1899—1914 neprimerno manj imigrantov kot jih je ugotovilo ljudsko štetje iz 1910. Razloge moramo iskati v starejši migraciji češkega prebivalstva, kar je razvidno tudi iz deleža druge generacije v celotnem številu prebivalstva s češkim maternim jezikom v ZDA. Starost določene imigracije oziroma imigracije določene narodnostne skupine lahko na indirektni način ugotovimo z ugotavljanjem razmerja med prvo in drugo generacijo prebivalstva z določenimi materinimi jeziki v ZDA, saj je povsem človeško pričakovati, da se morajo izseljenci v novi domovini najprej ustaliti in nekaj časa preživeti tukaj preden si lahko privoščijo naraščaj. Zato bomo v naslednjih dveh tabelah primerjali število prve generacije priseljencev s prvo in drugo generacijo priseljencev.

Delež prve generacije imigrantov iz Avstrije glede na materin jezik:

Jezik	%	Jezik	%
poljski	66,5	ruski	56,5
češki in moravski	42,6	srbski	84,6
nemški	57,1	slovanski nesp.	52,4
židovski in hebrejski	62,9	italijanski	58,8
slovenski	67,2	dalmatinski	81,0
hrvatski	79,0	romunski	89,2
slovaški	50,0	litvanski in latvijski	68,4
ukrajinski	73,9	grški	57,0

Na podlagi kriterija odstotka prve generacije lahko ugotovimo, da so bili najstarejši izseljenci iz avstrijskega dela monarhije v ZDA Čehi in Slovaki, najmlajši pa Srbi in Hrvati.

Delež prve generacije imigrantov iz ogrskega dela habsburške monarhije glede na materin jezik:

Jezik	%	Jezik	%
madžarski	71,4	slovenski	71,4
slovaški	63,7	italijanski	89,3
nemški	73,7	ukrajinski	66,7
židovski in hebrejski	59,4	poljski	65,0
romunski	93,8	češki, moravski	60,7
hrvatski	81,8	ruski	60,9
slovanski nespecificiran	66,7	bolgarski	68,4

Med migranti iz ogrske polovice monarhije predstavlja najmlajšo romunska, najstarejšo pa židovska etnična skupina. Na podlagi tega pregleda in ob upoštevanju dejstva, da se je v desetletjih pred letom 1899 priselilo v ZDA iz Astroogrške preko 800.000 oseb (1861—1870 3377 oseb, v desetletju 1870 do 1879 60.127 oseb, v desetletju 1880—1889 314.796 oseb, v zadnjem desetletju 19. stoletja pa 534.059 oseb) lahko ugotovimo kakšnega pomena je za ugotavljanje dejanskega stanja imigracije v ZDA ugotavljanje starejše imigracije. Na podlagi gornjih podatkov lahko ugotovimo, da so se v precejšnji meri že pred letom 1899 priseljevali v ZDA Čehi, Slovaki, Židje, Nemci, Italijani in Slovenci (za Slovence lahko to tudi trdimo na podlagi tega, da so bili migracijski saldi za prvo desetletje 20. stoletja veliko nižji, kot pa za zadnji desetletji 19. stoletja).

Obratno lahko na podlagi podobnih pokazateljev sklepamo za Hrvate in Romunc.

Podatki ameriških statistik nam omogočajo tudi študij geografske razporeditve izseljencev, primerjavo med popisi 1910, 1920, 1930, 1940 ter študij geografskih razporeditev posameznih etničnih skupin znotraj ozemlja ZDA. Predaleč bi nas pripeljalo, če bi analizirali geografsko razporeditev vsake posamezne etnične skupine. Prav tako ni mogoča primerjalna analiza razvoja številčnega stanja za skupine avstroogrške monarhije, saj po letu 1924 posamezne etnične skupine niso bile več v enakopravnem položaju (imigracijske kvote so bile neprimerno večje za Poljake, kot npr. za jugoslovanske narode). Primerjalna analiza, ki sem jo napravil za Slovence, Hrvate in Srbe kaže na to, da se je v obdobju 1910 do 1940 zelo povečala razpršenost posameznih etničnih skupin po vseh državah ZDA, čeprav je še vedno ostala značilna koncentracija v klasičnih državah prvotne poselitve (New York, Minnesota, Ohio, Illionis, Wisconsin).

Primerjava variranja ameriških statistik materinega jezika 1910—1940 z variranjem avstrijskih statistik občevalnega jezika nam da presenetljiv rezultat, saj so ameriške statistike neprimerno manj varirale v številu pripadnikov določenega materinega jezika na nivoju ameriških zveznih držav, kot je bilo to značilno za avstrijske statistike 1880—1910.²²

V našem prispevku smo poskusili ugotoviti realnost ameriških statistik materinega jezika za izseljence iz Habsburške monarhije. Pri tem se nam je nujno odprlo vprašanje primerjave dveh različnih načinov ugotavljanja številčne moči narodnostne oziroma etnične sestave prebivalstva dveh držav na dveh različnih kontinentih, države emigracije in države imigracije. Obe sta želeli ob ugotavljanju številčnega stanja klasificirati prebivalstvo glede na narodnostno pripadnost. Vendar pa so državi emigracije Avstroogrski služili podatki o jezikovni pripadnosti za narodnostno politiko, medtem ko so ti podatki v ZDA služili le za informativno statistične namene. Vprašanja o jezikovni pripadnosti so bila ob ameriških ljudskih štetjih postavljena na ta način, da so zahtevale odgovore, ki naj bi ugotovili čim večje število manjšinskih skupin, medtem ko pri politiki statistikov iz Habsburške monarhije o tem ni bilo govora ampak so ravno obratno, želeli ugotoviti čim večje število pripadnikov nemške in madžarske jezikovne skupine. S tem seveda ne trdim, da so ameriške statistike ugotovile vse pripadnike določene jezikovne skupine, saj objektivnih rezultatov ne more dati nobeno ugotavljanje po materinem jeziku, po občevalnem jeziku, ali po narodnosti.

²² Matjaž Klemenčič, *Statistics n. d.*

METHODOLOGISCHE FRAGEN UNTER BEZUG AUF DIE REALITÄT DER
AMERIKANISCHEN STATISTIKEN DER MUTTERSPRACHE FÜR
EINWANDERER AUS ÖSTERREICH-UNGARN

Zusammenfassung

Schon seit Anfang des Bestehens der Migrationen in den USA, und sich als Resultat derselben ethnische Gruppen aus den Reihen der Einwanderer einer gewissen Nationalität gebildet haben, bestehen auch »romantische« Geschichten der einzelnen ethnischen Gruppen, im Zusammenhang damit aber auch »zahlenmässige« Übertreibungen der einzelnen ethnischen Gruppe, denn jede Minderheitengruppe ist bestrebt, grösser zu sein, als sie in Wirklichkeit ist. Auch die moderne Wissenschaft über das Einwandertum hat sich dessen nicht entledigen können, denn wir könnten feststellen, wenn wir die Zahl der Mitglieder der einzelnen ethnischen Gruppen, den Angaben der Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups folgend, addieren würden, dass heute über 300 Millionen Menschen in den USA leben.

Im gegenständigen Beitrag haben wir versucht, die Realität und die Wahrscheinlichkeit von Angaben der amerikanischen Volkszählungen über die Muttersprache für Einwanderer aus den Gebieten der ehemaligen Habsburger Monarchie, festzustellen. In diesem Zusammenhang haben wir zwei verschiedene Methoden zur zahlenmässigen Feststellung der Bevölkerung einzelner ethnischer Gruppen verglichen. So hat man in der Habsburgischen Monarchie die Umgangssprache der Bevölkerung in Österreich, und die Muttersprache in Ungarn festzustellen versucht. In den USA hat man das Feststellen der Muttersprache nur auf die Einwanderer und deren Nachkommen beschränkt. In der Habsburgischen Monarchie nützte man die Angaben der Sprachstatistiken, um mit deren Hilfe die Völkerschaftspolitik zu betreiben, dagegen hat man in den USA diese Angaben bis in die siebziger Jahre des 20. Jh. nur für informative Zwecke verwendet. Die Frage und die Definition der Muttersprache bei den Volkszählungen in Amerika, wurden in einer Weise aufgestellt, welche Antworten forderten, die ihnen die höchsten Resultate für die kleineren Gruppen liefern würden, dagegen hat man in der österreichischen Hälfte der Monarchie mit dem unrühmlichen Phänomen »Sprache des gewöhnlichen Umganges« und ihrer Definition gerade das Gegenteil erzielt, d. h. man versuchte die grösste mögliche Zahl in der deutschsprachigen Gruppen festzustellen. Das Gleiche gilt auch für die ungarische Hälfte der Monarchie, obwohl man dort die Muttersprache der Bevölkerung festzustellen suchte! Natürlich möchten wir damit nicht behaupten, dass auch amerikanische Volkszählungen nach Muttersprache fehlerlos waren.

Der Vergleich zwischen den Angaben der amerikanischen Volkszählung nach Muttersprache aus dem Jahre 1910, und den Angaben der Zählung nach Umgangssprache österreichischer Staatsangehöriger in der österreichischen Hälfte der Habsburgischen Monarchie im Jahre 1910, geben uns eine reiche Mitteilung über den Umfang der Auswanderung aus ethnischen Territorien dieser Völker in die USA vor dem ersten Weltkrieg. Man kann feststellen, dass von der Auswanderung am stärksten die Slowaken, Slowenen, Kroaten und Deutschen aus der ungarischen Hälfte der Monarchie, betroffen waren.

ZADNJI BRODOVI IN ČOLNI NA SLOVENSKI SPODNJI SAVI, SPODNJI SAVINJI IN SPODNJI KRKI

Anton Sore*

UDK 626.7:656.628(091)(282.234.743:497.12)

SORE Anton: Zadnji čolni in brodovi na slovenski spodnji Savi, spodnji Savinji in spodnji Krki. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 58=23(1987)1, str. 54—75

Izvirnik v sloven., povzetek v angl., izvleček v sloven. in angl.

Ko še ni bilo železnice in avtomobilskih cest, so uporabljali za prevoz blaga in ljudi po Savi, Savinji in Krki splave, čolne in brodove. Trdnih in dragih mostov čez široke in globoke reke je bilo malo, zato se je prečkanje reke s čolnom ali brodom ohranilo ponekod vse do danes.

UDC 626.7:656.628(091)(282.234.743:497.12)

SORE Anton: The last Ferries and Boats on the Slovene Lower Sava, Lower Savinja and Lower Krka Rivers. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 58=23(1987)1, p. 54—75

Orig. in Slovene, summary in Engl., synopsis in Slovene and Engl.

Before the time of the railway and the highway, rafts boats and ferries were used for the transport of people and goods on the Sava, the Savinja and the Krka rivers. Solid and expensive bridges over broad and deep rivers were few in number; the reason why the crossing of the river by a boat or a ferry survived until today.

Brodovi in čolni so imeli nekdanj pomembno prometno in gospodarsko vlogo. Pred osvoboditvijo in še nekaj let po njej so jih uporabljali še marsikje na Savi, Krki, Savinji in drugih rekah, danes pa so to le še osamljeni primeri. Ponekod v Slovenskem Spodnjem Posavju in v dolini Spodnje Savinje se še prevažajo čez reko z brodovi in čolni, vendar je njihov pomen povsem krajevnega značaja. Razvoj brodarstva in čolnarstva pa tudi splavarstva je bil vzročno povezan tako z naravnimi možnostmi za vodni promet, kakor s splošnim družbenim in gospodarskim razvojem ožje in širše pokrajine.

Brodniki, čolnarji in splavarji morajo pri opravljanju vozila dobro poznati rečno strugo in njen vodni režim. Višina vode je razen od količine vode odvisna tudi od prečnega preseka rečnega korita. Znano je, da na rečni režim vpliva več faktorjev: relief, petrografska sestava tal, rastlinska odeja ter vreme in podnebje. V tem okviru nas posebno zanimajo množina in oblika padavin, njihova razporeditev po mesecih (pluviometrični režim) ter temperaturni faktor. Sava pri Radečah in Savinja pri Laškem imata snežno-dežni režim (nivopluvi-

* Dr. Anton Sore, dipl. geograf, Celje, Kajuhova 7.

alni), pri katerem je glavni vodni višek spomladi (posledica kopnenja snega), drugi pa je zaradi vpliva sredozemskega padavinskega režima jeseni. Poletna nizka voda je zaradi močnega izhlapevanja bolj poudarjena kot zimska, ki nastane predvsem zaradi snežnega zadržka (retinence). Za Krko je značilen dežno-snežni režim, saj je jesenski pritok vode višji kot spomladanski, poletna nizka voda pa nižja kot zimska.

Poprečni mesečni vodni pretoki (m^3/sec) za obdobje 1963—1980 so razvidni iz razpredelnice.

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Sava Radeče	185,7	222,4	244,7	310,1	260,1	228,6	187,3	150,7	192,6	237,3	293,6	242,6
Savinja Laško	32,3	41,2	45,5	50,1	40,6	39,6	34,5	28,5	23,9	38,4	45,4	43,3
Krka Podbočje	49,7	66,4	63,5	84,4	51,3	46,6	39,1	32,8	46,1	57,8	74,3	96,5

Krka je imela v Podbočju najbolj vodnat mesec december prevsem zaradi izjemno visoke vode v letih 1965, 1966, 1970 in 1976. Nekoliko manj vode je preteklo na določenem kraju v aprilu in novembru. Najmanjši pretok vode kažejo pri Krki meseci avgust, julij in september. V Radečah so bili glede na poprečni mesečni vodni pretok najbolj vodnati april, november in maj, najmanj pa avgust, januar in julij. Tudi Savinja je imela v Laškem najvišji srednji vodni pretok v aprilu, sledila pa sta marec in november; se pravi, da je Savinja poprečno prej reagirala na kopnenje snega kot Sava. Pri poprečnem nizkem vodnem pretoku po mesecih ni razlike med Savinjo in Savo. Ko je bila najnižja nizka voda v Savi pri Radečah (obdobje 1926—1977), je preteklo na določenem mestu struge komaj $36,8 m^3/sec$, pri najvišji visoki vodi pa $2833 m^3/sec$. V najbolj suhem letu 1946 je preteklo v Radečah $126 m^3/sec$, v najbolj mokrem letu 1937 pa je znašal $sQs 247 m^3/sec$. Če primerjamo podatke obeh rek za enako, a precej krajše razdobje (1963—1980), opazimo, da je bil pri Savi (Radeče) najvišji in najnižji pretok leta 1964 ($2699 m^3/sec$ in $38,4 m^3/sec$), pri Savinji (Laško) pa je bil najnižji značilni pretok ($4,80 m^3/sec$) leta 1971, najvišji pa leta 1980 ($1179 m^3/sec$). Na Krki (Podbočje) je bil najvišji značilni pretok ($362 m^3/sec$) leta 1964, najnižji ($4,5 m^3/sec$) pa leta 1967. Izredno nizke in visoke vode za plovbo niso primerne, prav tako ne led. Najbolj ugodni so pomladanski meseci.

Savska dolina med Ljubljansko kotlino in Zidanim mostom poteka v glavnem v smeri Posavskega hribovja; to je od zahoda proti vzhodu, podrobneje gledano pa se njena smer precej spreminja, kar je posledica geomorfološkega razvoja v mlajših geoloških dobah. Od roba Ljubljanskega polja do Spodnjega Loga pri Litiji je Sava v območju karbonskega skrilavca in peščenjaka, pri vasi Sava pa prestopi v triadne apnenice in dolomite, skozi katere se prebija v tesni soteski do Radeč. Zahodni del doline do Dolskega je še dokaj širok, nato se do Spodnjega Loga počasi oži, a tudi tu je njeno ravno prodno dno široko do 1 km. Kvartarne nasipine so razrezane v terase z znatnimi višinskimi razlikami. Zaradi pogostih povodnji je aluvialna ravnica v veliki meri porasla z vrbbami in jelšami. Višje terase, kamor poplave ne sežejo, so skrbno obdelane, na njih so njive in vasi. Imena nekaterih naselij kažejo na relativno mlajšo naselitev, npr. Laze, Senožeti, Spodnji in Zgornji Log. A. Melik navaja v Posavski Sloveniji, da »v vsem tem področju ni čez Savo nobenega mostu (od Sentjakoba) tja do Litije, razen železniškega pri Poganku; za prehod čez se mora prebivalstvo posluževati brodov, a burni tok Save dela pri tem ob povodnjih hude težave« (12, 265).¹ Med Spodnjim Logom in Radečami ustvarja Sava ponekod še danes

¹ Prva št. v oklepaju pomeni zaporedno št. literature, druga pa stran.

slikovite brzice in nevarne vrtnice, ki so zahtevali od brodarjev velik pogum in spretno krmarjenje. Tik nad razgibanu rečno gladino se marsikje strmo vzpenjajo skalnata pobočja, ki jih ponekod porašča gozd. Prehodi čez reko so bili do nedavna redki in težavni. Večja rudarska — industrijska naselja se niso razvila tesno ob savski strugi, temveč bolj v notranjosti, kjer so v laško-trboveljski sinklinali izkoriščali premog. Na obeh straneh Savske doline lahko z višin razločimo več nivojev rečnih teras, med katerimi so zlasti tiste na levi strani Save v višinah 500 do 600 metrov široko razvite in nudijo dovolj možnosti za kmetijstvo. Na apniškem vzhodnem delu so tla bolj sušna. Za terase na desni strani Save, kjer prevladuje karbonski skrilavec s peščenjakom, so značilne položne ali zaobljene oblike pobočij, hrbtov in vrhov. Medtem ko je bilo ob savski strugi malo prostora za naselitev, kažejo višinski predeli na zgodnjo in dobro poseljenost. Posebno prometno funkcijo ima Zidani most, na kar opozarja že samo ime.

Med Hrastnikom in Zidanim mostom je Sava pri dnu svoje doline prerezala apniško-dolomitno triado in načela werfenski skrilavec in ponekod karbon, vendar je dolina še vedno zadržala debrski značaj. Bolj široka postane savska dolina od Radeč do Kompolj, kjer se je reka poglobila v osrednji pas karbonskih peščenjakov in skrilavcev. Tu se prične prodna nasipina, razrezana v kvartarne terase, na katerih je dovolj prostora za polja in naselja. Pod Kompoljami prestopi Sava znova v apniško-dolomitni pas, prečka pri Sevnici terciarno kotlino in se nato znova zareže v mezozojske apnenice in dolomite, ki jih zapusti pri Krškem. V bolj odpornih kamninah med Kompoljami in Sevnico ter med le-to in Krškim oziroma Brestanico in Krškim je napravila Sava tesno deber. V mehkejših paleozojskih in terciarnih plasteh je dolino razširila in ustvarila boljše pogoje za kmetijstvo in večje vasi. Od Brozovega do Brestanice teče Sava v podolžni dolini, kamor se je preložila iz senovske sinklinale. Pri Brestanici se v pravem kotu obrne in teče čez orliški antiklinalni svod proti jugu, proti Vidmu. Pokrajinski videz savskih bregov je na tem delu precej različen. S terciarnih goric in višjega zaledja na levi strani priteče v Savo več daljših potokov kot z desnega brega, kjer se apniško z gozdom poraslo hribovje strmo spušča v ozko dolinsko dno (12, 286—87). Za sončne terciarne gorice na severu je značilna gosta poseljenost z mnogimi zaselki, vinogradi in zidanicami. Prezreti ne kaže tudi senovskega rjavega premoga, s katerim so pred leti oskrbovali brestaniško termoelektrarno.

Pri Krškem se Savska dolina na široko odpre v Krško-Brežiško ravnino. Krška kotlina je nastala v mlajšem terciaru na mejnem območju alpsko dinarske smeri. Vzhodni in srednji del kotline sta se močneje grezala kot zahodni. V miocenu in pliocenu je segal v kotlino zaliv panonskega morja, ki je vplival na nastanek večje hidrografske sovodnji (Sava, Krka, Sotla). Že v zgornjem pliocenu, predvsem pa v pleistocenu je Sava odložila v vzhodnem in srednjem delu kotline veliko orobirja. Bilo je več zaporednih faz grezanja in mirovanja, nasipanja in odnašanja. Ugrezanje in nasipanje se je nadaljevalo še v holocen, kar dokazujejo v različnih nivojih ohranjene terase. Sava je s svojim vrsajem zapirala pritokom dotok, jih zajezila in spreminjala njihov tok. Sava teče v plitvi strugi, njen tok je vijugav in razcepljen v mnoge na pol opuščene rokave. O poprejšnjem prelaganju njene struge pričajo ponekod povsem suhe struge, več kilometrov oddaljene od današnjega toka. Posebno prepričevalna je stara kranjsko-štajerska meja, ki na več mestih preskakuje sedanjo regulirano strugo Save, kar dokazuje, da je reka spreminjala svojo smer tudi potem, ko se je na njej že ustalila meja. S pičlo preperelino prekrita prodna osnova med živimi in mrtvimi rokavi je porasla z vrkami in travo in je za gospodarstvo malo pomembna, domačini ji pravijo Vrbina. Na poplavni aluvialni ravnici ob Savi ni

naselij, pač pa so njive, travniki in vasi na nekoliko višjem bolj sušnem starem aluvialnem pasu pod Brežicami. Podobne razmere opazimo tudi ob spodnji Sotli. Naravnih prehodov in brodov čez Savo od Krškega do izliva Sotle je razmeroma malo (12, 304—327).

V pleistocenu je Sava s prodnim vršajem nasula vzhodno Krško kotlino in odrinila Krko na rob ravnine h Gorjancem. Krka teče v aluviju po plitvo vrezani strugi v mnogih meandrih. Zaradi majhnega padca ter neuravnanelega toka in nezaščitenih bregov se ob močnem deževju rada razlije v povodenj.

Pri Savinji nas zanima predvsem njen srednji in spodnji tok. Osrednji in vzhodni del Celjske kotline so v pleistocenu in holocenu nasipali Savinja in njeni pritoki in tako ustvarili ogromen vršaj sestavljen pretežno iz apniškega proda. Tisti potoki, ki so pritekali iz miocenskega in pliocenskega lapornega in ilovnattega obrobja, so naplavljali blato in finejši pesek. Savinja in njeni pritoki, zlasti Voglajna, so vrezali svoje struge v plitvo aluvialno ravnico, zato ni čudno, da je vsako močnejše deževje povzročilo poplave. Posebno obsežni poplavi sta bili v Celju in okolici v letih 1933 in 1954. Pogoste poplave so nastale v Celju zaradi sotočja številnih potokov s ljudourniškim režimom, ki jih Savinja s svojo visoko vodo zajezuje tik pred njenim ostrim kolenom in vhomom v sotesko. Razen tega se je mesto razvilo tesno ob Savinji. Večina večjih naselij v Savinjski dolini je nastala na višjih terasah vsaj malo stran od Savinje. Poplavno ozemlje so ljudje prepustili travi, grmičevju in drevju (vrba, topol, jelša), po katerih nosijo imena tudi nekatere vasi (Vrbje, Topovlje). Po dolgoletnih hudih preizkušnjah in veliki gospodarski škodi so Savinjo in njene pritoke uravnali, utrdili njihova korita in jim zgradili nasipe.

Od Letuša do Celja prevladujejo ob Savinji slabo rodovitna plitva skeletna tla ter rjava naplavljena (aluvialna) tla.

Pri Celju se Savinja obrne iz smeri zahod—vzhod v smer sever—jug. Dolina ob spodnjem toku Savinje je na splošno tesna in ima nekaj izrazito debrskih odsekov, ki jih prekinjajo za spoznanje nekoliko širši deli doline. Taka površinska razčlenitev je odvisna od pestre kamninske sestave ter tektonskih premikov in eksogenih procesov. Dolino ob spodnji Savinji bi lahko označili tudi kot posavski del Savinjske doline, saj prečka reka tu Posavsko hribovje in razkriva njegovo geološko zgradbo in značilni pokrajinski videz. Tam, kjer se je reka zarezala med odporne triasne apnenice in dolomite kot npr. med Starim gradom in Tomiškovim hribom (Miklavškim hribom), pri Tremerju in Laškem ter med Rimskimi Toplicami in Zidanim mostom, je ustvarila tesne debri. Relativno bolj prostorna je dolina in bolj razgibano je površje v terciarnih laporjih, peskih in peščenjakih laško-trboveljske sinklinale. Poleg manj odpornih oligo-miocenskih sedimentov so k izredno živahni razrezanosti površja pripomogli tudi potoki: Rečica, lčna, Lahomnica in Gračnica. Za kmetijstvo v dolinskem dnu ni bilo veliko možnosti. Pomembnejša naselja so se razvila na nekmetijskih osnovah (industrija, premogovništvo, promet, zdravilišča idr.). Tudi hribovit svet zlasti zakraseli vrhovi in planote (Straški hrib in Veliko Kozje) niso pogojevali gostejše sklenjene poselitve. Osrednja funkcija doline ob spodnji Savinji je v prometni povezavi Celjske in Krške kotline ter ostale Dolenjske, v zadnjem obdobju pa tudi Zasavja.

I. Vrhovec ugotavlja, da se je po Savi čolnarilo in brodarilo že v najstarejših časih. (1) Tudi I. Mlinar in vs. zgodovinarji, ki so se ukvarjali s proučevanjem votivnih kamnov ob savski strugi so enotnega mnenja, da je Sava že v rimski dobi služila plovbi (5, 68). Sava s pritokoma Savinjo in Krko spaja Ljubljansko, Celjsko in Krško kotlino, v katerih so bila v rimskem času pomembna središča Emona, Celeia in Nevioudunum. Najbolj nevarne za plovbo po Savi so bile močne brzice in vrtinci v skalnati soteski s previsnimi stenami med

Litijo in Radečami. Slapovi in skalne čeri so predstavljali resno nevarnost in težave ob nizki in visoki vodi ob plovbi navzdol ali navzgor.² Valvasor je z velikim občudovanjem pisal o divjih brzicah in o neustrašnih spretnih in predrznih savskih čolnarjih (8, II. — 157, 203) »Posebno strašno je videti to, kadar je Sava majhna; ta voda je namreč tem nevarnejša, čim manjša je.« (8, IV., 606). »Če je pa posebno velika, se one tri milje daleč (med Knežakom in Zidanim mostom) nikakor ne more voziti... Tu dela Sava namreč med skalami visok slap ter se razbija ob pečinah, ki mole iz vode« (8, IV., 607).

Po Valvasorjevem opisu so bili čolni izdolbeni iz enega hloda ali pa so čez dva vzporedna čolna pritrdili deske ali pod, tako da so lahko prepeljali več ljudi, živino, voz in drugo blago. Več dobro zbitih sodov so med seboj trdno povezali, sedli nanje in uravnavali splav z lesenim drogom (8, II., 203). Na kritičnih krajih rečne struge so blago spravili na kopno ter ga sami ali s pomočjo konj prenesli na drugo stran ovire, kjer so ga znova naložili na ladjo. Izredno naporna in zamudna je bila v Valvasorjevih časih vožnja po reki navzgor ter prenašanje ali tvorjenje blaga po ozkih in strmih skalnih stezah okrog slapov. Pri plovbi navzgor so čolne odrivali z lesenimi drogovi, pomagali so jim vlačilci, mladeniči, ki so vlekli z vrvje privezane čolne ob bregu navzgor. Kasneje so uporabljali za vlačenje čolnov in ladij samo močne volovske vprege. Vzdolž reke so bile preprečne postaje (npr. v Bošlanju pri Planincu, pri Mitkovšku na Praprotnem, pri Trebežniku pod Mostovskim slapom pri Zidanem mostu, pri Belem slapu, Prusniku itd.). (5, 72).

Od Zidanega mosta dalje proti vzhodu je bila plovba po Savi lažnejša, zato je bilo tam vedno mnogo čolnov in večjih ladij. Do Krškega ni bilo večjih zaprek, potem pa se je Sava cepila v številne rokave, kjer voda za vožnjo čisto ni bila dovolj globoka. Poplave so trgale počene bregove in z drobirjem zasipale osrednjo strugo. Na plitvinah se je s časom razrasla trava, grmičevje in drevje, nastale so obsežne že omenjene Vrbine. Zlasti pri Čatežu je Sava pogosto prelagala svoj tok (1, 128).

V Valvasorjevem času so prevažali po Savi zlasti vino (iz okolice Brežic, Krškega in Vidma), žito (iz Hrvaške), med in baker. Osemnajsto stoletje pomeni za trgovino in promet po Savi velik napredek. Z mirom v Požarevcu (1718) je Avstrija pridobila rodovitne pokrajine na vzhodu in jugovzhodu Panonske nižine in v njenem sosledstvu, z avstrijsko-turško pogodbo pa mnoge trgovinske ugodnosti. To je bil čas, ko so se tudi v Avstriji uveljavila merkantilistična načela in ko je država skušala svoje dčezle gospodarsko čim tesneje povezati in njihovo trgovino usmeriti čez Hrvaško v jadranska pristanišča, zlasti v Trst. Nekaj let (1733—1735) so po Savi od Zemuna do Zaloga oskrbovali s hrano avstrijske čete v Italiji. E. Umek navaja, da je v omenjenih letih pristalo v Zalogu (pri Ljubljani) dnevno po dvajset do štiriindvajset čolnov, na vsakem čolnu je bilo po sedem sodov in v vsakem sodu je bilo po 560 kg provianta (2, 194). Da bi bila plovba po Savi varnejša in hitrejša, so leta 1735 začeli z regulacijskimi deli, razstrelili so največje skalne ovire, zgradili kanale, odstranili zemeljske usade, uredili najbolj nujne vlečne pote tako, da je bil poslej sklenjen prevoz po Savi in Ljubljani do Vrhnike. Tudi v kasnejših letih je država še večkrat urejala savsko strugo.

Trgovina po Savi je precej nihala, želeli so jo predvsem tržaški in ogrski trgovci. Monopol nad trgovino od Banata do Jadranskega morja je imela Ba-

² E. Umek omenja naslednje slapove med Litijo in Zidanim mostom: »Herbulke, vro plovbe od Litije, takoj nato so bili slapovi Benke, Krovce in Mali slap, pol ure vožnje dalje je bil Savski slap, v presledkih po četrh ure plovbe so si sledili še slapovi Mitalo, Beli slap, Koritnik in Mostovski slap, ki je bil zadnja večja ovira« (2, 194—200). Posebno znan in nevaren je bil Beli slap (po Mlinarju Belo slapovje), ki je ogrožal plovbo zahodno od naselja Sava pri Hrastrniku. Največ zaobljubljen kamnov iz rimske dobe, posvečenih rečnim božanstvom, so odkrili prav blizu Belega slapovja (5, 68).

natska trgovska družba, kasneje se je nova Temišvarska družba povezala s Tržaško. Razen teh družb so prevažale še druge. Trgovali so predvsem z žitom, tobakom, pepeliko in bakrom. Blago iz Banata je potovalo skozi naše kraje tranzitno do Trsta, namenjeno pa je bilo izvozu (2, 198). Za prevoz trgovskega blaga po Savi so morali uporabniki plačevati mitnino. Čolnarji so preveč navijali ceno za prevoz, razen tega so raje prevažali donosnejše vino kot žito. Ker je trgovina naraščala hitreje, kot so čolnarji zmogli prepeljati blago, je oblast leta 1766 izdala poseben patent za promet na Savi. Določila je prevozni cenik. Vsi čolnarji so morali biti vpisani v čolnarske matične knjige v čolnarskem uradu v Prusniku. Razen v Prusniku so bili čolnarski uradi tudi v Zalogu, Litiji, od leta 1830 dalje pa tudi v Krškem. Trgovci so se morali obračati na čolnarski urad. Čolnarski mojster je moral poravnati uradno določene stroške za vlečno živino in vlačilce (2, 198). Razen blaga so savski brodniki prevažali tudi popotnike različnih stanov. O kakšnem udobju ni bilo govora, izpostavljeni so bili vremenskim neprilikom in samovolji brodnikov (1, 138).

Ko je Marija Terezija priključila Reko k Hrvaški in tako k Ogrski (1776), se je izvoz kmetijskih pridelkov iz Banata usmeril po krajši in cenejši poti proti Karlovcu in Reki, zaradi česar je močno upadel tranzitni promet na slovenskem delu Save do Zaloga. Sava je znova postala prometna in trgovska pot na kratke razdalje, skrb za vzdrževalna dela pa so prevzela okoliška zemljiška gospodarstva (2, 199). Mnoge savske ladje so zgradili v Litiji, kjer so obratovala tri vrvarne, ki so s svojimi izdelki oskrbovalc ladje. Ob normalnem vodnem stanju je pristalo v Litiji poprečno deset do petnajst ladij, katerih lastniki so bili večinoma Litijani. Tudi v Krškem je brodarstvo prinašalo dober zaslužek trgovcem, gostilničarjem, obrtnikom in seveda brodnikom. Nepredvidnost in vremenske nepravilike so povzročile več nesreč in če so ladje zajele vodo, so morali mokro žito hitro prodati. Zaradi hudega viharja in snežnega meteža se je leta 1805 potopila med Zagorjem in Radečami z idrijskim živim srebrom in cinobrom nатовorjena ladja. Z enakim tovorom se je takrat potopila tudi druga ladja pred Zagrebom (5, 73).

Ko so zgradili železnico od Zidanega mosta do Ljubljane, je ladijski promet med Zidanim mostom in Zalogo prenehal, še vedno pa je bil živahen med Zidanim mostom in Siskom ter Karlovcem, saj na tej relaciji takrat še ni bilo železnice. Nemška ladijska družba, imenovana po Savi, je imela svoj urad v Zidanem mostu. Njihove ladje so imele nosilnost po 2000 dunajskih stotov, proti toku jih je vlekle dvanajst do štirinajst volov. Letno je trideset ladij opravilo na Savi (od Zidanega mosta proti Zagrebu) okrog 180 voženj. Naložene so bile z žitom, vinom, železom, apnom, premogom, lanenim in repičnim semenom, usnjenimi izdelki, lesom itd. Razen ladij je plulo po Savi letno še okrog 640 naloženih in 840 nenaloženih splavov (13, 797). V Zidanem mostu so špediterji poskrbeli za prelaganje blaga z ladij in vozov na vlake. Prevoz in prekladanje blaga je zaposlovalo takrat mnogo ljudi iz bližnje okolice in od drugod. Ves ta vrvež na Savi in ob njej je prenehal, ko je leta 1862 stekla železnica tudi od Zidanega mosta do Zagreba in Siska (5, 75). Tistega leta so po Savi proti Zidanemu mostu vlekli zadnjo ladjo, ki je bila polna živine. Toda tudi ta poslednja ladja se je pred ciljem potopila (1, 143).

Osnovne prvine sodobnega prometa so varnost, gospodarnost in hitrost. Plovba med Ljubljansko in Krško kotlino je bila draga, nevarna in predvsem počasna. Od Krškega do Zaloga ali Kleč je trajala vožnja navzgor šest dni, od Radeč štiri in od Litije poldrugí dan (1, 139). Za primerjavo povejmo, da je prvi brzi vlak od Dunaja do Trsta (28. 7. 1857) potreboval vsega šestnajst ur, za pot od Celja do Ljubljane pa so v tistem času porabili dobre tri ure. Prednosti železnice so bile očitne, želeli so jo tako preprosti ljudje kot trgovci, tovarnarji

in posestniki. Manj navdušenja so kazali zanjo tisti, ki jim je železna cesta odvezla delo in zaslužek.

Drugačen razvoj vodnega prometa je imela Savinja, ki povezuje Savinjsko dolino s Savsko. Spodnja Savinja je krajša in bolj plitva ter je po svojem dolinskem preseku in brzičastem teku (posebno med Rimskimi Toplicami in Zidanim mostom) precej podobna Savi, v katero se izliva. V preteklosti so morali tudi v Savinji odstraniti nevarne skalnate čeri, ki so ovirale plovbo. Savinjo z Dreto poznamo predvsem po splavarjenju lesa. Les so sicer splavljali tudi po Savi, vendar manj kot po Savinji. Kot najstarejši vir o tej dejavnosti omenja Angelos Baš listino iz leta 1478, v kateri naroča cesar Friderik III. svojemu glavarju v Celju, naj dovoli »splavariti po Savinji samo v času, ki je za to v navadi« . . . (6, 27). Iz leta 1524 je podatek, da je bila v Mozirju mitnica, kjer so morali od vsakega splava plačevati mitnino v vrednosti dveh drevov in dodati še ribje kosilo (3, 397—398). Prav tako so morali kmetje plačevati mozirskemu uradu desetino od splavov (7, 46). V 17. in 18. stoletju zasledimo v listinah, ki se nanašajo na Zgornjo Savinjsko dolino, značilne priimke Flosar in imena naselij, kjer so se ljudje bolj ali manj redno ukvarjali s splavarstvom in z mehkim lesom oskrbovali Hrvaško in Slavonijo tja do turške meje (6, 29). Razen lesa so savinjski splavarji v drugi polovici 18. stoletja prevažali v Celje in na Hrvaško tudi gornjegrajske lončarske izdelke in jih tam prodajali. Na splavih so za vojaške namene na Hrvaškem prevažali tudi apno in bi morali od tega plačevati vodno mitnino v Radečah, čemur pa so se pogosto skušali izogniti (6, 33). Prav tako so se savinjski splavarji pritoževali nad visoko plovno pristojbino, ki so jo morali plačevati v Radečah ali Kompolju vsi splavarji, ki so prihajali iz Savinje v Savo. Če so plovbo nadaljevali na Hrvaško, so ponovno plačevali pristojbino pri Jesenicah blizu Bregane (6, 38). Splavarski tovor se je do srede 19. stoletja znatno razširil (med drugim tudi volna in razno leseno hišno orodje).

Splavi so se ustavljali prvič v Celju, drugič med Zidanim mostom in Radečami, tretjič v Krškem, četrtič pri zagrebškem mostu itd. Ustavljali so jih tudi zato, da so jih glede na vodne, plovne razmere združevali. Do Celja je bila Savinja plitka, zato je moral prednjek poznati strugo in spretno veslati. V Celju (na Polulah) so dva splava zvezali v enega, v Laškem ali v Rimskih Toplicah so zvezali po tri splave, pri Zidanem mostu pa po štiri. V Radečah in v Sevnici so nekateri gospodarji kdaj pa kdaj naložili na svoj splav še les savskih splavov in dokupovali les z Dolenjskega. Od Zagreba dalje, ko se Sava razširi, so vse splave istega gospodarja združili v en splav. Z združevanjem splavov se je postopno zmanjševalo število splavarjev (6, 42). Izkoriščanje gozda in spravilo lesa ter splavarjenje je pomenilo za prebivalstvo Gornje Savinjske in Zadrečke doline od 18. stoletja naprej poleg kmetijstva glavno gospodarsko panogo, ki je prinašala razmeroma dober zaslužek gospodarjem splavov in delavcem. Splave so prodajali v Sisku, Gradiški, Brodu, v Sremski Mitrovici in še z večjim dobičkom v mestih ob Donavi (npr. v Pančevu, Palanki). Nekateri splavarji so že sredi 19. stoletja pristali v Oršovi (6, 43). Često so gospodarji razprodajali splav po delih od Zagreba do Beograda in še naprej. Ob koncu 19. stoletja so iz Gornje Savinjske in Zadrečke doline odpravili proti Celju poprečno 2000 splavov, na vsakem splavu sta bila po dva moza (6, 51). V tem času so poleg stavbnega lesa, desk in letev prevažali tudi apno. Gospodarji splavov so imeli premalo lastnega gozda za številne splave, zato so les kupovali od drugih večjih ali manjših posestnikov. Les so po večini razžagali na svojih žagah. Kadar je bila dovolj visoka voda, to pa je bilo spomladi in jeseni, so šli na splave domala vsi moški, seveda na različno dolge proge. Do Celja so kot zadnjeki pomagali celo šoloobvezni fantje. Večina splavarjev je imela male kmetije ali pa so delali še

kje, kajti splavarjenje je bilo bolj ali manj sezonsko opravilo. Za dolge proge so gospodarji izbirali krepke izkušene fante in može, ki so dobro poznali pasti na Savinji, Savi in Donavi.

Dvajseto stoletje do druge svetovne vojne ni prineslo v splavarjenje bistvenih novosti, predvsem so se spremenile državne meje ter kupne in prodajne cene lesa in s tem povezan zaslužek. Poleg naravnih ovir so morali splavarji premagovati številne jezove in paziti na nosilne stebre mostov. Savinjski splavarji so opravili poprečno po štiri, pet voženj na leto (6, 115).

Po Savinji in Savi so splavljali les še nekaj let po osvoboditvi. Drugačen družbeni in gospodarski odnos do gozdov, do njihovega izkoriščanja, do prodaje, spravila in predelave lesa (množično opuščanje zag veneciank), hiter vzpon lesne predelovalne industrije v Gornji Savinjski dolini in v drugih krajih Slovenije pa tudi večje možnosti zaposlitve domačinov so povzročile konec splavarstva. Poslej se hlodovina in žagani les prevažata s težkimi ustrezno opremljenimi tovornjaki in po železnici.

Težav zaradi podvodnih čeri, brzic in strmih skalnih bregov brodniki na spodnji Krki niso poznali, saj teče reka po nasuti nižini, dela meandre ter se ob obilnejših padavinah često razširi čez bregove. Valvasor živo opisuje čolne in brodove na Krki in se čudi razumnim in spretnim upravljavcem plovil. Blago, ki so ga prevažali, so sestavljali v glavnem kmetijski pridelki. Prometni promet Krke ni bil enak Savi in tudi vpliv železniške konkurence ni bil tako močan in neposreden kot v Zasavju.

Medtem ko je brodarstvo na Savi dediščina preteklosti, se je čolnarstvo na Savinji razvilo zaradi sedanjih prometnih potreb. V bistvu gre za prečkanje vodnih tokov, za tradicionalno premagovanje vodnih ovir, kjer ni mostov. Čolni in brodovi so namenjeni prevozu oseb, živali, vozil in različnega tovora.

V drugi polovici prejšnjega stoletja, ko je že vozil vlak z Dunaja proti Ljubljani, ne pa še od Zidanega mosta v Zagreb, ni bilo čez Savo med Trbovljani in hrvaško mejo oziroma med kranjsko in štajersko stranjo nobenega mostu. Vozove, tovore, živino in ljudi so prevažali čez reko s pomočjo žičnice, z brodovi in čolni. Takšni prehodi so bili v Radečah, Kompoljah, Sevnici, Blanci, Brestanici, pri Krškem, Brežicah, Čatežu in Jesenicah. Za prevoz ljudi so uporabljali predvsem čolne (npr. v Trbovljali, Hrastniku, Zidanem mostu, Loki, Boštanju, Logu, Radni, Mostecu, Podgračenu in Ločah (13, 797)). Med obema vojnama so vozili čez Savo brodovi ali veliki čolni pri Lazah pri Dolskem, Jevnici, Kresnicah, na Spodnjem Logu pri Litiji, pri Mošeniku, v Renkah, Zagorju (nekaj časa), Podkraju, Loki pri Zidanem mostu, na Logu (pri Sevnici), Blanci, v Brestanici, na Mostecu (pri Čatežu) in Jesenicah (pri Mokricah). Manjših zasebnih čolnov je bilo ob Savi mnogo več, saj se domačini iz Podkraja spominjajo, da jih je še po zadnji svetovni vojni bilo med Zidanim mostom in Hrastnikom najmanj osem, na sevniškem območju Save trije (pred okupacijo jih je bilo šestnajst), Nemško-italijanska okupacijska meja je na obravnavanem področju potekala južno od Save, vendar je bila njena bližnja okolica močno zastražena. Da bi preprečil narodnoosvobodilnim enotam prehajanje čez Savo, je okupator precej čolnov in brodov odstranil ali uničil, druge so domačini poskrili in naskrivaj vozili partizane in blago čez reko. Hiter gospodarski razvoj in razmah drugih dejavnosti ter vzporedna rast naselij so po osvoboditvi narekovali boljše prometne zveze med obema bregovima Save in njunim zaledjem. Največ novih mostov so zgradili v šestdesetih in sedemdesetih letih, nekatere so pozidali že prej, nekatere pa tudi pozneje. Nova, za sodoben motorni promet primerna mostova so zgradili pri Brežicah in Krškem, kjer ozko cestišče na kovinskem oziroma dotrajanem lesenem ogrodju ni več ustrezalo povečanemu in hitremu prevozu potnikov in blaga. Dolgo časa je trajalo, da

je dobila most Brestanica, kamor teži senovski premogovnik, obrat Metalne, termoelektrarna in velik del hribovskega zaledja. To območje ima sedaj ncposreden pristop na glavno cesto na desnem bregu Save. Namesto lesenega mostu so pozidali most med Boštanjem in Sevnico, ki je postala po osvoboditvi poznana zlasti po svoji lesni in tekstilni industriji. V Radečah so za pešce še ohranili kovinski most, motorni promet pa so preusmerili na nov železobetonski most niže ob Savi, izven sklenjenega mestnega naselja, s čimer so preusmerili tranzitni promet. Leseno mostovno konstrukcijo so zamenjali z armiranim betonom v industrijsko rudarskih mestih v Hrastniku in Trbovljah, medtem ko so v Zagorju jeklenemu dodali še zidani most. Omenjena zasavska mesta (razen Radeč in Brestanice) so občinska središča s pomembnimi terciarnimi in kvartarnimi dejavnostmi, ki skupno s sekundarnimi privlačijo prebivalstvo iz ožje in širše okolice. Z novo zasavsko cesto, vsekano v skalne stene na desnem bregu Save, je Zasavje dobilo ugodnejšo cestno povezavo z Ljubljano. Že kmalu po osvoboditvi so obnovili lesen most z značilno streho pri Spodnjem Logu oziroma Savi. Izredno se je na obeh straneh Save razširila Litija. Novc mostove so zgradili tudi v Kresnicah, Jevnici in v Lazah pri Dolskem. Deset let potem, ko so leta 1947 uredili v Renkah železniško postajališče, so napeli čez Savo viasečo brv, po kateri hodijo ljudje iz bližnjih in bolj oddaljenih naselij okrog Polšnika na vlak.

Ce primerjamo razdalje med mostovi od Laz do Radeč, ugotovimo, da je šest mostov od skupno dvetih oddaljenih med seboj okrog štiri kilometre. Med Kresnicami in Litijo, Litijo in Savo ter med Hrastnikom in Radečami, je po cesti šest do deset kilometrov, najbolj neugodna je cesta med Hrastnikom in Zidanim mostom. Od Radeč do Čateža je po cesti okrog 47 km. Na tej razdalji je čez Savo 7 mostov (brez železniškega v Boštanju). Razdalje med Radečami in Boštanjem, Boštanjem in Brestanico, Krškira in Brežicami ter Čatežem in Zagrebom so večje kot deset kilometrov. Dokler je bila železnica edina prometna zveza, ki je omogočala hiter prevoz v mesto, v kraj zaposlitve, je bilo pomanjkanje mostov za ljudi z desnega brega Save velik problem, saj so bile razdalje od domačega kraja do mostu marsikje zelo občutne. V Krško-Brežiški kotlini pelje železniška proga po štajerski strani, zato so imeli kraji na levem bregu Save gotovo prednost, ne glede na precejšen razmak med železniškima postajama Krško in Brežice. Sedaj se vlak ustavlja tudi v Libni. Stari ljudje iz tega okoliša še pomnijo, da so pred prvo svetovno vojno pa tudi še v stari Jugoslaviji lahko potovali z brodom pri Vrbini s štajerske na kranjsko stran in si tako skrajšali pot. Danes, ko imamo dokaj gosto avtobusno mrežo in po več avtobusnih zvez na dan, je odvisnost od železnice in s tem povzcanega prehoda čez Savo manjša. Najtežje je tam, kjer reka loči razložena naselja od ceste in železnice (npr. hribovit svet na desni strani Save med Hrastnikom in Zidanim mostom in na levem bregu Savinje med Celjem in Laškim). V takih primerih vodi najbližja pot do avtobusne ali železniške postaje čez reko. Gradnja mostov čez široka in globoka rečna korita je draga, zato je pri novih gradnjah upravičena previdnost.

Pri obravnavanju posameznih krajevnih primerov bomo razen čolnov in brodov upoštevali tudi žičnice z gondolami. Savsko dolino bomo razdelili na dva dela in začeli s kraji vzhodno od Hrastnika, kjer se ljudje še danes prevažajo čez reko s preprostimi žičnicami in brodovi. Podkraj sestavlja skupina razloženih domov in zaselkov na bolj ali manj nagnjenih pobočjih hribov med Hrastnikom in Zidanim mostom. Sklenjeno naselje je tu le Sava pri Hrastniku. Samotne kmetije in polkmečke domove povezujejo strmi in zaviti kolovozi in poti, katerih začetek ali konec je pri slabi makadamski cesti tik nad savsko strugo. Večji del naselja Podkraj spada pod hrastniško, manjši pa pod laško

občino. Leta 1961 je prebivalo v kraju šeststo oseb, nato se je njihovo število do leta 1971 precej (za 123 oseb) povečalo, pri zadnjem popisu (1981) pa se je zmanjšalo na 664 ljudi. Po osvoboditvi so Podkrajčani z družbeno pomočjo in z lastnimi sredstvi napravili tri gondolske vlečnice. Na obeh bregovih so vkopali trdne betonske ali kovinske nosilce in nanje napeli debele jeklene vrvi. Preprosto izdelani kovinski gondoli drsita po nosilnih žicah. Gondoli sta privezani tudi na močni krožni žici, ki ju uporabniki ročno navijajo oziroma odvijajo na po dva vitla, pritrjena na bregovih. Slaba stran take vlečnice je, da sta za prevoz potrebni dve osebi, ena se pelje, druga navija vitel. Da bi odpravili ali vsaj omilili to pomanjkljivost, so pri vlečnici pri Zidanem mostu napeljali ob gondoli čez Savo še eno močno žico, s pomočjo katere se lahko potnik v kabini sam z rokami potegne na breg. Žičnico v Zidanem mostu so zgradili leta 1953 in jo obnovili leta 1972, oskrbuje pa jo krajevna skupnost. Pred tem je prevažal ljudi s čolnom kmet, ki je imel žago na kranjski strani. Ob visoki vodi je bil prevoz čez reko bolj diagonalen, ker bi sicer ne mogli pristati na običajnem mestu. Kdor želi iz Podkrajja v Zidani most, Radeče ali Celje, mu je najbližja žičnica pri Zidanem mostu. To velja tudi za otroke, ki obiskujejo radeško osnovno šolo. Proti Hrastniku in Trbovljam namenjeni krajani se prepeljejo čez Savo z žičnico na hrastniškem delu Podkrajja. Ko tu še ni bilo gondole, so po žičnici spravljali les. Pri prevozu čez reko pomaga šolarjem starejša ženska, ki za redno delo prejema skromni honorar. Na levi strani Save čaka na otroke hrastniški šolski avtobus. Pozimi nosilna žica pogosto poledeni in ne potegne gondole, če ledu z nje predhodno ne otresejo. Še nekaj let po zadnji svetovni vojni so se domačini tu vozili čez deročo in vrtinčasto reko s čolni. Čolne so si izdelovali sami iz smrekovega lesa in jih premazali s karbolom. Na

Zičnica čez Savo pri Sentjurju na Polju

obeh straneh Save so zabili močne kole, h katerim so privezovali čolne, uravnali pa so tudi prostor za pristajanje. Med obema omenjenima žižnicama je še pred nedavnim obratovala zasebna Hribarjeva vlečnica. Odkar lastnik ne hodi več na delo čez Savo, je prevoz opustil, žica pa je še vedno razpeta.

Pestro preteklost ima sedanja gondolska žičnica na Vrhovem ali točneje med Praprotnim in Šentjurjem na Polju. V stari Jugoslaviji je imela domala vsaka hiša ob Savi svoj čoln, s katerim so med drugim lovili tudi naplavljen les. Čolne so izdelovali samouki, navadno kar pod kozolci. Leta 1948 so iz štirih vojaških pontonskih čolnov sestavili brod »pruko«, prekrili čolne z deskami, napravili ograjo in postavili kolibo za brodarja. Čez Savo so napeli debelo jekleno žieo in nanjo s škripcem in kovinsko vrvo pripeli brod, da ga deroča voda pri prečkanju ni preveč zanašala. Brod je vodil stalno zaposlen domači brodar, kasneje sta si opravilo delila dva upokojenca, ki ju je plačevala krajevna skupnost. Brod je prepeljeval ljudi, živino, vozove in drugo prtljago ali orodje, ki so ga ljudje nosili s seboj. Najbližje železniško postajališče je bil Breg. Avtobusi takrat še niso vozili tako pogosto kakor danes, še manj pa osebna motorna vozila. Na brod in železnico so bila navezana številna naselja med Boštanjem in Vrhovim. Brod je včasih prepeljal tudi po več sto ljudi na dan. Prevozna cena za osebo je bila sprva dinar, za govedo dva, za voz štiri dinarje, otroci pa so imeli popust. Nad vasjo Šmarčno je vozil brod še leta 1956. Pozneje so ga prestavili v samo vas, da je imela kmetijska zadruga lažji pristop do reke in ugodnejši prevoz hmelja z njiv do sušilnice. Vendar kraj ni bil dobro izbran, ker je bila tam dolga sipina in plitvina, kar je bilo neugodno za pristajanje broda. Približno po enem letu je že precej izrabljen brod odnesla voda. Od bivšega broda so ohranili še en čoln, ga pripeli na žico in z njim še nekaj časa vozili. Leta 1964 so zgradili že omenjeno gondolsko žičnico. Kako pomemben je bil na tem mestu prehod čez Savo, se vidi že po tem, da so na desnem bregu pozidali hiško s posebnim prostorom za strojnico in sobo za upravljalca vlečnice. Iz navodili v strojnici spoznamo, da je dopustna obremenitev kabine 150 kg, da se morajo vrata obvezno zapreti z zapahom, da začetek vožnje in morebitno okvaro sporočijo potniki s potegom zvonea. Ob povodnji, nevihti, močnem sneženju in vetru prevoz ni dovoljen. Vinjenim osebam je vožnja prepovedana. Danes ni več toliko uporabnikov kot pred leti, zato je tudi redno vzdrževanje opešalo, stalnega prevoznika ni. Podobno kot pri drugih savskih žičnicah mora tudi tukaj ena oseba vrteti vitel. Odkar vozijo po desni strani Save mnogi redni in delavski avtobusi, je železniško postajališče Breg manj privlačno. Zaradi predvidene gradnje hidroelektrarne na Vrhovem in v Boštanju ne bo potrebno premakniti obstoječe železniške proge, pač pa bodo morali utrditi njen nasip. Tudi pri cesti ne predvidevajo večjih sprememb.

Dokler niso zgradili (1975) novega mostu v Boštanju, so prihajali ljudje s kranjske strani v Sevnico po železniskem mostu ali po lesenem mostu v Radni in z brodom (pruko) v Logu. Še danes so vidni leseni drogovi za nosilno žico, na kateri je bil privezan manjši brod, ki je vozil še vrsto let po zadnji svetovni vojni. Ko so vpeljali redne avtobusne proge, ni bilo več treba prestopati s ceste na brod. Več zaslužka je imel stalni brodar tedaj, kadar so bili v Sevnici živinski in kramarski sejmi. Po pripovedovanju vaščanov je brod pred osemnajstimi leti odnesla voda.

V Blanci je pred zadnjo svetovno vojno upravljal brod zasebnik Urbančič oziroma njegove hčere. Po osvoboditvi je skrb za brod in nekaj časa čoln prevzela občina. Brod sta najprej sestavljala dva lesena čolna, kasneje so združili štiri vojaške kovinske. Na krovu so bile klopi za potnike in brodarjeva kajuta, prostor pa je varovala lesena ograja. Za varnost in smer prečenja je skrbela

Rudarski čoln na Savi pri Blanci

kovinska vrv, ki je bila pritrjena na nosilce. Leseni nosilci so še vidni. Kadar je bila visoka in deroča voda, je bil brod pripet bolj na kratko, kadar pa je bila voda nizka, pa bolj na dolgo, tako da je bil pritisk vode med potjo večji. Kovinsko vrv so navijali na vitel, pritrjen na sprednji del broda. Čolni so bili sestavljeni tako, da sta bila sprednja dva spredaj privzdignjena, »pošev prerezana«, zadnja dva pa sta se končala z navpičnima stranicama. Ob normalno visoki vodi so uravnavali brod s krmilom; to je z okrog deset metrov dolgim obtesanim hodom, z dva metra dolgo desko na koncu (kakor pri splavu). Krmilo je bilo nasajeno na močno kovinsko os, ta pa je bila vsidrana v tram, ki je prečno povezoval zadnja dva čolna. Kadar je visoka voda prekrila pristajalno škarpo in pristopni mostiček (pruko, stolico), brod ni vozil. Voznino je določala občina in je bila razmeroma nizka. Čoln ali brod so vozili moški in ženske. Pozimi, ko je bilo malo vode, je moral brodnik najprej stopiti v vodo, da je brod odrinil. Po strugi Save je večkrat pihal zelo mrzel veter. Marica Virant se spominja, da je vozil brod vsaj še leta 1965. Kakih sto metrov više od omenjenega broda v Blanci so se s svojim čolnom prevažali rudarji, ki so s kranjske strani hodili na delo v Senovo. V čolnu je bilo prostora za dvajset oseb. Na štajerski strani jih je čakal rudarski avtobus ali kombi. Takrat še ni bilo mostu v Brestanici, na Krško pa je bila pot predolga. Čoln je bil privezan na nosilno žico, imel je krmilo, pomagali so si tudi z desko, ki so jo spredaj porinili v vodo, da je čoln bolj neslo. Včasih je uravnaval vožnjo samo en čolnar in sicer tako, da je zadnje veslo (krmilo) pripel, spredaj pa si je pomagal z drogom na kavelj in špico. Poševno plavajoč sprednji del čolna je bil vedno obrnjen proti toku, pristajal pa je po dolžini. Rudarji so delali v treh izmenah, po čemer se je ravnal tudi prevoz čez Savo (ob peti, petnajsti in enaindvajseti uri). Čoln so vozili sami in ga po potrebi tudi popravljali. V sedemdesetih letih je prevoz s čolnom prenehal, starejši rudarji s Kranjskega so se namreč upokojili, mlajši pa so se zaposlili v Metalni.

Preden so zgradili most v Brestanici, je imel tamkajšnji brod na vsakem bregu po dve pristajališči, za visoko in za nizko vodo, razdalja med njima pa je bila dvajset metrov. Čez dan je bil brodnik stalno na brodu, dolgo časa so se pri opraviilu menjavali Flisovi (lastnik broda) nasledniki. Pri mostu so še sedaj vidne opore za nosilno žico. Za plovbo oziroma odzivanje so uporabljali drogove s kavljji in dvoje velikih vesel, ki so ju po potrebi izmenično spustili v vodo, da je bila vožnja hitrejša. Zlasti ob poplavah so morali paziti, da so bili pristopni mostiček in brod dobro privezani na škarpo in breg. Nekaj let po osvoboditvi je stal prevoz za odraslo osebo dinar, za kolo petdeset par in za motor dva dinarja.

Ko so leta 1885 v Podsusedu pri Zagrebu zgradili most čez Savo, so Moščani kupili njihov brod. Leta 1985 so le-ti proslavili sto letnico svojega broda. Do danes sta se ohranila v Spodnjem slovenskem Posavju samo še dva brodova. Omenili smo že, da je Sava v preteklosti na tem območju često prestavljala svojo strugo, vrezovala nove rokave in opuščala stare ter tako ločevala zemljiško posest Moščanov in drugih krajanov. Pred leti, ko še ni bilo mostov pri Brežicah, je imel brod večji prometni in gospodarski pomen kakor danes, ko teži k njemu le najbližja okolica in je zanimiv za zdraviliške goste v Čatežu. V preteklem stoletju je ob Savi vodila broderska cesta, po kateri so se lahko iz sosednje Hrvaške pripeljali s konji v Čatež; zagrebška gospoda se je v Čatež rada vozila v kočijah. Vozovi, naloženi s senom in drvni, so se pri Mostecu izognili mostnini v Brežicah. Na brod so lahko naložili dva polno obremenjena voza ali največ do dvaintrideset glav živine. Vsa leta so ljudje sami obnavljali brod in vse, kar spada zraven. Brodarji so bili domačini, pred zadnjo svetovno

Slavnostna vožnja ob stoletnici moščanskega broda leta 1985

vojno sta vozila izmenično dva socialno zavarovana brodarja. Okupator je pozikšal brod uničiti, potopiti, a ga je zavedni brodar le začasno onesposobil.* Danes se z brodom vozijo domačini, ki delajo ali imajo opravke v Čateških Toplicah in Čatežu, posestniki, ki imajo njive ali travnike na drugi strani Save, zdraviliški gostje in drugi turisti, ki uživajo v vožnji čez reko in želijo spoznati Mostec in druge bližnje vasi. Pozimi za vožnjo ni takega zanimanja, zato brod takrat miruje. Nad brodom bedi brodarski odbor, ki združuje osemtrideset moščanskih hiš (1985). Odbor izdelala načrt, po katerem so razvrščene obveznosti pri vožnjah po hišah, odloča o višini voznine, o popravilih broda in pristana, o razdelitvi in uporabi prihodka ipd. Pred leti so ves dohodek od brodnine namenili za asfaltiranje vaške ceste. Da bi vsaj deloma nadomestili izgubo zaslužka zaradi prevažanja čez reko, si sodelujoči člani del brodnine razdelijo. Brod vozijo moški in ženske. Leta 1985 je znašala cena prevoza za osebo 30 din. Voznine ne plačujejo člani sodelujočih gospodinstev. Brodnik vozi od pol šeste ure zjutraj do sončnega zahoda. V poletnih mesecih je več prevozov zlasti ob nedeljah in prazničnih dneh. Vozov na brod ne sprejmejo, ker je z dviganjem in spuščanjem pristopnih mostičkov veliko dela, upoštevati morajo namreč dokaj spremenljivo višino vode v rečni strugi pa tudi strmino ceste do mostičev. Na moščanskem bregu je posebna hišica, kjer brodar počiva, se greje, opazuje Savo in oba pristana.

Moščanski brod sestavljajo štirje pontonski čolni. Krov omejujeta na pristopnih straneh dve premični rampi, na drugih straneh pa kovinski ograji. Pred soncem in dežjem štiti manjša streha. Da je vožnja bolj udobna, so na brodu tudi klopi. Zanimiva so strokovna imena za nekatere dele broda. Brodnik se opira na krman, s katerim uravnava smer vožnje. Krman je povezan s kovinskim drogom, ki se po potrebi zatika ob vzporedno zabite late na krovu, to so prestave, »brzine«. Brod je z močno pleteno žico in škripcem (škrbicem) pripet na nosilno kovinsko vrv. Potrebuje tudi sidro, »mačka«, ter drog s kovinskim kavljem in špico. Nosilno vrv nosita kovinski traverzi, ki sta skupno z žico trdno usidrani v betonske temelje. Pristopna mostiča sta z verigami pritrjena na betonske opornike. Sava je na tem mestu široka približno sto metrov.

Drugi, še ohranjeni brod na Savi je v Jesenicah ob slovensko hrvaški meji. Od tod do Zagreba vozijo čez Savo še trije brodovi in sicer pri naseljih Donje Selo, Otok in Medsave. S slovenske na hrvaško stran se prevaža več ljudi kot obratno. Na hrvaški strani je najbližja vas Drenje. Razmeroma več vožnje je poleti, ko slovenski kmetje obdelujejo svoje njive in travnike na drugi strani Save. Na brodu prevažajo traktorje, vozove, osebne avtomobile, priložnostne jezdece iz bližnjega gradu Mokrice idr. Marsikomu, ki iz bližnjih hrvaških vasi potuje z avtomobilom čez Bregano v Zagreb, se pot v kombinaciji z brodom precej skrajša. Brod lahko sprejme na krov največ sedem manjših avtomobilov. Cena na eno stran znaša za avtomobil sto dinarjev. Včasih so uporabljali za brod lesene čolne, sedaj izdelujejo mojstri na Hrvaškem (Medsave) kovinske, leseno nadgradnjo napravijo brodarji sami s pomočjo tesarjev. Sedanji poklicni brodar, ki je doma iz vasi Drenje, je kupil brod od slovenskega lastnika iz Jesenic. Se pod Avstrijo je bila na slovenski strani znana hiša »pri Brodariču«. Nad dvajset let je upravljal brod Ivanjšek, vozil pa je njegov uslužbenec. Zasluzek ni posebno velik, saj število potnikov zelo niha, poleti pelje čez Savo do petdesetkrat na dan, pozimi pa je malo voženj. Nekaj zaslužka prinaša sedanjemu brodniku tudi redno opazovanje vodnega stanja na bližnjih merilnih napravah. Pozimi je na brodu zelo mrzlo, zato se med čakanjem na potnike greje v brodski kolibi. Brod vozi vse leto od jutra do večera, po dogovoru tudi

* Iz govora J. Toporišiča (1985) ob stoletnici brodarstva v Mostecu.

Brod na Savi v Jesenicah ob slovensko-hrvaški meji

izven rednega delovnega časa. Kadar je voda visoka, uporabi za prevoz večji lesen čoln na vesla. Medtem ko se v Jesenicah spušča cesta precej strmo do pristajalnega mostiča, je na nasprotnem bregu betonska škarpa v obliki treh širokih stopnic, ki omogočajo pristajanje ob različnih rečnih nivojih. Kadar voda preplavi zgornjo stopnico, brod ne more več pristajati. Da lahko brod stisne k »pruki« in ga nanjo priklene, uporablja »hak«, drog s kavljem, s katerim se tudi odrine od brega. Kadar je mož bolan, vozi njegova žena.

Marsikaj, kar smo doslej spoznali pri razvoju brodarstva in čolnarstva, velja tudi za kraje ob Savi med Zalogom pri Ljubljani in Hrastnikom, zato bomo navedli le nekatere posebnosti. Mnoga broderska naselja imajo že stoletno tradicijo. Pristan za brodove ali večje čolne so ponekod premaknili za nekaj deset ali sto metrov ob Savi navzgor ali navzdol, odvisno od krajevnih potreb, spremenjenega rečnega toka in bivališča brodarja. Kmetje so si s pomočjo tesarjev in kolarjev ali samoukov izdelovali čolne za prevoz na svojo posest onkraj Save. Nekateri premožnejši gospodarji so videli v prevozu dober zaslužek, zato so se začeli ukvarjati z brodarstvom. Brodove so vozili njihovi delavci. Nekaj je bilo tudi samostojnih poklicnih brodnikov, vozili so starejši moški in ženske, a tudi fantje in dekleta. Velike in male čolne in brodove so uporabljali še po drugi svetovni vojni, dokler niso zgradili mostov. Marsikje je čolne in brodove odnesla narasla voda.

Pred drugo svetovno vojno je bil brod v Dolskem last delniške družbe. Večji »gruntar« je imel npr. štiri delnice, gostilničar celo šest itd. Ker obrtnik sam ni imel sredstev, so mu za izdelavo broda odobrili kredit. Brod sta vozila dva brodarja, ki sta se dnevno menjavala, delala sta od pete ure zjutraj

do osmih zvečer. Precej ljudi, ki so se vozili takrat na delo v Litijo in v Ljubljano, je vstopalo na vlak v Lazah. Dokler okupator ni zgradil odseka proge od Laz proti Kamniku, je bil prevoz čez Savo dokaj pogost. Po osvoboditvi so še nekaj let uporabljali brod, dokler ga ni odnesla voda, nato pa so si pomagali s čolnom, ki je sprejel največ osem ljudi, bil pa je pripet na žico. Čoln je vozil približno do leta 1956, ko so na porušenem železniškem mostu zgradili leseno brv.

O plovbi po Krki piše J. V. Valvasor naslednje: »Čez to veliko in globoko vodo je v mnogih krajih navada voziti se na dveh skupaj postavljenih ladjah, ki nanju polože deske ali pod, tako da ostane med njima še precej prostora . . .« (9, 52). Krka se zlasti razširi med Kostanjevico in Velikim Mraševem, tako da se pri Brodu v Podbočju lahko primerja npr. s Savo pri Krškem. Zaradi pogostih poplav ni čudno, če opazimo pri hišah v neposredni bližini reke čolne (s privzdignjenim prednjim in odsekanim zadnjim delom), ki jih uporabljajo predvsem za prevoz ljudi (npr. Brod v Podbočju, Cerklje ob Krki, Gazice). Ob Krki poznamo dvoje naselij z značilnim imenom Brod: Hrvaški Brod in Brod v Podbočju. Stari ljudje še pomnijo, ko na Brodu v Podbočju še ni bilo mostu in so se čez reko prevažali z brodom. Na Pristavi ob Krki so s čolnom prepeljevali ljudi iz bližnjih krajev vse do leta 1984, ko je čolnar umrl. Dolga leta so vozili čoln Matkovičev oče in sinovi, ki so imeli majhno kmetijo. V čoln, ki so ga kupili, je šlo do deset ljudi. Prevažala sta tudi Čučnik in njegova žena doma iz istega kraja. Krka je na tem mestu široka približno petdeset metrov. Čas vožnje ni ibl omejen, kadar je kdo želel čez reko, je poklical čolnarja, vedno je bil kdo doma. Ljudje iz Gazic so se vozili čez reko obdelovat vinograde na Šutenskem vrhu in sončnih slemenih Bočja. Prevoz so pred vojno plačevali v zr-

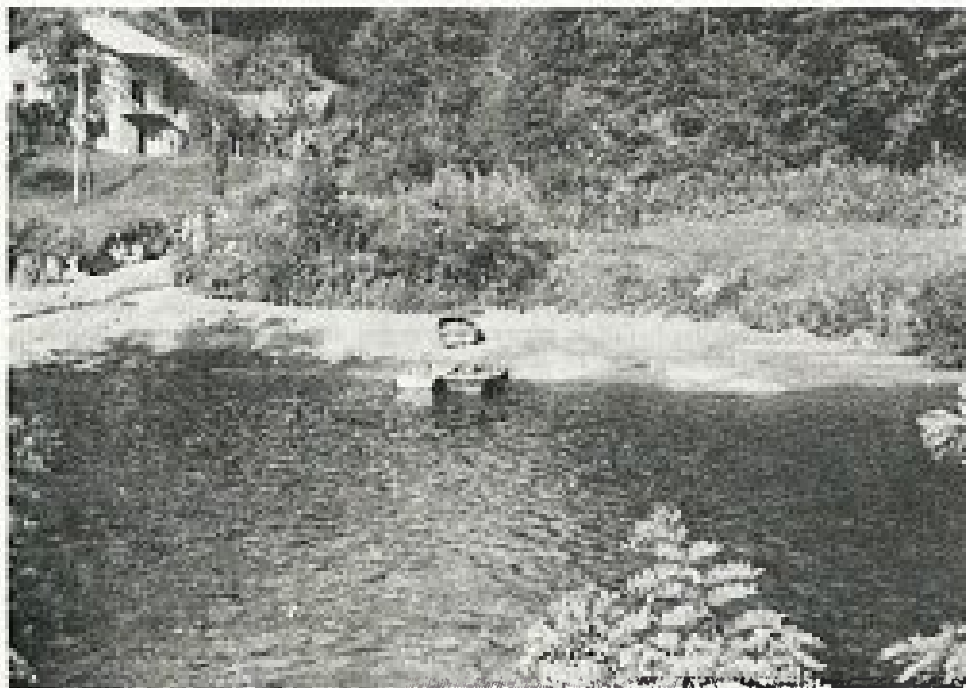
Krka pri Brodu v Podbočju

nju, po osvoboditvi pa v denarju, plačilo je bilo skromno. Danes uporabljajo domačini čolne le ob povodnji in za šport.

Z merkantilizmom se je razvoj cestnega prometa v naših krajih precej pospešil, zlasti se je povečalo zanimanje za glavno cesto Dunaj—Trst, ki je vodila skozi Celjsko kotlino. Leta 1722 so se posvetili sektorju Celje—Vransko—Trojane, o katerem je poseben komisar med drugim poročal, »da je bila cesta od Šempetra do Brodov deloma že napravljena, tudi mostovi so že bili zgrajeni.« Dokler niso zgradili grobelskega mostu, je ljudi in tovor čez Savinjo prevažal brodar, ki je pobiral brodnino; svojo hišo je imel na levem bregu. Vzporedno z glavno cesto so urejali tudi stranske prisljučke (4, 570—572). Slabo urejen je bil v tistih časih tudi kopni promet od Celja in Laškega proti Zidanem mostu, Sevnici in Krškem. Poti so se vzpenjale čez hribe in niso omogočale hitrega prevoza težkih tovorov. Ko si je leta 1815 posebna komisija, sestavljena iz zastopnikov štajerske in kranjske dežele, ogledala teren z namenom, da bi ugotovila možnosti za povečan vodni promet (od Zidanega mosta do Celja so ladje vozile bolj izjemoma) v spodnjem toku Savinje, je prišla do zaključka, da bi bila cenejša cesta od Zidanega mosta do Laškega. V naslednjih letih so cesto in most čez Savinjo pri Zidanem mostu zgradili in izročili svojemu namenu (4, 576—586). Glavna železniška proga Maribor—Zidani most—Ljubljana oziroma Zagreb in deloma vzporedno potekajoča cesta sta pregnali brodarje s Savinje.

Nadaljnji razvoj cestnega in železniškega prometa je redčil število čolnarjev. V času med obema svetovnima vojnima je bilo malo zidanih mostov čez Savinjo. Nagel družbeno gospodarski razvoj po osvoboditvi je vplival tudi na promet v Posavinju. Izboljšane prometne zveze so pogojevale hitrejši gospodarski razvoj tudi v prej bolj odmaknjenih naseljih. Po obsežni poplavi 1954 so na celjskem območju pospešili regulacijo Savinje in njenih pritokov. Zgradili ali obnovili so mostove v Nazarju, Letušu, Polzeli, Grobljah, Šeščah, Grižah, Celju, Laškem in še kje. Ponekod, kot npr. v Šeščah, so pri delu pomagale tudi pionirske enote JLA, drugod pa še čakajo na nadomestno gradnjo dotranjanega mostu, npr. v Šmarjeti pri Rimskih Toplicah.

Cesta od Celja do Laškega je ves čas na desnem bregu Savinje. Občinska cesta od Laškega do Jagoč je asfaltirana in se nadaljuje proti Svetini. Pri Jagočah se od nje odcepi slabša krajevna cesta, ki se v vijugah vzpenja v Rifengozd in se od tod znova spušča k Savinji, in jo nato spremlja do Celja. Za prebivalce tega kraja je najbližja pot od doma do avtobusne postaje Debro (pri Rozmanu), če prečkajo Savinjo. Od Laškega so oddaljeni približno pet kilometrov, od Polul pa še enkrat več. Po popisu leta 1981 je v Rifengozdu prebivalo 42 gospodinjev s 155 prebivalci. Razveseljivo je, da ljudje že desetletja v domala nespremenljivem številu vztrajajo na dokaj nagnjenih pobočjih v višinah 300 do 480 m. Povečini so polkmetje, zaposleni v Celju, nekaj jih dela ali so delali v hrastniškem in rečiškem premogovniku. Z malo hribovsko kmečko posestjo se ne bi mogli preživljati, tako pa so si s stalnim zaslužkom mnogi pozidali ali vsaj obnovili svoje domove in nabavili ustrezno mehanizacijo. Krajanji si želijo čez Savinjo visečo brv, občina pa je komaj uspela nadomestiti stari most v Laškem z novim. Ko je bil benein še poceni, so se večkrat vozili v službo z osebniimi avtomobili. Pred drugo svetovno vojno in med okupacijo sta imela čolne samo Ojsteršek (mlinar in žagar) in Marušič. S čolni so prevažali ljudi in pesek. Sedaj je na levem bregu Savinje pod Rifengozdom privezanih ducat čolnov in sicer na treh nekoliko razmaknjenih mestih. Kjer je pri hiši več oseb, ki ob različnem času hodijo na delo ali v šolo, imajo po dva ali tri čolne. Čolne izdelujejo samouki: Šanca, Marušič in Ojsteršek. Povpraševanje po čolnih ni veliko, saj trajajo osem do deset let. Za čolne uporabljajo smrekov les, vezave, ojačevalci pa so iz hrasta. Čoln je spredaj nekoliko ožji in »priskekan«, da laže

Čolni na Savinji v Rlfengozdu

plava, zakaj pa je širši in »odsekan«. Spredaj in zadaj je deska, ki omogoča sedenje, s tem pa je prevoz tudi bolj varen. Štiri metre dolg čoln lahko sprejme pri normalni vodi šest do sedem oseb, pri nizki pa seveda manj. Računajo, da je za izdelavo čolna potrebnih petdeset delovnih ur, naročniki jih navadno odslužijo z delom. Pred uporabo premažejo nov čoln še z ibitolom. S sprednje strani ga odrivajo z dolgim lesenim drogom, ki ima na koncu kovinsko konico. Pred leti so imeli čoln pripet na žico, a ga je voda odnesla. Po potrebi naložijo v čoln sod vina, kolo ali moped, s katerim nadaljujejo pot. Sedaj otrokom ni treba več s čolnom čez Savinjo, ker jih na krajevni cesti čaka šolski kombi. Kadar je visoka voda ali kadar zamrzne, tudi odrasli ne upajo prečkati Savinje, raje se odločijo za daljšo pot čez tremerski železniški most do tamkajšnje avtobusne postaje. Da se čolni prehitro ne razsušijo, jih pustijo v vodi, seveda jih z verigami trdno priklenejo na kole in drevesa. Dva čolna, ki ju le občasno uporabljajo, sta še pri Nagodetu v Udmatu. Napravil jih je oče. Sosed je doma na drugi strani reke. Čeprav se lahko od doma pripelje z motorjem ali avtomobilom, je vendar najbližje čez reko.

Stari ljudje se spominjajo, da so se v bližini stare kopitarne (sedaj tovarna otroških igrač TIM) blizu Gračnice vozili čez Savinjo s čolnom. Kmetje iz Velikega Širja so nosili žito v znan mlin ob Gračnici, pred tem pa so morali čez Savinjo. Na velikem, osem metrov dolgem čolnu so prepeljevali tudi živino. Kasneje je stari brodnik Plahuta napravil nekoliko manjši čoln, v katerem je lahko prepeljal tri do štiri kolesarje. Na zadnjem delu in v sredini čolna sta bili klopi. »Brodnikovo« hišo so često dosegle povodnji. Takrat še niso vozili avtobusi v Jurklošter in Lokavec. Kadar je hotel kdo poklicati brodnika, je nekajkrat udaril z železnim tolkačem po kovinski cevi, ki je visela z drevesa. Za

plovbo so uporabljali lesen drog ali eno veslo. Če je bilo potrebno, so vozili tudi ponoči. Po očetvi smrti je vse do leta 1955 prevažala hčerka. Tudi Koko-tee v Brišah, s hišnim imenom pri Beju, je vzdrževal čoln in prevažal ljudi in blago. Vendar je bilo tam manj prometa in je največ vozil za svoje potrebe.

V Šešćah v Savinjski dolini so se radi ustavljali »flosarji«, znana je bila gostilna Pri ladji. Še v petdesetih letih so tu v čolnu prepeljevali domačine čez Savinjo. V prejšnji Jugoslaviji je bil čoln pripet na žico, po osvoboditvi so vozili prosto. Šest metrov dolg in poldrug meter širok čoln, ki so ga izdelali v Gornji Savinjski dolini, so odriivali z dolgim okoničenim kolom. Vsi čolni niso bili tako prostorni, nekaj jih je odnesla ali uničila visoka voda. Takrat je vodila pot čez Savinjo Pri ladji in ne tam, kjer je sedaj železobetonski most. Šešćani in Šentlorenčani so hodili k zdravniku in po drugih opravkih v Zalec in Sempeter, kmetje iz Sempetra in Roj pa so prečkali Savinjo na poti v gozd. Les iz gozda so vozili naokrog čez grobeljski ali griški most. V prejšnji Jugoslaviji so stalni uporabniki čolna plačevali voznino v žitu, kasneje z denarjem. Kdor je v gostilni pil, so ga prepeljali čez vodo zastonj, tako je gostilna dobro uspevala. Zemlje so imeli malo, pač pa je gostilna privabljala ljudi iz bližnje okolice, zlasti ob nedeljah in praznikih. Čoln je v glavnem vozila mati, nekaj časa tudi njen brat, vozila pa sta vse leto.

V Malih Braslovćah so se prevažali s čolnom nekako do leta 1965. Pred približno šestdesetimi leti je velika jesenska povodenj podrla brv. Potem se vaščani niso mogli zediniti, ali naj bi zgradili nov most ali novo brv, ostali so pri čolnu. Domačin je napravil večji čoln in v njem prevažal kmete in izletnike z desnega na levi breg in obratno. Večje obremenitve čoln ni prenesel, ker je voda na tem mestu razmeroma plitva. V času okupacije je brodnik prevažal čez Savinjo tudi partizane. Medtem ko se na desni strani Savinje širi dobro obdelana nižina, se levi breg naglo dviga v zakraselo Goro Oljko (734 m) poraslo z gozdovi in v nižjih legah z vinogradi. Redki kmetje iz Podgore in Podvina so imeli njive onkraj Savinje, pač pa so imeli mnogi nižinski posestniki gozdove in vinograde pod Goro Oljko. Ko je zadnji brodnik ostarel in oslabel, je prevažanje prenehalo.

Omladičev oče je imel gostilno v Letušu na levem bregu Savinje poleg ceste. Na tem mestu je reka zaradi bližnjega jezua bolj globoka in umirjena. V vročih poletnih dneh je na obeh bregovih, zlasti pri jezua, precej kopalcev. Nekoliko stran od Savinje, na senčni strani Dobrovelj, je vasica Podgorje. Njeni prebivalci so imeli travnike na obeh straneh Savinje, bližnjega do njih pa je vodila čez reko mimo gostilne, kjer so se lahko spotoma odžejali. Posebno velikega prometa gostilna kljub temu ni imela in so jo po osvoboditvi zaprli, s tem pa je prenehalo tudi čolnarstvo. V stari Jugoslaviji sta za svoje potrebe uporabljala čolne še dva kmeta v Soteski. Poleti sta večkrat prepeljala čez Savinjo skavte, ki so tam taborili. Čolna jima je napravil nekdo iz Zg. Rečice. V Spodnji Rečici so pred letom 1945 in po vojni do okrog leta 1950 uporabljali čoln za usmerjanje plavajočega lesa v strugo bližnje žage. Ljudi so prevažali s čolnom le, kadar je voda uničila most in brv (1964) ali med drugo svetovno vojno, ko so partizani most zažgali (1944). Čoln sta napravila domačina samouka. Pripet je bil na žico, odriivali so ga z dolgim kolom. Kljub temu da je bil čoln priklenjen z verigo, ga je narasla deroča voda odtrgala in odnesla. S čolnom so bile sitnosti, brodnik pa je ljudem rad ustregel, zato so mu dajali drobiž za cigarete ali pijačo. Še nekaj časa po osvoboditvi so iz Zgornjega Pobrežja s čolnom vozili v mlin pšenico in koruzo. V Gornji Savinjski dolini so čolne uporabljali le občasno, sicer pa so domačini in izletniki prehajali čez Savinjo in Dreto po lesenih mostovih in brveh.

Gradnja medpokrajinskih cest in železniških prog: Dunaj—Zidani most—Ljubljana—Trst in Zidani most—Zagreb—Reka z nadaljevanji proti Budimpešti in Beogradu je odpravila ladijski promet od Zaloga proti Zagrebu. Počasna, nevarna, draga in po svojih prevoznih zmogljivostih skromna plovba po Savi in Savinji navzdol ter še bolj navzgor ni mogla tekmovati z železno cesto, speljano tesno ob njima. Podobno velja za Krko. Podolžna plovba je prenehala, nadaljevala pa se je prečna, okrepila se je trajektna funkcija broda ali čolna. Ta poklicna ali samouslužna dejavnost se je v redkih primerih ohranila do danes v Spodnjem slovenskem Posavju in v dolini ob spodnji Savinji. Med obema svetovnjima vojnama in še nekaj let po osvoboditvi so marsikje ob Savi, Savinji in Krki z velikimi čolni in brodovi prepeljevali čez vodo ljudi, živali, vozove in drugo blago. Poglavitni vzrok za tako stanje sta bili podedovana zaostalost in uničevanje prometnih sredstev, zlasti v zadnjih letih okupacije. V letih po osvoboditvi smo najprej gradili težko industrijo in energetske objekte, vzporedno z gospodarsko rastjo in urbanizacijo pa smo morali poskrbeti tudi za sodoben, hiter, masoven, varen in cenejši prevoz ljudi in blaga. Naselja so se večala in se širila na obe strani rečnih tokov, kar je narekovalo gradnjo močnejših in trajnejših mostov.

Most omogoča neprekinjen prehod čez reko, njegova nosilnost je neprimerno večja kot pri čolnu ali brodu. Čoln in brod sta v veliki meri odvisna od vremenskih razmer in rečnega režima. Poplave so odnesle prenekatero čolno, brodove, brvi in dotrajane mostove. Sodobne redno vzdrževane ceste in železnice so prevozne domala v vsakem vremenu. Prečkanje reke s čolnom ali brodom pomeni prometno zamudo. Tudi nekatere jadranske otoke smo zato z mostovi povezali s kopnim. Čolni in brodovi niso namenjeni sodobnemu masovnemu prevozu ljudi in tovorov. Vztrajajo tam, kjer so zanje še krajevne potrebe. V Mostecu predstavlja brod bližnjico za kmete, ki imajo posest tudi na drugi strani Save, ali za ljudi, ki so zaposleni v Čateških Toplicah. Za obiskovalce Čateških Toplic predstavlja tamkajšnji brod turistično zanimivost, zanimiv pa je tudi moščanski samoupravni broderski odbor. Tudi pri brodu ali čolnu so pomembni: število potnikov in tovor, prevozna cena, vzdrževalni stroški in zaslužek brodarja. Malokateri brodar je bil socialno zavarovan in se je preživljal izključno od brodnine. Nekateri so imeli še majhno posest, gostilno ali so bili žagarji, upokojenci in jim je prevoz prinašal samo skromen dodatni zaslužek. Vozili so moški in ženske. Na izumiranje brodov in čolnov je v veliki meri vplivala gosta mreža rednih in posebnih avtobusov. Z mehanizacijo je delo na poljih, travnikih, v gozdu in vinogradu zahtevalo manj ljudi in je bilo hitreje opravljeno. Z združevanjem kmetijskih deležev so marsikje odpravili pretirano razdrobljenost in oddaljenost posameznih parcel. Nekateri posestniki so že poprej prodali odročne zemljiške deleže onkraj reke in jih nadomestili z nakupom v bližini. Ponekod so si krajani sami in z družbeno pomočjo zgradili čez reko gondolske žičnice (Podkraj pri Zidanem mostu in pri Hrastniku, Vrhovo) ali viseče brvi (Renke, Levec). Prebivalci Rifengozda se prevažajo čez Savinjo z lastnimi čolni, želijo pa si brv.

Literatura in viri

1. I. Vrhovec 1895: Čolnarji in brodniki na Ljubljanici in Savi. Ljubljana. Slovenska matica. Str. 97—143.
2. E. Umek 1964: Trgovski promet po Savi v 18. stoletju. Kronika. Časopis za slovenski krajevno zgodovino. Ljubljana. Št. 3. Str. 194—200.
3. J. Orožen 1965: Preteklost Savinjske doline od davnih do današnjih dni. Savinjski zbornik. Celje. Str. 322—429.
4. J. Orožen 1971: Zgodovina Celja in okolice. Celje. Prvi del. Str. 569—586.
5. I. Mlinar 1956: Zidani most v zgodovini. Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino. Ljubljana. Št. 2. Str. 67—76.
6. A. Baš 1974: Savinjski splavarji. Ljubljana.
7. F. Hribernik 1956: O savinjskem splavarstvu. Kotnikov zbornik. Celje. Str. 45—55.
8. J. Valvasor 1689: Die Ehre dess Herzogthumes Crain. Laibach. Nürnberg. Knjige 2, 3, 4.
9. M. Rupel 1969: Valvasorjevo berilo. Ljubljana.
10. M. Guček 1984: Strmi lazi, Šercerjeva brigada. I. del. Ljubljana. Pekoči sneg, Šercerjeva brigada. II. del. Ljubljana.
11. A. Melik 1957: Stajerska s Prekmurjem in Mežiško dolino. Ljubljana.
12. A. Melik 1959: Posavska Slovenija. Ljubljana.
13. J. A. Janisch 1878: Topographisch — statistisches Lexikon von Steiermark. Graz. III. knjiga.
14. Statistični letopis SR Slovenije od leta 1965—1982. Ljubljana.
15. Inženirski biro Elektroprojekt Ljubljana 1983: Elaborat za pridobitev predlokalcijskih smernic za objekt HE Vrhovo.

THE LAST FERRIES AND BOATS ON THE SLOVENE LOWER SAVA, LOWER SAVINJA AND LOWER KRKA RIVERS

Summary

The building of inter-regional roads and railway lines: Vienna—Zidani most—Ljubljana—Trieste and Zidani most—Zagreb—Reka with the continuations to Budapest and Belgrade has driven out the river traffic from Zalog to Zagreb. Slow, dangerous, expensive and owing to its transport capacities relatively limited navigation downstream and even more upstream the Sava and the Savinja wasn't able to compete with the iron road constructed close by the river. Much the same holds true for the Krka. Downstream navigation stopped to exist but the crossing of the river by ferry-boats and boats survived and was even reinforced. This professional or self-sufficient activity is preserved as a rare example up to nowadays in the lower Slovene Sava Basin and in the valley along lower Savinja. During both world wars and also some years after the liberation, big boats and ferries were used as means of transport for people, animals, carts and other goods to cross the river with in many places along the Sava, the Savinja and the Krka. The main reason for such a situation was inherited backwardness and the destruction of the means of transport especially during the last years of occupation. The years after liberation saw the building of heavy industry and power plants. Parallely with economic growth and urbanization, fast, mass, safe and economical transport of people and goods was to be provided. Larger settlements began to spread on both sides of the river currents which demanded the building of new up-to-date bridges.

The bridge enables uninterrupted passage across the river: it can be burdened more than a boat or a ferry. A ride with the boat and the ferry largely depends on weather conditions and river regime.

Floods have swept away many a boat, ferry, wooden foot-bridge or ramshackle bridge. Contemporary, regularly maintained roads and railways are transportable in almost any weather. The crossing of the river by a boat or a ferry causes delays and additional expense in transit traffic. Such a traffic doesn't any more meet the needs of massive transport of people and cargo. It has been preserved in the places where needed. In Mostec and Jesenice the ferry-boat presents a short cut for the peasants who own estates also on the other side of the Sava and for the people employed in Čatež spas, Čatež or other nearby places. For the visitors of Čatež spas,

the ferry-boat of that place presents a tourist attraction, but also interesting is the self-managing ferry-council. For the sake of the preservation of the boat and the ferry and proper use one must take into consideration: the number of allowed passengers, the amount of load, transport charges, upkeep and ferryman's salary. Few ferrymen or boatmen had social insurance and earned their living exclusively by ferrying. Some had a small estate, owned an inn, were sawyers or pensioners and the transport was for them only a modest extra source of money. Men and women carried out the transport. The regression of the ferry-boat transport was caused by the dense network of regular and special buses. Mechanised cultivation of arable land demands fewer people and less time. By pooling agricultural parts excessive crumbleness and remoteness has been already done away with in many places. Some landowners have even sooner sold the remote parts of their land and bought new ones in the vicinity. In some places the villagers built by themselves or by social assistance gondola ropeways (Podkraj at Zidani most and at Hrastnik, Vrhnovo) or hanging ropeways (Renke, Levec). The villagers of Rifengozd cross the Savinja river by their own boats but wish to build a hanging ropeway.

PREKMURSKI UČBENIKI PRED BUDIMPEŠTANSKIM PARLAMENTOM 1872

Štefan Barbarič*

UDK 371.67(075.2)(439=863)»1872«:929 Žižek M.

BARBARIČ Štefan: Prekmurski učbeniki pred budimpeštanskim parlamentom 1872. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 58=23(1987)1, str. 76—82

Izvirnik v sloven., povzetek v angl., izvleček v sloven. in angl.

Obravnavava prikazuje politični vihar ki se je vnel v budimpeštanskem parlamentu l. 1872 v zvezi z rabo splošnoslovenske grafike v dveh učbenikih za katoliške ljudske šole. Hkrati razčlenjuje članek Marka Žižka, namenjen temu vprašanju.

UDC 371.67(075.2)(439=863)»1872«:929 Žižek M.

BARBARIČ Štefan: The Text-Books of Prekmurje before the Parliament in 1872. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 58=23(1987)1, p. 76—82

Orig. in Slovene, summary in Engl., synopsis in Slovene and Engl.

The treatise shows the political storm which arose in the Parliament of Budapest in the year 1872 in connection with the use of common Slovene graphics in two text-books for Catholic elementary schools. At the same time it analyses the article of Marko Žižek, devoted to this question.

Žižek Marko (1819 Gančani — 1890 Szombathely) je bil kot beltinski župnik (1860 do 1888) ena najvidnejših prekmurskih kulturnih osebnosti svojega časa. Prvi ga je omenil v našem tisku Božidar Raič v svojih opažanjih s poti po Prekmurju l. 1860 (obj. v celem v Črticah o Prekmurcih in o njihovem govoru v Narodnem Koledarju in Letopisu Matice Slovenske za l. 1868). O njem je povedal na kratko, da je »tega gospoda videl dvakrat v Mariboru pri besedi« in da je to »mož, kteremu so mili Slovenci takraj Mure, kar se od tod vidi, da je postal matičar« in sicer skupaj s svojim kaplanom Štefanom Zemljičem in učiteljem Jankom (pozneje Janošem) Murkovičem (gl. spisek Matičinih članov v istem koledarju).

Današnji interesenti bo dobil osnovne podatke o Žižku v Škafarjevem sestavku v Slovenskem biografskem leksikonu (pod Siseki; III, 10. zv. 1967). Na tem mestu je povedano, da je Žižek deloval tudi publicistično: ob prekmurščini še v madžarščini. Sodeloval je pri listih Idök Tanúja 1862, Magyar Állam 1868 do 1872 in Zalai Közlöny 1874. Za stike s Slovenci onstran Mure je značilno njegovo širjenje Mohorjevih knjig in že omenjeno članstvo pri Slovenski matici

* Dr. Štefan Barbarič, III. zgodovinar, Slovenska knjižnica, ravnatelj, Ljubljana.

(kar je bilo v takratnih prekmurskih razmerah redkost), ne nazadnje tudi to, da je pri proslavi sedemdesetletnice F. Miklošiča v Ljutomeru 1883 zastopal Prekmurce.

I

Žiškova kulturnopolitična vloga in njegova narodnopreredna dejavnost sta se pokazali v vidni obliki v razmerah po uvedbi dualizma. O tem je poročal l. 1902 cankovski župnik Jožef Borovnjak v pismu Antonu Trstenjaku (obj. l. Škafar, Slavistična revija 1972): »V magyarske novine je rad pisao i tako brano pravico cerkveno in narodovo.«

Posebej je na Žiškovo pomembno vlogo v prekmurski javnosti opozoril A. Trstenjak sam in to predvsem v obsežnem rokopisnem prikazu Prekmurja, napisanem v začetku stoletja in namenjenem za objavo pri Slovenski Matici v seriji monografskih predstavitev slovenskih pokrajin.

Trstenjak je obiskal Žižka l. 1863 in pri njem zvedel mnogo podatkov, ki jih je rabil za svoje publicistično seznanjanje slovenske javnosti z razmerami v ogrskem Prekmurju. Med drugim je takrat Žižek Trstenjaku povedal, s kakšnimi težavami se je moral spopadati v začetku 70. let, ko so v katoliških ljudskih šolah poskusili z domačimi učbeniki, tiskanimi s splošno-slovenskim črkopisom (tim. gajico). Govorice o »panslavistični nevarnosti« so tedaj, l. 1872, prodrle celo do madžarskega državnega zbora v Budimpešti. (»Tri dni je razsajal vihar v državnem zboru peštanskem, govorilo je mnogo peštanskih poslancev, a vsi so zahtevali, da se vse knjige morajo sežgati. Očitah so Žižku, da je veleizdajalec, katerega je treba ostro kaznovati. Trdili so, da so Žižkove namere nevarne državi, ker Žižek namerava Prekmurje spojiti s Stajersko, premostiti, a ta most čez Muro je slovenski pravopis, s katerim pišejo vsi Slovenci.«. Poudaril v rokopisu A. Trstenjak.)

Opiraje se na Trstenjaka sta v zvezi z »viharjem v državnem zboru« avtorja monografije Prekmursko šolstvo od začetka reformacije do zloma nacizma (M. Kokolj — B. Horvat, M. Sobota 1977) omenila, »da je Žižku uspelo priobčiti tri korenite članke v konservativnem listu Magyar Állam in z njimi umiriti vihar v Pešti; uspel je celo, da je bila abecedna knjižica odobrena.« (O tem več in malo drugače v obravnavi Žižkovih člankov.)

Malodane hkrati smo dobili v razvid tri članke, objavljene v nagykanisškem listu Zalai Közlöny 1874, med njimi sta dva Žiškova in eden njegovega beltinskega oponenta. Avtorja monografije o prekmurskem šolstvu sta navedla tudi Žiškovo utemeljitev vztrajanja pri materinem jeziku v osnovnem šolstvu: »Pouk v materinščini uspešneje podpira vzgojo otrok kakor vsiljevanje jezika, ki ga ubogi človek sliši dostikrat le tedaj, ko ga zmerjajo, ker se ne uči madžarščine.« Posebej je primeru iz l. 1874 posvetil razpravo z objavo prevoda dokumentov (J. Smej) v članku z naslovom Gradivo k zgodovini uvedbe madžarščine v slovenske ljudske šole Ivan Škafar (ČZN 1978/1. št.).

Ko danes prebiramo objavljene dokumente, predvsem lahko ugotovljamo, s kakšno državljansko hrabrostjo se je Žižek potegoval za pravice domače slovensščine v verski ljudski šoli (v kateri mu je po zakonu pripadalo mesto vodje) in drugič, da je beltinski župnik lahko stopil pred javnost s toliko doslednostjo (celo proti uvedbi madžarščine kot učnega predmeta v ljudski šoli) le na temelju njegovi obrambi ugodnega Eötvösevega šolskega zakona iz l. 1868.

Skratka, Žiškova opredelitev pomena materinskega (ljudskega) jezika je za takratne prekmurske razmere naravnost zgleden primer narodnokulturne zavesti. Proti očitkom panslavizma je Žižek trdil, da samo materinski jezik lahko zagotovi primerno oblikovanje mladega človeka. (»Prava in resnična vzgo-

ja temelji na izobrazbi srca in čustev. K srcu posameznika pa najlažje pridemo po sladkem glasu njegovega materinskega jezika...») Hkrati priteguje sodobno pozornost Žižkovo poznanje in napredno vrednotenje civilizacijskega stanja onstran domačih meja: opazil je, da so gospodarske in materialne razmere onstran Mure, pač okoli Ljutomera in splošno na Murskem polju, mnogo bolj urejene in življenjsko eksistenčno ugodnejše kot v ogrskem Prekmurju, in nobeni zunanji oziri ga niso ovirali, da ne bi tega glasno in naravnost izrekel.

Naslednji prispevek hoče razširiti našo vednost o Žižkovi madžarski publicistiki, kar pomeni dopolnjevanje njegovega kulturnopolitičnega profila v danem času in prostoru. Kot tak dopolnjuje nekatera dosedanja dognanja, kakor so dostopna v Škafarjevi objavi in v Kokolj-Horvatovi knjigi. Prispevek temelji na pregledu zadevnih letnikov dnevnika Magyar Állam in na temeljni registraciji dveh Žižkovih člankov, prvega iz l. 1869 in drugega iz l. 1872.

II

Dnevnik Magyar Állam je začel izhajati sredi decembra 1868, nastal je z združitvijo listov Idők Tanúja in Pesti Hírnök. V obeh listih so sodelovali tudi prekmurski katoliški duhovniki. Pripominjam, da je Raičeva sodba v Črticah o Prekmurcih in o njihovem govoru (1868) o enem sodelavcev zadnjega lista, Štefanu Slamarju/Szelmárju preostrá, ker je ta prevedel in objavil tudi eno prekmursko knjigo. (Prim. Škafar, SEL, 10. zv.)

Dnevnik je od vsega začetka zagovarjal dvoje: pravno in socialno zasnovo dualizma in katoliški program. Priznaval je svobodo veroizpovedi, a je v ideološkem pogledu bojevito nastopal proti liberalizmu, ki si je pridobival vse močnejšo zaslombo v meščanstvu in v njegovi stopnjujoči se gospodarski učinkovitosti. Sklicevaje se na to, kakšno moč in odgovornost ima tiskana beseda, je uredništvo osrednjega katoliškega lista že v prvi številki opredelilo svoja načelna izhodišča: v času, ko se križajo »poživljajoče ideje z zaslepljujočimi zmotami«, se list ne bo slepo podrejal tokovom, marveč bo prebiral med idejami in se bo ob sprejemanju blagodejnih novodobnih pridobitev zoperstavljal »kozmolitskim sanjarjenjem in modnim zablodam.«

V praktični politiki nacionalnega programa se list ni veliko razlikoval od drugih madžarskih časopisov. Bil je nasprotnik Prusov in zlasti še Rusov, s podarkom je pisal o rusifikaciji na Poljskem. V l. 1869 je omenil dva državnozborna nastopa predstavnikov narodnosti: Vilima Paulinyja, ki je govoril o stvareh Slovaške matice, in Svetozarja Miletiča, ki je zahteval enakopravnost narodnosti. Kot katoliško glasilo se je list zavzemal za avtonomijo konfesionalnih šol in pisal o zborih duhovščine, namenjenih temu vprašanju (npr. za lendavsko dekanijo v Dobrovniku v začetku 1870). Zanimivo je, da so do budimpeštanskega katoliškega dnevnika segli tudi nekateri glasovi iz Kranjske (na primer notica o podpiranju slovenske gledališke literature, s skrivljenim imenom za Zarnika).

Še v decembru prvega leta izhajanja je Marko Žižek objavil v dnevniku drugo in tretje nadaljevanje članka (katerega prvi del je bil po vsem videzu objavljen v predhodnem listu Idők Tanúja). Tema Žižkovega prispevka je izrazito duhovniško stanovska, tako rekoč socialna, kako nadoknaditi v denarju datjavte, ki jih je duhovščina (posebej nižja) nekdanj dobivala v naturalijah. Ker so o vprašanju finančnega nadomestila desetine pisali še drugi, to pomeni, da se je beltinski župnik dotikal akutne splošne teme. (Naslov članka: *Még egyszer az alpapság tized-kárpotlása, és conscriptionalis congruája*, obj. 29. in 30. dec. 1868).

Ker je katoliška duhovščina v glavnem podpirala vladno (Deákovo) stranko, je Žižkov članek razumeti kot klic in opozorilo javnosti, zlasti še v primerjavi s plačo, ki so jo dobivali v državnih službah npr. kurirji v parlamentu ali pazniki v ječah itd. Hkrati je Žižek poudarjal, da je duhovnik poklicno dolžan, širiti si izobrazbo, a da mu neugoden materialni položaj to preprečuje. Po njegovi sodbi izhaja iz slabega gmotnega položaja nižje duhovščine vsesplošna škoda, saj so duhovščini v družbi zaupane posebno važne naloge.

III

Naslednji Žižkov članek je povezan z razpravo o slovenskih šolskih knjigah v budimpeštanskem parlamentu v proračunski razpravi januarja 1872.

Uvodoma k točasnim razmeram v madžarskem državnem zboru je treba vsaj na kratko očitati razvoj političnih strank po l. 1867.

Razdelitev monarhije na dve upravni polovici je pri Madžarih izvedla Deákova skupina, ki je po sprejetju dualizma postala vladna stranka (predsednik vlade Gy. Andrassy, minister za prosveto J. Eötvös). Kmalu po delitvi oblasti v monarhiji se je na Madžarskem izoblikovala (skrajnoleva) »štiridesetosmaška« stranka, ki je sicer priznala skupnega vladarja, vendar je zavračala vse skupne posle z Avstrijo. Hkrati je Kálmán Tisza, opirajoč se na županijsko srednje plemstvo in na meščanstvo, ustanovil stranko »levega centra« (bal-közép). Kljub zmagi Deákove skupine je Tisza na volitvah l. 1869 nabral lepo število mandatov. Bil je odličen organizator. Po razsulu Deákove stranke (potem ko je Andrassy po Beustu prevzel zunanje ministrstvo na Dunaju, drugi pa so se postarali ali umrli: Deák 1876, Eötvös že prej, 1871) je ostri opozicionalec Tisza prevzel vladno krmilo (1875) za polnih petnajst let.

Za prekmursko katoliško duhovščino smo povedali, da se je ob dualizmu odločala za Deákovo stranko. O tem priča že Borovnjakov prevod politično propagandne brošure *Máli politicsni vodnik*, 1869 (16 strani, Boross Mihály, Politikai kis tükör, na stroške Deákove stranke). Čeprav so — kot je znano — (Gyula Szekfü in F. Zwitter, *Zgodovinski časopis* 1968, str. 4) volitve zajele le zelo nizek odstotek prebivalstva (0,6%), so vendar kot take pomenile določeno preizkušnjo političnih sil in njihovih konceptov. To velja tudi za Prekmurje, naj je bilo v centralistično urejeni državi še tako obrobno.

V januarju 1872, ko je v budimpeštanskem državnem zboru nastal »vihar« zaradi slovenskega črkopisa v prekmurskih učbenikih, so vladno stranko zastopali stari Ferenc Deák kot poslanec, ministrski predsednik Menyhért Lónyay in minister za bogočastje in šolstvo Tivadar Pauler. Napad na vlado in na katoliške vodstvene kroge je sprožil šolski nadzornik Železne županije in poslanec László Szelestey. Ta je zaostрил vprašanje ob knjigah v splošno-slovenskem črkopisu, ki so jih uporabljali v prekmurskih katoliških osnovnih šolah. Razprava 11. januarja je dejansko vzburla duhove, vendar je pri vsej stvari posebej zanimivo, da so slovenske šolske knjige služile kot zaželen povod za majhen strankarski spopad. Pri tem je opozicija napadala tudi cerkvene kroge, posebej szombathelyskega škofa, ki je dovolil rabo inkriminiranih učbenikov na svojem področju. V zagovoru je nato minister Pauler »izrazil začudenje« (tako M. Állam, 13. jan. i. l.), kako da je do »zlorabe« prišlo prav na področju szombathelyskega škofa, ki je dalj časa delal v ministrstvu za šolstvo. Končno je bilo rečeno, da bodo stvar preverili. (O Szelesteyu gl. M. Kokolj — B. Horvat, str.162.)

Za stanje, kako se je madžarska politična javnost v vprašanju odnosa med državnim jezikom in med jeziki narodnosti ta čas razhajala, je značilen diskusijski prispevek samega vodje vladne stranke in očeta dualizma Ferenc

Deáka. Ta je nastopil v zvezi z obravnavo predloga o vzdrževanju srbske gimnazije (oziroma o vzpostavitvi še enega tovrstnega zavoda) in izpovedal nadvse liberalno stališče. Dokument je objavil znani, danes že pokojni proučevalec narodnostnega vprašanja v ogrski državi Gábor G. Kemény v 1. knjigi Spisov k zgodovini narodnostnega vprašanja Madžarske v dobi dualizma / Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában, I., 1869 do 1892, Bp. 1952. Deák je povedal pred parlamentom naslednje: »Brezbožno barbarstvo bi bilo, izruvati narodnosti, tudi v primeru, če ne bi bile toliko številne; to pomeni, da jih ni mogoče uničiti. Da pa bi si jih naredili za sovražnike, ni v našem interesu.« In na istem mestu: »V splošnem rečeno, če si hočemo pridobiti narodnost, si jih ne bomo tako, da bi jih hoteli na vsak način pomadžariti, marveč tako, da jim priljubimo madžarske razmere.« (Gl. tudi SN 27. I. 1872)

Naj omenimo, da se je iz iste miselnosti že pred tem rodil Eötvöseve zakon XXXVIII-1868 o organizaciji osnovnega pouka (več o tem v Kokolj-Horvatovi knjigi o prekmurskem šolstvu, na str. 153—161). O uspehih oziroma neuspehih pri izvajanju zakona je poročal Eötvös na predmetni parlamentarni razpravi v začetku l. 1870. V poročilu, ki navaja poleg drugega tudi tisk knjig za šole narodnosti, so poleg nemških, romunskih, slovaških in ruskih (prevedenih) navedene tudi slovenske prekmurske (»vend«).

IV

Župnik Žižek je v članku v Magyar Állam želel informirati o okoliščinah, ki so sprožile »vihar« v parlamentu v proračunski razpravi v januarju 1872. Članek je bil objavljen v treh nadaljevanjih 5., 6. in 8. marca t. l. Datiran je s 25. februarjem in signiran (kot prejšnji iz l. 1868) s krajem Beltinci in z avtorjevo šifro S. M. (Sziszeki Márk).

Piscu članka se je zdelo potrebno, da najprej pove vsaj nekaj splošnega, kdo da so ti obrobni prebivalci, zaradi katerih je nastalo toliko hrupa. Pri tem se je omejil predvsem na številčne podatke. (Poznejša, Ferenc Gönczi o Slovencih zalske županije, 1887 in Bálint Bellosics v veliki enciklopediji o avstrijsko-madžarski monarhiji, 1896; gl. o njem moj sestavek v ČZN 1977, sta segla dalje, v oris narodopisnih razmer.) Žižek je uvodoma nakazal demografsko stanje Prekmurcev: 56 tisoč jih je, od tega 14 tisoč evangeličanov (ágostai vallású).

V prekmurski duhovščini je tlela zavest o starinskem izvoru rojakov in njihovega govora. Zato je avtor v nadaljevanju opozarjal na starinskost prekmurskega govora. Pri tem je posebej mislil na obredni jezik, saj je za primer povedal, da je npr. domači očenaš silno podoben jeziku slovanskih svetopisemskih knjig izpred tisoč let. Po njegovi sodbi Prekmurci sorazmerno dobro razumejo pogovorni jezik in stare knjige na več vej razdeljenih Slovanov.

Kar se spornega črkopisa tiče, je Žižek utemeljeval grafične inovacije (uvajanje gajice) z analogijo v modernizaciji madžarskega črkopisa konec prejšnjega stoletja. Sklicevaje se na Eötvöseve zakon (30. zakonska odredba iz l. 1868), ki določa pouk v osnovnih šoli, je Žižek govoril o knjigah, po katerih naj bi bilo to ljudstvo deležno »zaželenih blagrov splošnega izobraževanja«. Omenil je, da sta bili obe knjigi (abecednik in berilo Prve knjige čtenja) izdani pod pokroviteljstvom szombathelyskega škofa pri Družbi sv. Štefana in da izdaja teh knjig povsem ustreza duhu zakona in patriotični vzgoji. Hkrati je izrazil nerazpoložnje, ker je szombathelyski nadzornik Szelestey na visokem mestu nastopil s sumničenji in je govoril o stvareh, ki jih ni primerno preveril. Odbil je obdolžitve, ki jo je bilo slišati v parlamentu in v opozicijskem časopisju, da sta ti knjižici »nevarni državi in sta protizakoniti«.

V drugem nadaljevanju je Žižek opozoril na slabe razmere učiteljev in pokazal na intimne vezi, ki človeka pripenjajo na materinski jezik: »Prekmurški (vendarjku) duhovnik se prizadeva, da goji — ob madžarskem — materin jezik, kajti samo z ljudskim jezikom se lahko približa srcu ljudstva, lahko samo po tej poti in na ta način posreduje umsko in srčno kulturo in vzgaja dobre občane.« In nazadnje je v tretjem nadaljevanju zavrnil Szelesteyevo obdolžitev, da prekmurški katoličani uporabljajo v šolah tudi »ilirske« knjige. Oponesel mu je, da kaj takega lahko trdi nekdo, ki ne pozna razlike med prekmurščino in »ilirščino« (štokavščino, ki so jo na Hrvaškem uvedli pred nekaj desetletji), saj se ta nemalo razlikuje tudi od (kajkavske) hrvaščine.

Oba Žižkova članka (vštevši naslednjega v Zalai Közlöny 1874) pričata, kako močno razvito je bilo kritično mišljenje njunega avtorja. Pri tem ne gre pozabiti, v kako skromnih razmerah so živeli takratni redki izobraženci v domači pokrajini. Toda, kljub skromnim razmeram kulturna podoba Prekmurja v drugi polovici XIX. stoletja ni toliko blede, kakor se na splošno misli.

Tudi v nadaljnjem nasprotnikov določenega bližanja skupnoslovenskim jezikovno-kulturnim normam (vštevši gajico) ni manjkalo. O tem govori primer protestantskega duhovnika na Hodošu, sicer pomembnega pisatelja (prevedel poleg drugega znamenito Aranyevo pesnitev Toldi) Janoša Kardoša (u. 1875). Ta »gorebi privrženec Kossuthovega velemadžarstva« (tako Kokolj-Horvat, 143) je l. 1874 — torej dve leti po »viharju« v državnem zboru — v pismu na naslov županijskega šolskega nadzornika, že omenjenega L. Szelesteya, brez pridržka odklonil obe knjigi, Murkovičev prevod abecednika in Bagáryjev prevod Pervih knjig čtenya, češ da sta pisani v nerazumljivem jeziku. »V deklinaciji so končnice dativa u namesto í in tako dobivajo besede čisto panslavističen zven... Verbumi se pregibajo na povsem tuj način... Sedeminpetdeset strani obsega-joče delo (:abecednik) je prava hrvatsko-ilirska južnoslovanska čitanka.« (Prim. Kokolj-Horvat, 177)

Sklepi. Naša obravnava je nekoliko modificirala Trstenjakovo poročilo o »hrupu v peštanskem parlamentu« 1872. Vsa razprava je potekala brez kakršnegakoli neposrednega navezovanja na Žižka. Sprožili so jo opozicijski poslanci, očitajoč vladi, da omogoča protidržavno (panslavistično) propagando, ki da jo vsebujeta dva učbenika za ljudske šole v Prekmurju. Žižkov članek je razpravi šele sledil in zato ni imel nikakega vpliva na odobritev učbenikov, saj sta ta dva bila tiskana že l. 1871 (abecednik je bil celo ponatisnjen v dobi Tiszovega režima 1878, takrat brez vsakega »hrupa«).

Naša korektura seveda ne spreminja bistvenega dejstva, da je Marko Žižek vsepovsod zastavljaval odločno besedo za pravice ljudskega jezika v prekmurški šoli.

Razprava je sad raziskovalne naloge, ki sem jo opravil v Državni Széchényijevi knjižnici v Budimpešti v poletju l. 1978 in 1979 na stroške Raziskovalne skupnosti Slovenije in v organizaciji Arhiva Slovenije v Ljubljani.

THE TEXT-BOOKS OF PREKMURJE BEFORE THE PARLIAMENT IN 1872

Summary

After the introduction of the dualism in the year 1867 cultural political questions arose in the Hungarian State, concerning directly also the elementary schools in Prekmurje. On one side the legislation of Eötvös made it possible to learn the mother tongue (the language of the minority) at least in the primary school, on the other side a denationalizing (assimilating) integration into an all national uniform nation began

to strengthen itself. Later, after the start of the régime of István Tisza (1875), this aspiration had completely prevailed. The study shows how the use of the common Slovene alphabet in two text-books for the Catholic elementary school (1871) excited the Parliament of Budapest in the budgetary debate in January 1872. The opposition (Tisza and his adherents) took advantage of the example of the use of the common Slovene graphics so that they attacked them as a sign of pan-Slavism, at the same time approaching the government with negligence. In this connection the parish priest of Beltinci Marko Žižek (1819—1890) published an article in a Catholic newspaper in which he defended the rights of the native language for the lessons in elementary schools.

ORIS GRADBENE ZGODOVINE POHORJA

Jože Curk*

UDC 726/728(091)(497.12-18 Pohorje) ~10/18*

CURK Jože: Oris gradbene zgodovine Pohorja. (Baugeschichtliches aus Pohorje). Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 58=23 (1987)1, str. 83—106

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl.

Neprekinjena gradbena zgodovina Pohorja se začneja z 11. stoletjem. Njeni gradbeni dokumenti so fevdalni, urbani in ruralni objekti, njen nosilec pa cerkvena arhitektura, ki je najbolje ohranjena in stilno najboljše ponazarja njen 900-letni razvoj. Med cerkveno arhitekturo je najzanimivejših 10 najstarejših cerkva, ki s svojimi začetnimi gradbenimi fazami odpirajo vrsto slovensko pomembnih umelnoznogodovinskih problemov. To velja zlasti za cerkve v Hočah, Razvanju, Silvnici, Slatnem trgu in Vuzenici, poleg njih pa tudi za cerkve iz poznejših stoletij: Koritno, Kronska gora, Markečice, Puščava, Slov. Bistrica in Šmartno na Pohorju. Med fevdalno arhitekturo so omenbe vredne graščine v Betnavi, Spodnji Poiskavi in Slov. Bistrici, med urbanih naselbinami pa Konjice, Slov. Bistrica, Slov. Gradec, Vitanje in Vuzenica.

UDK 726/728(091)(497.12-18 Pohorje) ~10/18*

CURK Jože: Description of the Building History of Pohorje. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 58=23(1987)1, p. 83—106
Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The uninterrupted building history of Pohorje has begun in the 11th century. Its building documents are feudal, urban and rural objects, its carrier is the church architecture, which is preserved best and call our attention best to its 900 years' development as to the style. Among the church architecture 10 oldest churches are the most interesting. With their initial building phases they open a series of problems of the history of arts which are important for Slovenia. It is true especially for the churches at Hoče, Razvanje, Silvnica, Stari trg and Vuzenica, beside them also for the churches from later centuries: Koritno, Kronska gora, Markečice, Puščava, Slov. Bistrica and Šmartno on Pohorje. Among the feudal architecture the manor-houses at Betnava, Spodnja Poiskava and Slov. Bistrica are worth to be mentioned, and among the urban settlements Konjice, Slov. Bistrica, Slovenj Gradec, Vitanje and Vuzenica.

Območje Pohorja je v antiki vedno in v celoti pripadalo provinci Noricum, čeprav je bil njegov vzhodni rob v pozni antiki domnevno v obsegu ptujskega mestnega okraja. Sem so se skoraj gotovo zatekali prebivalci Dravskega polja v nemirnem 5. in 6. stoletju. V času karantanske samostojnosti ga je prečkala meja z Avari, ki so po letu 658 zopet zasedli njegovo južno obrobje. Tudi pozneje je ta meja, ki je rahlo nihala preko sredine Pohorja, igrala važno vlogo. V 9. stoletju je razmejevala karolinški upravni enoti (krajini) Spodnjo Panonijo in Karantanijo, v 1. polovici 10. stoletja madžarske osvojitve in vojvodino Bavarsko, po letu 976 pa Podravske mejno grofijo od vojvodine Ko-

* Jože Curk, umelnoznogodovinar, Ljubljana, Cimpermanova 5.

roške, h kateri je pripadala do začetka 12. stoletja Dravska dolina in do začetka 15. stoletja Mislinjska dolina z vitanjskim območjem. Meja med podravske in savinjskim območjem je vse do leta 1311 potekala po gorski verigi Donačka gora—Plešivec—Boč—Konjiška gora—Stenica—Kozjak—Razbor—Sleme, do kamor se je do začetka 15. stoletja umaknila koroška deželna meja.

Vse kaže, da je meja na Pohorju, ki je ločevala koroške Slovence od panonskih, igrala važno vlogo tudi pri upravni in cerkveni organizaciji obravnavanega območja ob koncu 10. stoletja. Znano je, da so zahodno polovico v glavnem posedovali grofje Breže-Seliški in za njimi Askvini, vzhodno polovico pa podravske mejni grofje iz raznih rodbin, od 2. polovice 11. stoletja dalje Spanheimi. Tej razmejitvi je sledila tudi cerkvena, saj sta se obe najstarejši pražupniji Šmartno pri Slov. Gradcu in Hoče srečevali na približno isti meji, potekajoči na črti Velka—Mulejev vrh—Loška gora—Stranice—Stolpnik. Mlajše pražupnije: Slivnica (pred 1146), Konjice (pred 1146) in Stari trg pri Slov. Gradcu (pred 1106) ter župniji z eksimnimi pravicami Vuzenica (pred 1238) in Lovrenc na Pohorju (pred 1214) so se razvile iz lastniških odnosov in na prvotnem ozemlju obeh matičnih pražupnij.

Med leti 1106—1130/1141 so Spanheimi izrinili Askvine iz Dravske in Mislinjske doline, s čemer so združili v svojih rokah večino obravnavanega ozemlja, Vitanje pa je že leta 1072 prešlo v posest takrat ustanovljene Krške škofije. Do začetka 13. stoletja je nastal okoli Pohorja venec zemljiških gosposk z različnimi posestnimi oblikami, vendar so se kot lastniki predvsem uveljavili veliki fevdalni gospodje: Spanheimi, za njimi Traungavi 1147—1192 in Babenberžani 1192—1246, Krški škofje od 1072 dalje, Andechs 1178—1251 in za njimi oglejski patriarhi do okoli 1425 ter šentpavelski benediktinci od 1091 dalje. Izmed naselbin so se nekatere razvile do stopnje trgov in mest: (Maribor 1209, 1254), Slov. Bistrica (1227, 1309/13), Slov. Konjice (1251), Vitanje (1306), Slov. Gradec (1251, 1267), Dravograd (1185), Vuzenica (1288) in Lovrenc (1222). Naselitev Pohorja, katerega vzhodna, južna in zahodna pobočja, so bila že v antiki poseljena in prepredena s potmi, se v srednjem veku ni prekinila ter je do konca 15. stoletja zajela tudi njegovo osrednjo slemo. Nastalo je več zlasti prečnih povezav: Fala (brod)—Lovrenc—Vitanjsko sedlo—Vitanje, Podvelka (brod)—Lovrenc, Podvelka (brod) oziroma Vuhred (brod)—Ribnica—Ribniško sedlo—Mislinja, Vuzenica (brod)—Kaštivsko sedlo—Šmartno pri Slov. Gradcu oziroma Slov. Gradec, Trbonje (brod)—Danijel—Sentjanž pri Dravogradu. Zadnji prečnici sta služili predvsem obvozu koroškega Dravograda. Ta je namreč zapiral neposredno povezavo med Dravsko in Mislinjsko dolino, ki sta pripadali po letih 1147 in 1407/25 Štajerski.

Ker so fevdalni objekti nastajali le na obrobju Pohorja in večinoma niso ohranjeni, kmečki domovi in zaselki pa so mlajši in le tipsko zanimivi, so predvsem cerkve tisti gradbeni objekti, ki najbolj dokumentirajo postopno poselitev Pohorja, saj so najbolj ohranjeni in stilno najbolj izraziti, tako da jih je mogoče uporabiti za njeno kronologijo. Ker si slede od obrobja Pohorja proti osredju vedno mlajši objekti, govori to za njegovo postopno kolonizacijo v teku srednjega veka. Mlajše cerkve pri tem seveda niso mišljene po njihovih sedanjih stavbah, ampak po času njihovega nastanka, ki ga dokumentirajo bodisi z arhivskimi podatki ali pa z ohranjenimi starimi in najstarejšimi gradbenimi fazami.

Na ozemlju, omejenem z Dravo ter cestami Limbuš—Betnava—Slov. Bistrica—Slov. Konjice—Stranice—Vitanje—Dolič—Slov. Gradec—Dravograd, stoji okoli 90 cerkva, ki so nastale v časovnem razponu od 11. do 19. stoletja. Na začetku njihove vrste stoje pražupnijske cerkve v Hočah (1146), Slivnici

(1146), Konjicah (1146) in Šmartnem (1106) ter lastniški v Starem trgu (1106) in Razvanju (1124), ki so verjetno vse nastale že v 11. stoletju. Iz naslednjega, to je 12. stoletja, so cerkve v Čadramu, Vitanju, Vuzenici, Lovrencu na Pohorju in morda še kje, a niso ne gradbeno ne arhivsko dokazane. Dokumentarno ugotovljeno je torej v obdobju 1000—1200 nastalo 10 cerkva in to vse na zunanjem robu Pohorja. Izjema je le kolonizacijska Lovrenčeva cerkev, ki jo je šentpavelski samostan postavil ob Radoljni v središču svoje pohorske posesti. Po letu 1200 se začne število cerkva naglo večati. V 13. stoletju se jih pojavi 13, v 14. stol. 14, v 15. stol. 12 in v 16. stol. 18, kar daje skupno število 57 cerkva. Ker so cerkve 16. stoletja večinoma iz njegove 1. polovice in zgrajene v gotski tradiciji, lahko trdimo, da je srednji vek ustvaril 67 od 90 obstoječih pohorskih cerkva, med njimi kar 47 v gotskem slogu. Že v 13. stoletju so se cerkve vzpele na zahodno in jugovzhodno, v 14. in 15. stol. pa tudi na južno in severno obrobje Pohorja. V 16. stoletju so dosegle osrednje slame (Bolfenk, Areh, Primož, Tomaž, Bojtina, Trije kralji, Bolfenk), kar dokazuje, da je bilo Pohorje v tem stoletju zaradi večje izrabe gozdov in rudnih bogastev že v celoti poseljeno. V naslednjih treh stoletjih je nastalo 9, 10 in 5 cerkva, med njimi romarske v Puščavi, na Rdečem bregu, Kronski gori, Brinjevi gori, na Hriberci v Vitanju in na Jožefovem hribu pri Slov. Bistrici. Za te cerkve, katerih polovica je baročnih, velja, da so se zopet spustile na obrobje Pohorja in zlasti romarske poiskale dominantne položaje, ki jih odlikujejo lepi razgledi na bližnjo in daljno okolico. Poleg cerkva so omembe vredna tudi nekatera velika župnišča: markantna v Konjicah, Starem trgu in Vuzenici, večja v Hočah, Slivnici in Šmartnem ter skromnejša v Vitanju in Lovrencu na Pohorju, ki so bila deloma tudi sedeži lastnih večjih ali manjših gospoств. Posebno prva tri, ki gradbeno segajo še v srednji vek, so arhitektonsko in tudi vedutno zanimive stavbe, ki stoje v izbrani legi ob naselbinah. Podobno velja za škofijsko kurijo v Vitanju, ki s svojo arhitektonsko pojavo iz 16. stoletja pomembno obvladuje središče stare trške naselbine ob Hudinji.

Fevdalna arhitektura, ki šteje okoli 40 objektov, je mnogo slabše ohranjena in gradbeno le redko sega v najstarejše obdobje. Poleg tega pa ni iz agrarno-tehničnih in prometno-strateških razlogov nastajala na samem Pohorju, ampak le ob njegovem obrobju. Od srednjeveških fevdalnih objektov ni ohranjenega niti enega, saj so bodisi izginili (Fala, Grad pri Slov. Gradcu, Jamnik, Koritno, Limbuš, Lovrenc na Pohorju, Slivnica, Slov. Bistrica, Zgornja Polskava), so v razvalinah (Bukovje, Fram, Gromberk, Kebelj I in II, Kozjerep, Loška gora, Vitanje I in II, Vuzenica, Zreče), ali pa so jih nadomestili novoveški objekti (Bukovje, Fala, Hompoš, Slivnica, Slov. Bistrica, Slov. Gradec, Vitanje III, Vuzenica, Zgornja Polskava). Pričevalna vrednost fevdalne arhitekture dobi na veljavi le, če upoštevamo njen dokumentarni pomen za naše zgodovinopisje. Kot cerkveni segajo tudi fevdalni objekti zagotovo še v 11. stoletje, čeprav se omenjajo šele v 12. in še to pogosto le v zvezi z njihovimi prebivalci, raznimi viteškimi družinami. Med najstarejše spadajo: Gromberk 1142, Hompoš 1124, Konjice 1148, Kozjerep 1296 (omenjen kot razvalina), Limbuš 1184, Lovrenc na Pohorju 1. pol 12. stoletja, Grad pri Slov. Gradcu 1091, Valdek 1140, Vitanje I 1107, Zg. Polskava 1182. V 13. stoletju se pojavijo: Bukovje 1282, Fala 1245, Freudenberg (Zreče) 1224, Kebelj I 1251, Koritno 1240, Loška gora 1279 in Vuzenica 1235, v 14. stoletju pa: Fram 1335, Jamnik 1342, Slov. Bistrica 1313, Slov. Gradec (stolpi v mestu: pred 1350 Windischgrätzov, po 1381 Trappov, po 1470 Schulthäusingerjev, pred 1542 Rotenturm), Vitanje II 1353 itd. Dejstvo, da je ta arhitektura iz svoje srednjeveške faze ohranjena le v razvalinah (Bukovje, Fram, Gromberg, Konjice, Loška gora, Kebelj I in II, Valdek, Vitanje I in II in Vuzenica), iz novoveške

pa le v posameznih primerih, ki pa so pogosto historizirajoče predelani (Betnava, Bukovje, Fala, Gradišče pri Slov. Gradcu, Hompoš, Oplotnica, Radvanje, Rotenturm v Slov. Gradcu, Slivnica, Slov. Bistrica, Štok v Vuzenici, Vitanje III, Zg. Polskava, Zreče II), nas zaradi omejenosti sestavka navaja k njenemu upoštevanju samo kot kulturno-geografskega ne pa kot umetnostnozgodovinskega sooblikovalca obravnavane kulturne pokrajine.

Kmečka arhitektura je stvar etnološke tipologije, železnica, ceste, industrijski obrati (glažute, kamnolomi, železarne, rudniki) in od konca 19. stoletja turistični objekti pa raznih vidikov gospodarske zgodovine. Iz tega izhaja vsebinska omejitev sestavka na prikaz razvoja najstarejše in najkvalitetnejše sakralne arhitekture kot nosilke 900-letnega kompleksnega umetnostnozgodovinskega razvoja obravnavanega ozemlja. Pri tem ne gre za njen topografski opis, ampak za prikaz njenega gradbenega razvoja, kolikor se ga da razbrati potom stilne analize najpomembnejših objektov, ki bogatijo to ozemlje s svojimi kulturnozgodovinskimi vrednotami.

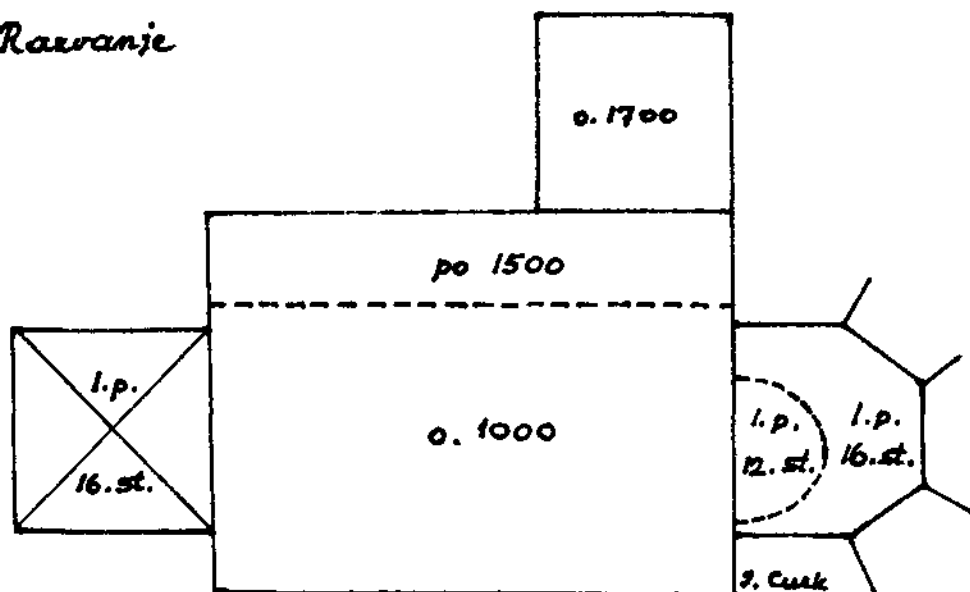
Za skupino cerkva iz 11. in 12. stoletja so značilni tudi njihovi patrociniji: Jurijev v Hočah in Konjicah, Marijin v Slivnici, Martinov v Šmartnem pri Slov. Gradcu, Pankracijev na Gradu nad Starim trgom pri Slov. Gradcu, Miklavžev v Vuzenici, Lovrenčev v Lovrencu, Mihaelov v Razvanju, Janeza Krstnika v Čadramu ter Petra in Pavla v Vitanju, ki govore za veliko starost objektov, ki so jim posvečeni.

Na čelu njihove vrste stojita matični pražupniji v Hočah in Šmartnem, katerih cerkvi skrivata za navidezno skromno zunanjščino gradbene elemente iz njihove starejše in najstarejše gradbene faze.

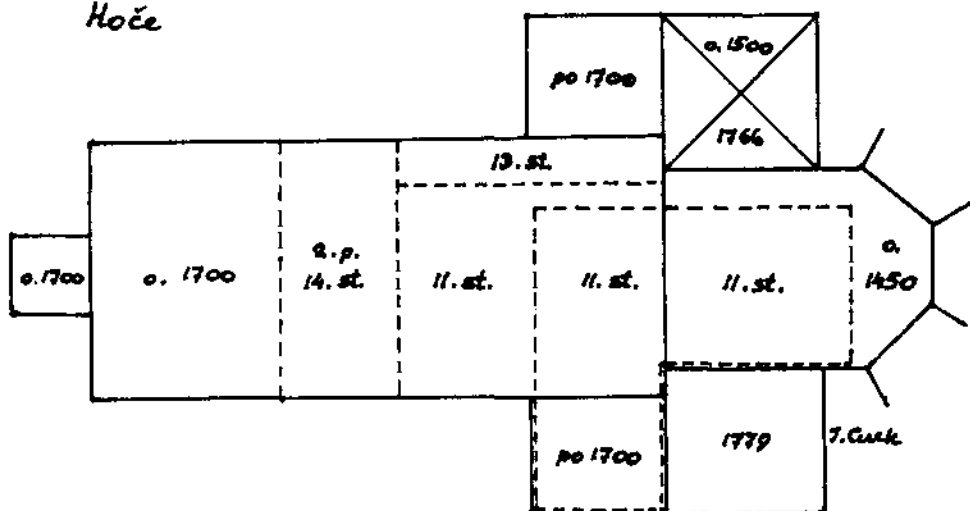
Cerkev v Hočah je edina izmed slovenskih cerkva, ki hrani pod seboj originalno srednjeveško kripto. Vhod vanjo je bil prvotno iz ladje, od poznega baroka dalje pa je izpod zakristije. Kripto, ki jo sestavljata pravokotno postavljeni kapele: Marijina, dvakrat križno obokana, s trikonhalnim zaključkom na vzhodni in dohodnim hodnikom na zahodni strani, ter dvoladijska, šestkrat križno obokana, z nišami, dušniki in konho opremljena relikviarna kapela. Gradnja z bogato uporabo rimskih spolij je plastovita, večinoma smerniška, deloma spikatna, pokrivajo jo trije ometi, za tlak pa služi maltasti estrih. Namembnost prostora, njegove oblike in druge stilne prvine govore za nastanek kriptе v 11. stoletju. Vse kaže, da je oglejski patriarh tej svoji najbolj severovzhodni župniji posvetil posebno pozornost s tem, da ji je ob ustanovitvi podaril dragocene relikvije, ki so pogojile nastanek kriptе kot njihovega kulturnega prostora. Nad kripto je seveda stala cerkev, ki jo je skoraj gotovo v celoti pokrivala, saj si »zunanje« kriptе v Hočah ne moremo predstavljati. Tu pa se problematika zavozla.

Kripto leži pod jugovzhodnim delom ladje, jugozahodnim delom presbiterija in južno kapelo tako, da se njene stene ujemajo z južnima stenama ladje in presbiterija ter ostenjem kapele, ne pa z njunima severnima stenama. Medtem ko sta sedanji presbiterij in zvonik iz sredine in konca 15. stoletja, kaže ladja tri gradbene faze: najstarejšo, nižjo in s tanjšimi stenami v vzhodni polovici ladje, drugo, višjo in z debelejšimi stenami v sredini in tretjo, z enakimi stenami in sedanjo višino v zahodni tretjini ladje. Od teh faz kaže prva podobno gradnjo kot kriptа (smerniško in spikatno) ter skupaj s severno steno oklepa prvoten ladijski prostor, ki je bil skoraj kvadratast, precej nižji od sedanjega in ravno stropan. Ker pa se severna stena ladje ne ujema s severno stranico kriptе, nastane vprašanje, ali ni že drugotna. V takem primeru je bila prvotna ladja za okoli 2 m ožja, torej longitudinalna, skoraj kvadratasto obliko pa je dobila šele v času romanike, verjetno celo šele v 13. stoletju. K taki ali drugačni ladji sta bila prizidana na vzhodu presbi-

Rawanje

Hoče

terij in na jugu kapela. Pravokoten presbiterij je bil, po kripi sodeč, okoli 7×5 m velik, medtem ko je bila kapela enako dolga, vendar malce ožja od sedanje baročne. Ali je v južni in morda celo severni steni presbiterija še kak ostanek prvotnega ostenja, se brez sondiranja sten ne da ugotoviti. Taki cerkvi so enkrat v 2. pol. 14. stoletja podaljšali ladjo, jo dvignili in ravno stropali ter nanovo ostrešili. Stari presbiterij in kapela sta postala izrazito nižja od ladje. Proti sredini 15. stoletja so odstranili stari in prizidali sedanji presbiterij, ob koncu stoletja pa zvonik. Ali je od starega presbiterija ostalo kaj ostenja v novem, se ne ve, vsekakor pa je ta za okoli 2 m presegal ladjo, katere vzhodno čelo so dvignili do njegove višine. Okoli leta 1700 so ladjo

ponovno podaljšali proti zahodu, predzidali vhodno vežo in vzdali pevsko emporo, jo opečno obokali s tem, da so oboke nasadili na njenih stene, prizidali severno ter prezidali južno kapelo, predelali slavolok in odstranili njegovo podstrešno čelo ter vso cerkev enotno ostrešili. Leta 1766 so nadzidali zvonik, leta 1779 prizidali zakristijo z oratorijem (zaradi tega podri južni presbiterijev opornik in zazidali njegovo okno), tlakali cerkev in izdelali sedanji vhod v kripto. Končno so leta 1860 v presbiterijev 5/8 zaključek vdělali še 2 okni ter vseh 5 oken neogotsko predelali.

Iz povedanega spoznamo, kako komplicirano gradbeno preteklost ima ta objekt, obenem pa tudi ugotovimo, da še niso razkrite vse skrivnosti, ki jih skriva v svojih zidovih. Kljub temu pa je nesporno, da s svojo kripto ter delom ladjinega in kapelinega ostenja sega v njegovo najstarejše obdobje, to je vsaj v čas vladanja (mejnih) grofov Sigfrida (1048—1065) in Engelberta (1065—1096) Spanheimskih.

Tudi triladijska pražupnijska cerkev v *Smartnem*, ki je leta 1459 prišla pod štajerski deželnoknežji patronat, je v teku stoletij izoblikovala kompliciran stavbni sestav, ki nas vodi v srednji vek, čeprav nam ne omogoča natančnejše datacije njenega nastanka. Najstarejši del cerkve predstavlja njena srednja ladja brez zahodne pole, ki je bila za 1,2 m nižja od sedanje in ravno stropa ter se je proti vzhodu neznano zaključevala. Ohranjeni belež na podstrešju z vrezano plastnico govori za romansko tradicijo, verjetno za 13. stoletje. To ladjo so po letu 1500 podaljšali za zahodno tretjino, jo poznogotsko obokali s 4 polami mrežastega rebrastega oboka brez sklepnikov, ki počiva na močnih notranjih polstebrasto zaključenih opornikih, jo dvignili za 1,2 m in z zunanje strani obelili ter ji na južni steni naslikali fresko, ki je verjetno predstavljala sv. Kristofa. Po požaru leta 1638 so ji prizidali ozki, vendar enako visoki in ravno zaključeni stranski ladji, ki sta križno-grebenasto obokani in s 4 pari zašiljenih lokov povezani z glavno ladjo. Ta je ob tej priliki zgubila originalno vzhodno steno s starim oltarnim zaključkom ter dobila nov presbiterij. Ob postavitvi zvonika leta 1657 je srednja ladja zgubila še svojo zahodno fasado. Ob postavitvi sedanjega presbiterija v 1. pol. 18. stoletja so odstranili prejšnjega, ki je bil ožji in nižji, kot to dokazuje sistem stenskih priključkov na slavoločni steni. V podaljšku stranskih ladij sta sočasno nastala nadstropna prizidka s krstno kapelo in zakristijo v pritličju ter dvakrat križno obokanima oratorijema v nadstropju. Oba podaljška in nekoliko daljši presbiterij so se ravno zaključevali in bili enako visoki kot ladje. Medtem ko podaljška pokrivajo kamniti oboki, pa presbiterij opečen, vsajen na vrh njegovih sten. Takrat je zidana pevška emporo zamenjala leseno, pravokotna baročna okna pa po tri zašiljena stranskih ladij. Okoli leta 1845 so končno dvignili vse obodne cerkvene stene, izdelali njen 3/8 zaključek s tem, da so povezali njene vzhodne ogale, kupolasto preobokali vzhodno presbiterijevo polo, predelali še nekatera zašiljena okna in vrata v pravokotna, povišali zvonik in vstavili nov glavni portal z letnico 1844. Cerkev, ki je brez vsake stenske členitve, je posebno v ladijskem delu nasuta, saj so njena zašiljena okna globoko pri tleh. Prav ta zleknjenost pa daje cerkvi kljub njenemu baročnemu videzu vtis starodavnosti, ki jo v svojem gradbenem jedru tudi dejansko skriva.

Iz hoče pražupnije sta se do začetka 12. stoletja izdvojili pražupnji v Slivnici in Konjicah, ki sta se medsebojno dokončno razmejili leta 1251. Arhitektura njunih cerkva uporablja rimske spolije, kar govori enako kot v Hočah za obstoj krajevnih antičnih ostalin, tritračna pleteninasta ornamentika v *Slivnici* pa za obstoj starejšega kulturnega objekta v pomadžarskem 11. stoletju. Sedanja stavba, ki je v zasnovi romanska, nam ponuja zanimivo

oblikovani enakokraki morda posvetilni križ s štirilistnima rozetama ob strani, ki izvira iz prvotne cerkve, nastale v 2. pol. 11. stoletja. Ogleđ podstrčja dokazuje, da je bila ladja prvotno za skoraj 2 m nižja, da je bila ravno stropana in po ohranjenem beležu sodeč nekoliko krajša, kot je danes. V južni steni je imela troje oken, v zahodni fasadi polkrožno zaključen, paličasto profiliran portal, na vzhodu pa neznan zaključek. Zahodna fasada, vidna na podstrešju vhodne veže, dokazuje, da so cerkev v 14. stoletju gotizirali. Takrat so jo podaljšali za slavoločni del proti vzhodu, postavili nov presbiterij, ki je bil ožji in krajši (obsegal je le eno polo in $5/8$ zaključek), vendar enako visok kot današnji ter v zahodno fasado vdělali zašiljeno okno, ki služi sedaj kot vhod na vežino podstrešje. Presbiterij je bil obokan (sklepnik z listnim vencem) ter je višinsko za okoli 2 m presegal ladjo. Nastavek njegove severne stene, ki je trdno povezan s slavoločno, je jasno viden na presbiterijevem podstrešju. Taka cerkev je po sredini 15. stoletja dobila sedanji zvonik, ki je stal vzporedno, vendar okoli 2 m stran od takratnega presbiterija. Donatorstvo lokalnih fevdalcev je v letih 1523—1524 povzročilo nastanek sedanjega presbiterija, ki je na severu porabil stenski nastavek starega presbiterija, na jugu pa se je naslonil na zvonik. To pa je povzročilo okoli enometrski zamik cerkvene osi, saj je presbiterij na južni strani za toliko presegal širino ladje. Presbiterij je sliĉkoprej ostal za okoli 2 m višji od ladje, stara slavoločna stena pa je bila podaljšana do zvonika in v loku poznogotjsko predelana. Presbiterij pokriva opečn dvopolni rebrasti obok s $3/8$ zaključkom, ki raste neposredno iz sten in ga sklepata šĉitkasta sklepnika z Marijinim monogramom in letnico zgraditve 1524. Zunaj ga obstopajo igrivo oblikovani oporniki. Ob zvoniku, katerega pritlično etažo so spremenili v zakristijo, nadstropno pa v oratorij, so postavili stopnišĉe z molilno emporo za donatorsko družino. Nižjo ladjo in višji presbiterij je sliĉkoprej povzvalo slavoločno ĉelo iz 14. stoletja, presbiterij in zvonik pa sedlasti ostrešek (sled na zvonikovi severni steni, medtem ko ostale stene krasi renesanĉna poslikava v obliki stebrišĉne arhitekture). V teku 17. stoletja so pred zahodno fasado postavili triložno odprto vhodno vežo. V zaĉetku 18. stoletja so ladjo višinsko izravnali s presbiterijem, jo banjasto opečno obokali s pomoĉjo 3 parov sovodnie, odstranili slavoločno ĉelo, prizidali pravokotni, nižji kapeli, katerih severna je z vzhodno steno oklenila ladjin severovzhodni ogal in se naslonila neposredno na presbiterijevo severno steno, predelali ladjina okna, vdělali zidano pevsko emporo ter vso cerkev enotno ostrešili. Nekoliko pozneje so zazidali vežine loke do velikosti dveh pravokotnih portalov in nadzidali ter ĉebulasto-laternasto ostrešili zvonik. Cerkev, ki je za 3—4 stopnice nižja od okoliškega terena, je v 2. pol. 19. stoletja doživela le predelavo oken v presbiteriju in prizidavo vhodne veže pred južnim vhodom.

Danes se nam predstavlja kot arhitektura, ki ji gradbeno lahko sledimo vsaj do obdobja romanike okoli leta 1200, za kar govori tudi enovito, okoli 1.2 m debelo ladjino ostenje. Oba pleteninasta reliefa nas mimo tega obdobja popeljeta še za preko sto let nazaj, v ĉas nastanka prve cerkve. Dataĉija obeh pleteninastih reliefov kljub mnogim raziskavam še vedno niha med 9. in 11. stoletjem. Po mojem mnenju sta reliefa sicer soĉasni vendar ne identični deli. Oni z zoografsko motiviko (ptiĉja glava) je organsko občuten, plastiĉen, s poudarjenim grebenom v sredini ter izhaja iz severnjaškega stilnega občutja, drugi, v abstraktno igro enakokrakega križa vpeti tritraĉni motiv pa je ploskovit, linearno občuten, geometriĉno pojmovan klesarski izdelek, ki ne skriva italskega porekla. Ćprav sta reliefa produkta razliĉnih stilnih občutij, pa sta vendar skoraj gotovo soĉasna. Teško bi ju pripisali predmadžarskemu karolinškemu 9. stoletju, mnogo verjetneje pa pomadžarskemu salijskemu 11.

(zlasti zoomorfnega). Nastala sta v zvezi z arhitekturo, ki ni več ohranjena, a se je pojavila verjetno že pred koncem 11. stoletja. Ali je ta zidana ali vsaj napol zidana predhodnica današnje romanske cerkve še ohranjena v njeni sedanji arhitekturi, se brez arheoloških oziroma sondažnih posegov ne da odgovoriti. Vsekakor pa rešitev tega problema, čeprav na videz drobnega, pre-sega regionalni pomen obravnavanega območja, saj je pleteninasta ornamentika na slovenskem Štajerskem zelo redko ohranjena (samo še reliefa na Cmur-ekü iz sredine 12. stoletja) in je zato njena opredelitev in s tem datacija toliko zanimivejša.

Za razliko od Iloč in Slivnice pražupnijska cerkev v Konjicah že s svojo pojavo potrjuje svojo pomembnost. Do leta 1147 je pripadala spanheimski Podravski krajini, od leta 1147 pa traungavski Štajerski. Njena gradbena zgodovina je bogata, vendar nas ne privede pred 13. stoletje. Tudi pri konjiški cerkvi je najstarejša glavna ladja. Ta je bila enako velika kot je danes, vendar za okoli 2 m nižja in ravno stropana. Njeno ohranjeno vzhodno čelo in sled prvotne strehe na zvoniku dokazujejo, da jo je pokrivala dvokapna streha. Za njen vzhodni zaključek se ne ve. V 2. pol. 13. stoletja so ji prizidali zvonik tako, da so podrli večino ladjine zahodne fasade. Njegov pritlični, rahlo zašiljeni banjasti obok govori za nastanek najpozneje okoli leta 1300. Bil je za etažo nižji in zgoraj opremljen s 4 zašiljenimi triforami. Njegova mogočna arhitektura ga uvršča med najstarejše in največje zvonike na obravnavanem ozemlju. Med leti 1365—1369 so prizidali malce nižjo, obojestransko ravno zaključeno, vendar na zahodu nekaj krajšo severno ladjo (kapelo), ki so jo šele v pozni gotiki s 4 loki povezali z glavno ladjo. To ladjo pokrivajo 4 križnobrebrasti oboki, ki počivajo na bogatih geometričnih in arhitektonskih konzolah in se sklepajo z okroglimi sklepniki, katerih enega krasi celjski, drugega pa konjiški grb. Osvetljevala so jo 3 zašiljena okna (eno je pozneje nadomestil portal), krasile pa le še rudimentarno ohranjene freske. Ob tej priliki so dvignili glavno ladjo za okoli 2 m (sled povišave kažejo vsi 4 njeni ogali), jo na južni strani opremili z velikim okroglim oknom, ravno stropali in jo pokrili z novo streho, ki so jo na severni strani toliko podaljšali, da je prekrila tudi prizidano severno ladjo.

Okoli leta 1400 so k tako povišani glavni ladji prizidali nekoliko ožji, vendar precej višji presbiterij, katerega čelo počiva na starem ladjinem slavočnem čelu. V njem še živi koncepcija »dolgega kora«, ki se kaže v plemenitih razmerjih, elegantnih večstopenjskih opornikih in visokih oknih ter križno-rebrastem oboku, ki ga sestavljata dve poli in 5/8 zaključek. Ob severni strani presbiterija je stala pritlična zakristija (zazidan portal in sled njene pultaste strehe), ob južni pa menda podstrešne vretenaste stopnice (zazidan nizek portal v višini talnega zidca). Med leti 1506—1509 je konjiški župnik, savinjski arhidiakon in dobroveški prošt Valentin Fabri (1482—1509) dal obokati glavno ladjo s tem, da je v ladjo vdela notranje opornike in nanje oprl igrivo razgiban mrežasto-rebrasti obok (vpliv koroškega gradbenika Jerneja Vierthalerja), predelal slavolok ter zamenjal leseno pevsko emporo z zidano, opremljeno z zanimivo speljanim stopniščem skozi južni obočni nosilec in steno. Ker ladje ob tej priliki niso dvignili, pač pa zazidali njeno okroglo okno, ki je zaradi obokanja prešlo na podstrešje, je ostal presbiterij slejkoprej višji od nje (kar je še danes). V 2. pol. 17. stoletja so severni ladji predzidali stopnišče, ki vodi na pevsko emporo, ob južni strani glavne ladje pa postavili prvotno rožnvenško kapelo. V 18. stoletju so najprej leta 1720 dvignili zvonik za gornjo etažo in ga pokrili s čebulasto-laternasto streho, med leti 1740—49 podrli staro in postavili sedanjo rožnvenško kapelo ter jo freskirali (Anton Lerchinger), po sredini stoletja pa odstranili staro in

postavili sedanjo zakristijo z oratorijem, predelanim v 19. stoletju. V teku 1. pol. 18. stoletja so cerkev v veliki meri barokizirali, med leti 1860—1871 pa regotizirali. V 18. stoletju je ladja dobila svoje sedanje ostrše, ki se je slemsko izravnilo s presbiterijem, ter v enotnem naklonu prekrilo vso cerkev z mlajšo zakristijo in oratorijem vred. S tem se je novit vtis cerkve povečal, saj ji daje mogočna škrljasta streha z dvema vrstama svetlobne impozantne vize, ki ga na vzhodu plemenito zaključuje presbiterij, na jugu slikovito dopolnjuje baročno razgibana kapela, na zahodu markantno poudarja zvonik s svojo čebulasto streho, na severu pa obvladuje sama strešina, ki je vizualno mnogo pomembnejša od relativno nizke cerkvene stene.

Kot se je iz hoče razvila slivniška pražupnija, se je iz šmartinske starotrška, ki se je ustalila v grajski cerkvi sv. Pankracija na Gradu nad Starim trgom. To se je moralo zgoditi ob koncu 11. stoletja, saj je od okoli leta 1100 starotrška cerkev pripadala benediktinskemu samostanu v Belinju pri Ogleju, šmartinska pa od leta 1106 k dobrloveški proštiji.

Medtem ko so gospostvo Grad posedovali Askvini do okoli leta 1135, Spanheimi in Traugavi do leta 1192, Andechsi do leta 1251, patriarhi do okoli 1425 in končno štajerski deželni knezi do leta 1587, pa je cerkev s svojim gospostvom pripadala belinjskemu samostanu do okoli 1180, Andechsom do leta 1228, patriarhom do okoli 1425, nato pa je bila samostojna. V gradu poleg cerkve so sočasno prebivali ministeriali (od leta 1214 Windischgrätzki) in župniki (leta 1205 se omenja curia plebani), ki so med leti 1228—1304 celo opravljali vicedomske posle. Tako sta se svetna in cerkvena oblast dopolnjevali, vendar pa je bila cerkev v drugačnem fevdnem odnosu kot grad, v okviru katerega je stala. To razmerje se je kazalo tudi v njeni arhitekturi, ki je služila obema namenoma. Odtod tudi njena nenavadna oblika, ki je dobila svojo dokončnost v 2. četrtini 13. stoletja. Askvinovski grad iz 11. stoletja je bil napol lesen. Imel pa je zidano obzidje, bergfrid (vkljosti $9,5 \times 9,5$ m) in hišo z dvorano (haus veliko $14,8 \times 14,8$ m). Prvo je večinoma zamenjal v začetku 16. stoletja z današnjim, od drugega je ostala pritlična etaža z 3,2 m debelimi zidovi in sedanjim zvoničnim vhodom iz okoli let 1660—1665, tretja pa je ohranjena v spodnji partiji sedanje kvadrataste cerkvene ladje z 1,5 m debelimi stenami, katere višino dobro dokumentirajo marmorni ogalniki. Ta dvorana je služila grajsko-reprezentančnim in kulturnim namenom. Bila je kvadratasta in pokrita z ravnim lesenim stropom, ki ga je nosil osrednji leseni steber, imenovan firstsul. Ta arhitektura se kot Pankracijeva cerkev omenja leta 1164, stala pa je gotovo že koncem 11. stoletja. Na grajskem platu so poleg našete zidane arhitekture stale še druge lesene stavbe, ki so služile raznim grajskim potrebam in so se polagoma izzidavale.

Situacija se je na Gradu spremenila, ko je julija 1228 tu umrl istrski mejni grof Henrik Andeški in bil v cerkvi pokopan. Njegov brat patriarh Bertold (1218—1251), ki je za njim podedoval slovenjegraško ozemlje, je nad bratovim grobom zgradil sedanjo cerkev kot kombinacijo grajske kaple in mavzoleja (memorije), s čemer je dotlej večnamenska dvorana dobila novo, samo cerkveno funkcijo, kar povdarja tudi napis na portalu, ki jo precizira kot cerkev sv. Pankracija. Kvadratasti prostor se je z dvigom spremenil v skoraj kubično prostornino ($11,8 \times 11,8 \times 10,8$ m). Jedro notranjščine predstavlja osrednji steber, ki nosi 4 križno-rebraste oboke in tako zbira plastično zgoščeno prostornino okoli sebe. Steber je torej lepotni in konstruktivni poudarek te zgodnjegotske arhitekture s kvadratastim tlorisom, ki je kot tip izredno redka v Srednji Evropi. Križno-rebrasti oboki počivajo ob stenah na razčlenjenih marmornih konzolah, v sredi pa na edinstvenem, okoli 6,5 m visokem marmornem stebri, sestavljenem iz baze, trupa in časastega kapitela

z oktogonálnim nastavkom. V njegovi napetosti živi antično-italska tradicija, ki govori za istrskega ali furlanskega kamnoseka. Rebra so bila klinasta, 4 okrogli sklepniki okrašeni z brstnimi lističi. Enovit prostor sta osvetljevali 2 rahlo zašiljeni okni v vzhodni steni, ki sta mu s svojo svetlobo dajali določeno usmeritev. Stari zahodni vhod je nadomestil zelo visok, zašiljen portal z brstnima stebričema, napisno preklado in poslikanim timpanonom, ki je vidno vstavljen. Visoko v severno steno so vdělali deloma polkrožen deloma zašiljen portal z vrvičastim (lombardskim) motivom, ki je vodil na patriarhovo molilno emporo, a se ne ujema s svojim zunanjim pragom, ki je starejši. V južni steni je končno še zašiljen portal iz 15. stoletja, ki vodi v gotsko zakristijo.

V habsburško-goriški vojni je bil grad julija 1308 poškodovan in nato za 100 ft popravljen. Verjetno so takrat lesene dele gradu vsaj deloma zamenjali z zidanimi. Še preden so patriarhi dokončno zgubili grad, so se župniki iz njega okoli leta 1400 preselili v župnišče blizu ravnokar zgrajene sozupne cerkve sv. Radegunde v Starem trgu oziroma v župnišče k podružnici sv. Elizabete v Slov. Gradcu, blizu katerega so pred letom 1472 postavili tudi žitno kaščo. Odslej so na gradu živeli samo še upravniki, pa še ti so se raje zadrževali v mestu v poslopju, ki je nastalo sočasno z mestnim obzidjem pred sredino 14. stoletja ter bilo med leti 1470 in 1493 postopoma spremenjeno v močno utrdbo, ki se jo je že pred letom 1542 prijelo ime Rotenturm. Grad so sicer leta 1477 utrdili, vendar so ga Madžari leta 1489 zavzeli in močno poškodovali, tako da so njegove ruševine šele okoli leta 1493 zopet obnovili. Vse kaže, da so takrat obnovili le bergfrid, cerkev in postopoma obzidje, vse ostalo pa pustili propasti. Močno poškodovano cerkev so nanovo opečno obokali, pri čemer so poleg enega starega uporabili tri nove okrogle sklepnike ter poleg starih klinastih nova rahlo konkavna rebra. Ob tem so popravili in nekoliko dvignili obodno zidovje ter pozneje notranjščino figuralno-ornamentalno poslikali. Severni portal so zazidali, saj ga niso več potrebovali, v Bertoldovem povišku južne stene pa prebili dvojje okroglih oken s stopničastim ostenjem. Takrat je mesto požganih grajskih objektov nastala tudi duhovniška hiša mešane gradnje, ki zbuja določeno pozornost zaradi svojih (dveh) okroglih oken. V teku 1. pol. 16. stoletja so obnovili obzidje ter ga opremili s polkrožno zaključenim portalom in ključastimi strelnimi linami, v cerkvi pa v 1. pol. 17. stoletja naslikali Marijino podobo nad zakristijskim portalom. Po sesutju bergfrida leta 1652, so ga do leta 1669 znova pozidali kot cerkveni zvonik. Med leti 1690—1695 so prizidali enako visok, vendar precej ožji, 3/8 zaključen presbiterij z grobnico v vzhodnem delu. Ob tem so zazidali obe vzhodni ladjini okni ter zaradi slavoloka predelali poznogotski ladjin bok. V 1. četrtini 18. stoletja so vdělali (preveliko) pevsko emporo, v 2. četrtini pa postavili ob ladjini južni steni »svete stopnice« kot zadnjo postajo Križevega pota, ki se vije od cerkve sv. Radegunde do sem. Te stopnice, ki vodijo preko gotske zakristije, je freskiral rogaški slikar Anton Lerchinger okoli leta 1775, ki je s tem ustvaril zadnjo pomembno umetnino na Gradu. Ker je cerkev stala v grajskem kompleksu, ni bilo okoli nje nikoli pokopališča. To je ležalo pod hribom, kjer je med leti 1391—1397 nastala Radegundina cerkev s karnerjem pod presbiterijem ter 4 grobnimi kapelami na pokopališču, med njimi kapelo sv. Mihaela, ki je bila že leta 1652 opuščena. Bližnje markantno župnišče s starejšo zasnovo je iz leta 1626.

Cerkve sv. Mihaela v Razvanju se pojavi v zgodovini že leta 1124 skupaj z bližnjim Hompošem, domnevnim prvotnim sedežem podravskega mejnih grofov (krajšnikov), preden so se preselili v Maribor. Ob njenem pojavu vzbuja našo pozornost zlasti troje dejstev:

1. da je njen patrocinij v zvezi s kultom umrlih,
2. da je cerkev v lastniškem odnosu s Hompošem in
3. da so na sorazmerno majhnem ozemlju nastale tri (in preko Drave še dve) izredno stare cerkve, namreč v Slivnici, Hočah in Razvanju (ter Kamnici in Mariboru), ki predpostavljajo določene objektivne razloge za njihov nastanek, funkcioniranje in obstoj. Za prvega govori prisotnost pokopališča pri cerkvi, za drugega tradicionalna karolinška koncepcija povezovanja svetne in duhovne oblasti in za tretjega dejstvo, da se je prav v Razvanju že leta 985 začela kolonizacija Mariborskega polja. Naša cerkev torej za svojo skromno podobo skriva konceptne prvine, ki segajo do začetkov gradbenega snovanja na obravnavanem območju. V najstarejši fazi je cerkev obsegala samo nizko pravokotno ladjo-dvorano, pokrito s štirikapno streho, ki je služila za poveljne in kultne namene ter se je šele po preselitvi mejnih grofov v Maribor prelevila v pravo cerkev, s tem da je dobila enako visoko apsidno najverjetnejše polkrožne oblike ter ob majhni povišavi ladje obe njeni trikotni fasadni čeli. Iz prve gradbene faze je ohranjen del zahodne, vsa južna in večina vzhodne stene, katerih spodnje partije kažejo značilno nestruktivno predromansko gradbeno tehniko, ki ločeno sestavlja ogale iz velikih, večinoma marmornih, deloma pokonci postavljenih, v našem primeru rimskih klesancev, in steno, sestavljeno iz manjših ploskih lomljencev deloma plastovite strukture. Prvotno višino ladje kaže njena vzhodna stena na južni strani sedanjega presbiterija in na njegovem podstrešju. Iz druge gradbene faze pa je ladjino vzhodno čelo (zahodno ni ohranjeno), ki je prirejeno na njeno za okoli 40 cm dvignjeno višino ter hrani sled apsidine strehe. Ta sled dokazuje, da je bila apsida enako visoka kot ladja, da pa je bila njena streha za toliko nižja od ladjine, za kolikor je bila apsida ožja od nje. Oltarni prostor je bil torej le slavoločno ločen od ladje, sicer pa z njo višinsko izravnani in kot ona ravno stropan. To dejstvo govori za adicijski prostorski princip, ki še ne upošteva romanskega subordinacijskega sestavljanja oziroma spajanja vase zaključenih prostornin, saj gre očitno za koncepcijo dvorane z enakovrednim vzhodnim, najverjetnejše polkrožnim prostorskim zaključkom. To pa še bolj kot sama gradbena struktura ladjinega ostenja govori za arhitekturo, ki je morala nastati kmalu po pregonu Madžarov ob koncu 10. stoletja in bila dobrih sto let pozneje prezidana. Prav zaradi tega pa strokovna problematika našega objekta daleč presega okvir obravnavane teme, saj ga uvršča enako kot Hoče in Grad nad Starim trgom med naše najstarejše in najpomembnejše arhitektonske spomenike, ki segajo zagotovo v 11. stoletje, pri tem pa še vedno služijo svojemu prvotnemu namenu. V 1. polovici 16. stoletja so ladjo najprej za okoli poldrug meter razširili proti severu, jo dvignili za okoli en meter, kar dokazujeta njena vzhodna stena na severni strani presbiterija in strešna sled na zvoniku, ter jo ravno stropali. Nato so podrli večino prvotne zahodne fasade in vanjo vgradili zvonik ter končno odstranili še staro apsidno in jo nadomestili s sedanjim 5/8 presbiterijem, ki so ga višinsko izravnali s takratno višino ladje. Ob tej priliki je ladja dobila nov glavni in stranski južni portal, nov slavolok in nova okna, dve v južni in eno v vzhodni steni, zvonik pa pazduhast portal, ki je vodil na podstrešje, sedaj pa služi za povezavo med zvonikom in pevsko emporo. Okoli leta 1700 so končno dvignili ladjo za okoli dva metra, jo banjasto opečno obokali s pomočjo notranjih nosilcev in sosvodnic, ji vzdali pevsko emporo, počivajočo na dveh toskanskih stebrih in k njeni severni steni prizidali pritlično zakristijo. Taka je cerkev ostala do danes, majhna in skromna, vendar impresivna v svoji izbrani legi. Omembe vredno je tudi, da sta pri poznogotskih prezidavah zvonik in presbiterij ostala za okoli pol metra južno od cerkvene osi in da je nivo cerkve

za 4 stopnice pod nivojem okolice. Zanimivo pa je tudi, da so bili prvotna ladja in apsida ter poznejša poznogotsko povišana ladja in presbiterij vedno enako visoki in da je višinsko razliko med njimi slejkoprej povzročala le različna širina obeh delov stavbe in iz tega rezultirajoča različna višina nju-nih streh. Šele barok je to razmerje bistveno spremenil, ko je močno dvignil ladjo in s tem povzročil občutno višinsko razliko med njo in presbiterijem.

Vitanjsko ozemlje, ki stopi v zgodovino leta 980, ko je postalo last grofov Breže-Seliških, je za razliko od bližnjih Konjic, ki so spadale k Podravski marki, in Vojnika, ki je ležal v Savinjski marki, ostalo do začetka 15. stoletja v okviru Koroske vojvodine. Grofica Hema ga je leta 1042 darovala krškemu samostanu, ki ga je leta 1072 nasledila krška škofija. Pri njej je ostalo vse do jožefinskih reform leta 1783. Cerkev se je kot sedež vikariata sicer že zgodaj (vsaj v 1. pol. 14. stoletja) opravilno osamosvojila, vendar pa je ostala kot nesamostojna do leta 1788 v okviru šmartinske pražupnije in z njo vred od leta 1497 do 1789 v okviru Savinjskega arhidiakonata.

Ker je bilo *Vitanje* že od leta 1042 v cerkvenih rokah, po letu 1072 pa je postalo upravno središče obsežnih škofijskih posesti v povirju Dravinje in Hudinje, je gotovo že v 2. pol. 11. stoletja dobilo lastniško cerkev, posvečeno apostoloma Petru in Pavlu. Od te cerkve se ni nič ohranilo, kajti najstarejši del sedanje cerkvene stavbe sega šele v čas okoli leta 1200. Gre za ladjo v vsej njeni velikosti, ki pa je bila nižja, ravno stropana in pokrita z dvokapno streho. V zahodni fasadi je imela portal, v južni steni dve zelo visoko locirani, lijakasti in polkrožno sklenjeni okni, vzhodni zaključek pa ni več znan. Na zunanjsčini so jo krasile freske iz 1. pol. 14. stoletja in iz let 1450—1459, v notranjsčini pa iz 1. pol. 14., sredine 15. in začetka 16. stoletja (1522). V 1. pol. 15. stoletja je prvotni cerkveni zaključek zamenjal sedanji presbiterij s prislonjenimi oporniki in sočasnim zvonikom. Ker je bil višji od ladje, jo je presegal, vendar pa je ladja ohranila staro freskirano slavoločno steno, ki so jo nanovo oložili ter ob tem poškodovane freske nadomestili z novimi. Večjo višino presbiterija je izravnava večja širina ladje, tako da je mogla oba pokrivati ista streha. Morda je ladja že takrat dobila zidano pevsko emporo, katere gotska obstenska polstebra in pritlično okno sta še ohranjena pod sedanjo emporo, gotovo pa so v 1. pol. 16. stoletja romanski okni močno podaljšali navzdol in pri tem poškodovali freske iz sredine 15. stoletja. Okoli leta 1600 so ladjo za okoli 1 m dvignili in s tem višinsko skoraj izravnali s presbiterijem, opečno banjasto obokali s pomočjo treh parov notranjih nosilcev in grebenastega banjastega oboka, dekorativno poslikali kamnit presbiterijev obok, predelali obe ladjini čeli, zazidali romanski, poznogotsko podaljšani okni, prebili v severni in južni steni po dve sedaj zašiljeni okni in po eden zašiljen portal ter jo med leti 1660—1665 nanovo opremil. Na začetku 18. stoletja (pred letom 1713) so prizidali obe enako visoki in $3/8$ zaključeni kapeli ter vstavili sedanjo pevsko emporo, v drugi polovici so k južni strani presbiterija prislonili pritlično zakristijo, ki so jo leta 1852 oratorijsko nadzidali, leta 1810 so nekoliko predelali zvonik, leta 1868 pa v presbiterijevem $5/8$ zaključku predrli še dve okni in vseh pet neogotsko obnovili. Cerkev je do leta 1820 obdajalo pokopališče, na katerem je še leta 1830 stal karner sv. Mihaela, medtem ko je sedanje nadstropno župnišče iz leta 1845.

Ozemlje med Velko in Bistrico se pojavi v zgodovini leta 1091, ko so ga Spanheimi darovali benediktinskemu samostanu v Sentpavlu na Koroskem. Menihi so začeli s kolonizacijo doline ob Radoljni, kjer so že v 1. pol. 12. stoletja zgradili cerkev sv. *Lourenca*, ki je dala kraju ime. Cerkev, ki se prvič omenja leta 1184, je postala leta 1214 sedež samostojne župnije (izločene iz

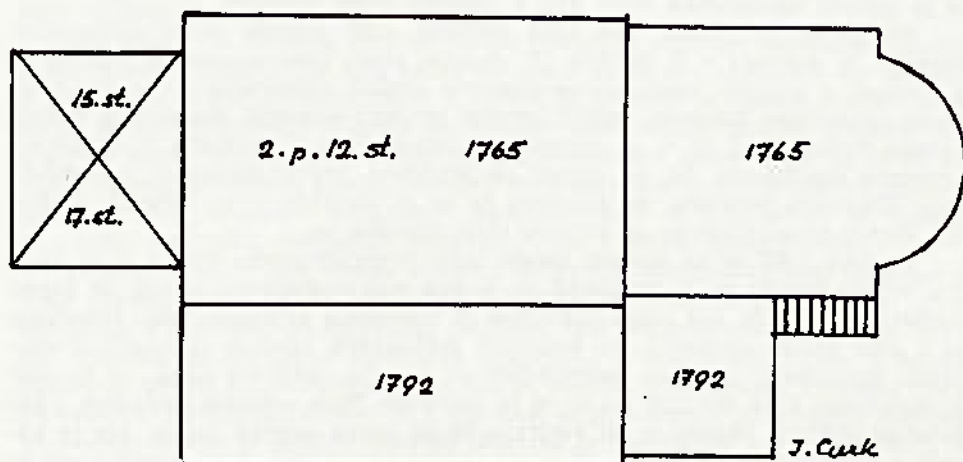
hočke) in leta 1257 opatovega arhidiakonata (izločenega iz savinjskega). Njena stavbna zgodovina je sicer znana, vendar stavbno le še deloma dokazljiva. Prvotna cerkev iz 1. pol. 12. stoletja je bila gotovo romanska, druga iz 1. pol. 15. stoletja gotska, sedanja od mariborskega gradbenika Janeza Jurija Stadlerja pa je iz leta 1766 in baročna razen zvonika, ki je še poznogotski. Stavbo sestavljajo pravokotna ladja s prizidanima pravokotnima kapelama in zvonikom v severozahodnem ogalu, nekaj ožji, ovalno zaključen presbiterij in nadstropna zakristija. Stavbna zunanjščina učinkuje povsem baročno, le zvonik ki je očitno prenizek, ne skriva svojega poznogotskega porekla, čeprav ga pokriva baročno razgibana pločevinasta streha. Notranjščina oblikuje s svojo bogato arhitekturo plemenito prostornino, ki jo učinkovito dopolnjuje sočasna oprema, večinoma iz delavnice mariborskega kiparja Jožefa Holzingerja. Župnišče pred cerkvijo je deloma iz 16. deloma iz 18. stoletja. Cerkev odlikuje od naselbine odmaknjena lega, ki jo dopolnjuje gozdnato ozadje Recenjaka.

V dolini Oplotnice se je na približno enaki razdalji med Slovensko Bistrico, Vitanjem in Konjicami razvila vas Čadram in v njej cerkev *Janeza Krstnika*. Ker so v bližnji Oplotnici že leta 1164 živeli Oplotniški gospodje kot deželnoknežji fevdniki, po letu 1182 pa so se v njej postopoma etablirali žički kartuzijani, smemo domnevati, da je cerkev z zelo starim patrocinjem nastala vsaj že v 2. pol. 12. stoletja. Gradbeno se to ne da več dokazati, ker so cerkev že leta 1905 eksekirali in okoli leta 1920 podrli. Nadomestila jo je sedanja neorenesančna cerkev, zgrajena po načrtih graškega arhitekta Hansa Pascherja med leti 1895—1899. Prvotna cerkev je imela $12 \times 8 \times 8$ m veliko, prvotno ravno stropano, od leta 1765 obokano ladjo, predzidan gotski zvonik, ki so ga v 17. stoletju povišali, kupolasto obokan baročen presbiterij iz leta 1765, južno stransko ladjo z zakristijo iz leta 1792 in pevsko emporo iz konca 19. stoletja. V južni steni stare ladje je bil nad oknom opazen vrh pravokotnega, verjetno zgodnjebaročnega okna, tik pod vrhom prvotne stene pa »strelna lina« z lesenim »klinom«, dosegljiva samo z lestvijo (po Avguštinu Stegenšku, Konjiška dekanija, p. 110), kar govori za romansko okno. Na žalost cerkev ni več ohranjena, s čimer je južno obrobje Pohorja zgubilo enega svojih najstarejših arhitektonskih spomenikov.

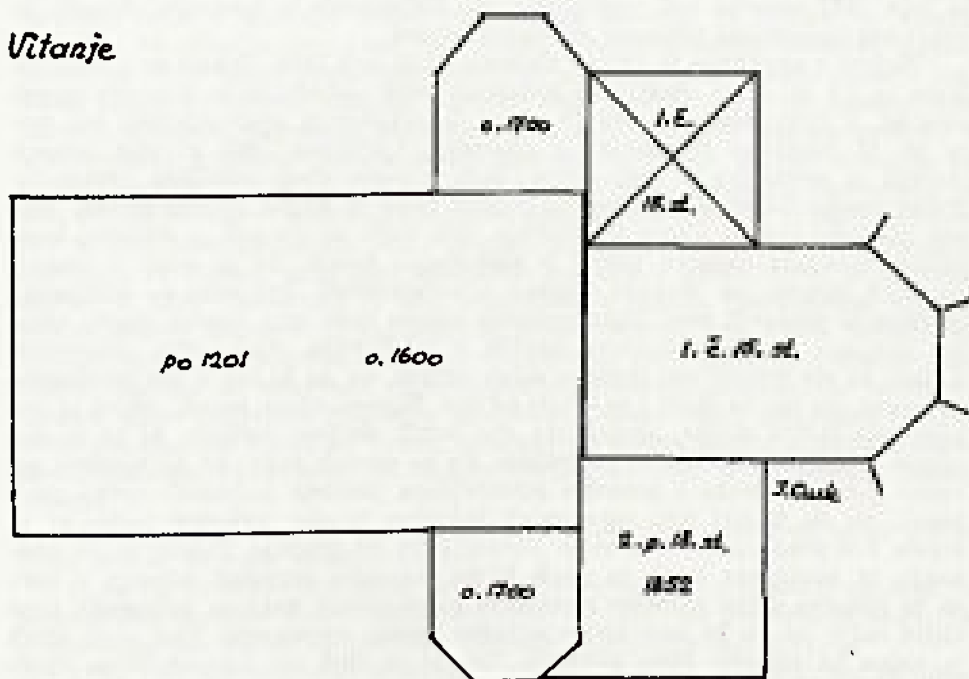
Nad izlivom Cerkvenice v Dravo se je ob tovorni poti, vodeči iz Dravske v Mislinjsko dolino, razvila vas, ki je pogojila nastanek cerkve okoli leta 1150, fevdalne postojanke okoli leta 1230 in trga Vuzenice leta 1288. *Cerkev sv. Miklavža*, ki je prvotno spadala pod šmartinsko pražupnijo, je pred letom 1238 postala sedež vikariatne, leta 1254 oziroma 1265 pa sedež samostojne župnije, ki se je okoli leta 1360 osamosvojila nasproti Koroškemu arhidiakonatu, kar pa ni veljalo za kmalu nato prizidano kapelo sv. Sigismunda, ki je še leta 1478 spadala pod Koroški, od leta 1497 pod Savinjski arhidiakonot. Pri cerkvi je med leti 1369 in 1848 obstojala tudi majhna gosposčina.

Prvotna cerkev je obsegala okoli 15×8 m veliko in okoli 6 m visoko, z zatrepasto trikapno streho pokrito ladjo ter okoli 8×8 m velik in 11 m visok vzhodni zvonik. Zvonik predstavlja vase zaključeno arhitekturo s plastovito gradnjo iz lomljenecv in prodnikov, s sledovi fugiranega ometa na severni, južni in zahodni steni, ladja pa plastovito gradnjo z večjo uporabo drobnejšega kamenja in z ohranjenim fugiranim ometom na severni in južni steni. Ladjini steni sta prislonjeni ob zahodna ogala zvonika, ki je v prvi gradbeni fazi za okoli 5 m presegal njeno višino. Za to govori predvsem višina romanskega ometa na njegovi zunanjščini, pa tudi močna zidna črta v njegovi notranjščini. Čeprav zvonik in ladja nista sočasna, vendar med njima ni velike časovne razlike, saj gre v našem primeru za romanski način nizanja gradbeno zaključenih stavbnih delov med seboj.

Čadram

Vitanje

Za datacijo ladjinega nastanka nam lahko služi stopničasti portal z 2 paroma valjastih stebričev, katerih kapitele krasi atektonsko pojmovana in risarsko občutena igra likov in črt, ki na manjših kapitelih oblikuje spiralaste motive, prehajajoče na ogalih v volutaste zavoje, na večjih pa abstraktne sple-

te, ki jih zgoraj spremlja konvergentna trakasta valovnica. Portal, ki je dejansko sestavljen iz 3 delov, dveh dvojnih stebrov s pripadajočimi kapiteli in trojnega paličastega oločja z zaobljenimi kockastimi bazami, je lombardsko delo iz 1. polovice ali sredine 12. stoletja. Pod vrhom prvotne ladjine južne stene je ohranjeno ostenje polkrožno zaključenega okna. Iz ravno krite ladje je vodil polkrožen slavolok v kvadratasto zvonico, pokrito z ravnim stropom, ki jo je gotovo osvetljevala ozka lina v vzhodni steni zvonika.

Potem ko je cerkev leta 1254 oziroma 1265 postala sedež samostojne župnije, je doživela v 3. četrtini 13. stoletja svojo prvo prezidavo. Takrat so ji zvonico v prvotni višini križno-rebrasto obokali (ohranjene so še vse 4 listasto spodrezane konzole), zašilili prvotni (sedanji zahodni) slavolok in prebili novega (vzhodnega), ki so ga opremili s konzolastima služnikoma in čašastima brstnima kapiteloma. To pa govori za prizidavo pravokotnega ali poligonalnega oltarnega prostora, od katerega pa se ni ohranilo prav nobenih sledov, niti sledov njegove strehe na vzhodni steni zvonika ne.

Po letu 1360 so na severni strani ladje prizidali enako visoko a za okoli 2 m krajšo kapelo sv. Sigismunda, ki je bila cerkvenopravno ločena od župne cerkve, ker ni bila kot ona eksimirana iz koroškega arhidiaconata. Pokrivajo jo 3 pole križno-rebrastih, na konzolah počivajočih obokov, oslanjajo 3 preprosti (prezidani) oporniki, osvetljujejo pa 3 večja zašiljena okna, od katerih je ohranjeno le še srednje, pa še to je zazidano. Njen vzhodni zaključek z zazidanim ogalnim oknom je bil verjetno že od vsega začetka raven, ker je kapela z njim mejila na karner neznane oblike ob severni steni zvonika, saj se še leta 1527 omenja kot podružnica sv. Sigismunda v karnerju. Kapelo je pokrivala samostojna trikapna zatrepasta streha.

Največje prezidave je cerkev doživela okoli leta 1400. Takrat so ji dvignili ladjo za 1,8 m, jo za okoli 8 m podaljsali proti zahodu in jo ponovno ravno stropali. V novo fasado so vstavili portal, ki nikakor ni zgodnjegotski, kot meni dr. M. Zadnikar (*Romanika v Sloveniji*, Ljubljana 1982, p. 383), ampak starejši in sestavljen iz treh delov. Tudi v južni steni podaljška ohranjeno precej visoko locirano trilistno zaključeno okno ni nujno zgodnjegotsko, ampak je lahko tudi iz konca 14. stoletja. Isto velja za živorob, z dvojnimi konzelnimi motivom okrašen portal v nadstropju fasade, ki je vodil z lesenih zunanjih stopnic na molilno emporo v notranjščini. Brž nato so italijanski gradbeniki postavili pred Sigismundovo kapelo sicer ožjo vendar enako visoko, banjasto obokano Križevo kapelo z zašiljenima lijakastima okencema. Kapeli, ki sta zasedli vso severno stran cerkve, ne da bi bili z njo prostorsko povezani, sta bili za okoli 1 m krajši od nje. Sigismundove kapele odtlej ni več pokrivala lastna streha, ampak sta obe dobili skupno pultasto, ki ju je povezala z ladjinim sedlastim ostrešjem. To so dosegli tako, da so njegovo severno polovico strehe s pomočjo položnejšega naklona podaljšali preko obeh kapel, ne da bi pri tem spreminjali zahodno fasado cerkvene ladje, ki je segala 1 m pred njuno. Isto se je ponovilo sto let pozneje. Takrat so ob obokanju in povišanju ladje za okoli 90 cm ponovno predelali ostrešje s tem, da so njegovo južno polovico s pomočjo položnejšega naklona prilagodili novi višini ladje, ne da bi zato njeno zahodno fasado spreminjali (sled obeh streh je vidna na zahodni steni zvonika). Takrat so tudi ob jugozahodnem ogalu ladje postavili vretenasto stopnišče z dostopom na pevsko emporo in na ladjino podstrešje, ki pa so ga v poznem baroku zopet odstranili.

V okviru opisanih pre- in pri-zidav je okoli leta 1400 nastal tudi sedanji, od takratne ladje za okoli 3,5 m višji, dvopolni, rozetasto obokani in 3/8 zaključeni presbiterij s 7 stopnjevanimi oporniki in 4 visokimi okni, ki je zamenjal dotakratni zgodnjegotski oltarni prostor. Ob tej priliki so zvonico s

pomočjo zvezdastega oboka višinsko izravnali s presbiterijem in temu primerne predelali vzhodni slavolok, medtem ko je ostala ravno stropana ladja občutno nižja od njega. Sočasno s presbiterijem je nastala pritlična zakristija (ki ju povezuje profiliran konzolast portal), katere pultasta streha je pustila sledove na zvonikovi severni in kapelini vzhodni steni. Nadomestila je karner, pod njo pa je ostal osarij z vhodom iz Sigismundove kapele, ki se še leta 1527 označuje kot kapela s karnerjem.

Ob koncu 15. stoletja so s pomočjo notranjih nosilcev zvezdasto obokali ladjo (koroški vpliv). Ob tem so njene stene za 90 cm nadzidali ter zazidali v južni steni večje zašiljeno okno iz konca 14. stoletja in prebili 2 novi, ki še sedaj osvetlujeta ladjo. Takrat so vstavili tudi zidano pevsko emporo, dosegljivo preko vretenastih stopnic na jugozahodnem ogalu ladje in skozi zašiljeni portal iz Križeve kapele, zazidali konzolasti portal na fasadi ter pozneje prebili južno, polkrožno zaključeno emporino okno. V 2. polovici 16. stoletja so vdělali polkrožno zaključen živorobi portal v južno ladjino steno.

Zvonik je bil v času gotike dvakrat dvignjen: prvič okoli leta 1400, ko je dobil srednji etaži, na katerih slonita ladjina in presbiterijeva streha in ju osvetljuje 6 pravokotnih živorobih (le južna ima posnete robove) lin, od katerih 2 služita za povezavo cerkvenih podstrešij, 2 kot zvonovi lini, 2 pa sta mlajši, in drugič ob obokanju ladje, ko je nastala poznogotska zvonova etaža s 4 velikimi zašiljenimi linami in 2 zidcema, ki jo ločujeta od ostalega zvonika.

Visoki barok je cerkev poenotil. Združil je obe kapeli v severno ladjo in jo s 4 loki povezal z glavno ladjo. Spojil je fasadi glavne in močno povišane stranske ladje s pomočjo trapezastih čel na zahodni in kolikor je zvonik dopuščal na vzhodni strani ter vso cerkev prekril z enotno somerno streho, pri čemer se je njeno sleme premaknilo iz osi zvonika na njegov severni rob. Pozni barok je opečno nadzidal vzhodno čelo severne ladje in zahodno čelo glavne, odstranil vretenasto stopnišče ter leta 1781 cerkev nanovo prekril. V severni ladji je takrat nastalo mesto lesenega sedanjega zidano stopnišče na pevsko emporo, ki je uničilo del furlanske stenske slikarije. Ustvarjena je bila vratna povezava med Sigismundovo kapelo in zakristijo. Doba historicizma je leta 1890 zamenjala staro manjšo pritlično z novo večjo nadstropno zakristijo in dodala neogotski zaključek zvonika s piramidasto osemstrano streho. V letih 1901—1902 je bila obnovljena cerkvena notranjščina. Ob tej priliki odkrite freske v glavni ladji in presbiteriju so bile znova prebeljene. Zadnjo obnovo je doživela cerkvena zunanjščina pred poltretjim desetletjem. Njena odkritja so botrovala najnovejšim umetnostnozgodovinskim interpretacijam njene predvsem gradbene zgodovine. Cerkev hrani dragoceno opravo iz 18. stoletja, obe kapeli pa freske, izvedene na suhem ometu, starejše furlanske iz začetka 15. stoletja in mlajše tirolsko-koroške iz 3. četrtine istega stoletja.

Med ugotovitvami, ki vplivajo na naše vedenje o gradbeni usodi vuze-niške cerkve, so zlasti omembe vredne:

1. da sta zvonikova zahodna in vzhodna stena med romansko spodnjo in poznogotsko zgornjo etažo neometani, ker sta bili na podstrešjih ladje in presbiterija, kar govori za približno sočasnost njihovega nastanka,

2. da tudi severna ladjina stena v njenem povišku in podaljšku ni ometana, kar dokazuje, da je bila ves čas na podstrešju prizidanih kapel,

3. da obstoj grobnice pod zakristijo nadaljuje tradicijo srednjeveškega karnerja oziroma osarija na tem mestu in

4. da je treba pri gradbeni analizi objekta bolj upoštevati tudi razvoj njegovih ostrešij, kot se je to vršilo doslej. Prvotno cerkev je pokrivala, po ometu na zahodni steni zvonika sodeč, zatrepasta streha, ki jo prizidava

Sigismundove kapele po letu 1360 ni spremenila, ker jo je pokrivala lastna streha. Po prizidavi Križeve kapele okoli leta 1400 pa je vsa cerkev dobila sedlasto streho, ki se je naslonila na vzhodu na zvonik, na zahodu oblikovala čop, na severu pa pultasto prekrila tudi pritlično zakristijo. Ta streha je okoli leta 1500, leta 1730 in leta 1781 dobila postopoma sedanjo obliko, zlasti ko je z dvigom severnih kapel postala somerna in je zato sleme premaknila za skoraj polovico zvonikove širine proti severu. Presbiterij je ves čas pokrivala samostojna streha, enako zvonik, o gradbeni obliki karnerja ob severni strani zvonika pa nima podatkov.

Pred cerkvijo stoji ikonografsko zanimiva skupina Jezusa z mrtvo Marijo v naročju iz 1. pol. 18. stoletja. Impozantno župnišče podkvastega tlorisa, ki stoji na zahodnem pomolu cerkvenega platoja, je v jugozahodnem delu morda še srednjeveško, v zahodnem in severnem krilu renesančno z znamenitim poslikanim tabulatom iz leta 1653, v južnem traktu in podaljšku severnega pa iz leta 1841. Ves opisani stavbni kompleks oblikuje celovito kompozicijo, ki s svojo pojavo slikovito dopolnjuje veduto starega dela Vuzenice, imenovanega Stari ali Gornji trg.

Z Vuzenico zaključujem opis desetih najstarejših sakralnih objektov, ki so zagotovo stali že v 12. stoletju, čeprav v dveh primerih (Čadram, Lovrenc) niso več ohranjeni, v 4 primerih gradbeno niso trdno dokazani pred letom 1200 (Konjice, Slivnica, Šmartno, Vitanje), v enem primeru segajo v 12. stoletje (Vuzenica), v dveh primerih v 11. stoletje (Hoče, Stari trg), v enem primeru pa morda celo še na konec 10. stoletja (Razvanje). Prav najstarejši primeri so strokovno najbolj zanimivi, saj nam nudijo redko možnost vpogleda v stavbno snovanje in gradbeno zmogljivost obravnavanega ozemlja na začetku odleje neprekinjenega arhitektonskega razvoja.

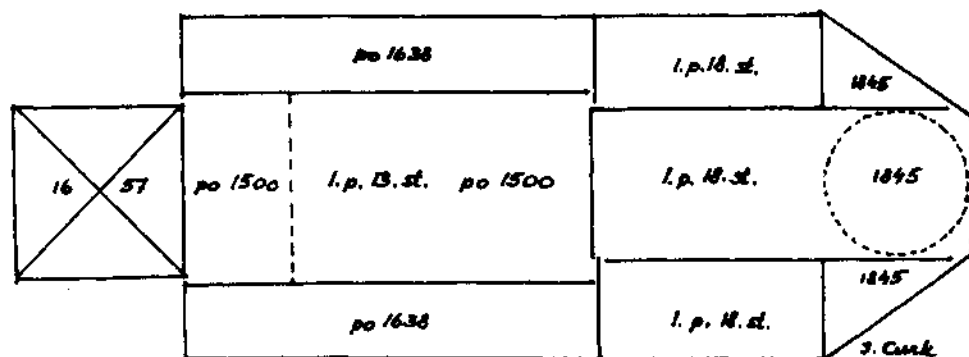
Skupina sakralnih objektov iz 13. stoletja, ki po stilu odgovarja pozni romaniki in zgodnji gotiki, je precej številnejša. Med temi objekti (gre za Brdo, Bukovsko vas, Dovže, Kebeľ, Legen, Ložnico, Slovensko Bistrico, Slovenj Gradec, Šentilj pod Turjakom, Šentjanž pri Dravogradu, Šmartno na Pohorju, Tinje in Zg. Zreče) so zaradi ohranjenosti ali stavbne veljave omembe vredne cerkve v Legnu, Sl. Bistrici, Sl. Gradcu, Šentjanžu in zlasti Šmartnem, ki je najbolje ohranila originalni koncept poznoromanske korno-zvonične arhitekture na Pohorju.

Med objekti 14. stoletja, ki vsi pripadajo obdobju zrele gotike (Fram, Koritno, Kunigunda na Pohorju, Lačna gora, Lenart nad Cezlakom, Lovrenc na Pohorju, Marija na Kamnu, Ribnica na Pohorju, Ruše, Skomarje, Slov. Bistrica, Stari trg, Št. Daniel pri Trbonjah, Št. Janž nad Dravčami) je opozoriti zlasti na Koritno, ki je pravi muzej naše gotske in baročne cerkvene umetnosti, ter Ruše, ki še bolj kot po gotski arhitekturi iz leta 1387 slove po svojih baročnih prezidavah in opremi ter spadajo med najpomembnejše kulturne spomenike Podravja.

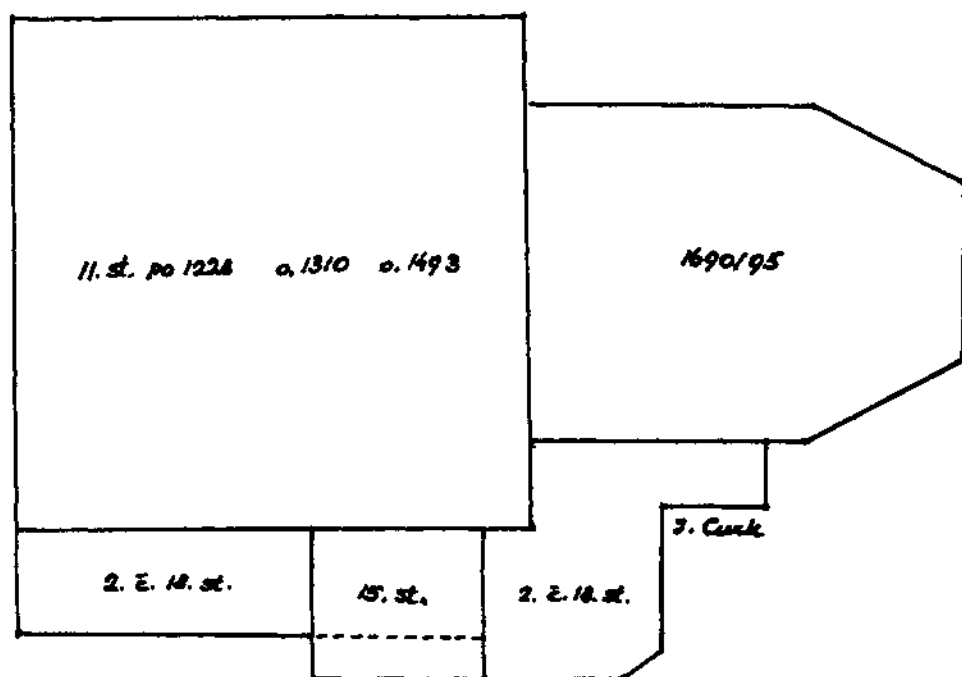
Tudi med cerkveno arhitekturo 15. stoletja (Brdo, Bukovje, Golavabuka, Limbuš, Markečice, Ožbalski vrh, Prihova, Primož na Pohorju, Ribnica, Sekožen, Slov. Gradec, Vokarje) je nekaj objektov, ki so vredni naše pozornosti. Gre za Vokarje in Limbuš zlasti pa za Markečice, sloveče zaradi plemenite arhitekture iz leta 1457 in opreme, ter Prihovo, povzdignjeno zaradi svoje z razkošno baročno opravo podčrtane romarske funkcije.

Šestnajsto stoletje je duhovno in stilno razdvojeno: poznogotsko in zgodnjerenesančno. Število novih objektov je sicer narastlo (Bojtina, Bolfenk na Pohorju — razvalina, Frajhajm — Areh, Primož, Tomaž, Hudi kot, Gradišče, Hudinja, Janževski vrh, Jošt pri Prihovi, Konjice, Martin nad Zrečami, Pameče, Planina — Trije kralji, Ulrik, Resnik, Sp. Dolič, Stranice), vendar je

Šmartno

Grad

njihova arhitektonska vrednost padla. Zato je med njimi le malo omembe vrednih objektov (Ana pri Konjicah, Trije kralji na Planini).

Gradbena veljava objektov se je začela zopet stopnjevati šele v 17. stoletju, ko se je pojavilo 9 novih objektov (Anton na Pohorju, Golavabuka, Lenart nad Hočami, Puščava — Marijina in Anina cerkev, Ritoznoj, Straža, Trbonje, Zg. Dolič). Med njimi zasluži posebno pozornost Marijina cerkev

v Puščavi iz leta 1627 oziroma 1672, ki po svoji arhitekturi in opremi spada med najpomembnejše poznorenesančne spomenike Slovenije. To stoletje je začelo zlasti v 2. polovici s prezidavo starih objektov, ki jih je deloma celo sploh na novo zgradilo, kot na primer: Areh na Pohorju, Kebelj, Lovrenc na Pohorju, ali povečalo: Dovže, Lenart nad Cezlakom, Ložnica, Marija na Kamnu, Planina, Stranice, Št. Danijel pri Trbonjah, Šmartno pri Sl. Gradcu, Zg. Zreče.

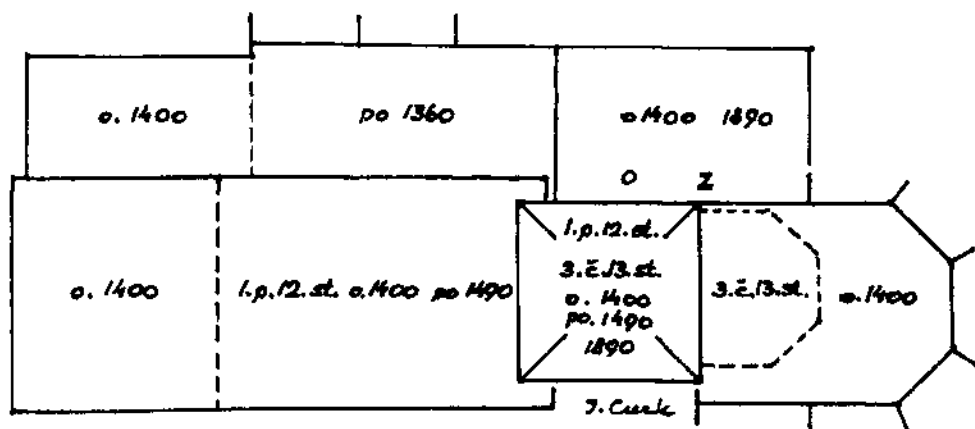
V 18. stoletju zlasti njegovi 1. polovici doseže barok svoj višek. Nastanejo cerkve na Brinjevi gori (Marijina in Nežina), Gliniku pri Hočah, Hriberci v Vitanju, Jožefovem hribu v Sl. Bistrici, Kronske gori, Lovrencu na Pohorju, Rdečem bregu, Trobljah, Vuhredu, med njimi kar 5 romarskih (Brinjeva gora, Kronska gora, Rdeči breg, Slov. Bistrica, Vitanje), ki slove po svoji opremi in arhitekturi, zlasti oni na Kronske gori in na Jožefovem hribu v Slov. Bistrici. To pa je tudi stoletje, ki je izvedlo še več prezidav (Brda, Jošt pri Prihovi, Legen, Martin nad Zrečami, Prihova, Resnik, Ribnica, Skomarje, Sl. Bistrica, Stari trg) in novozidav (Bukovje, Lovrenc na Pohorju, Ribnica) starejših cerkva kot prejšnje stoletje, zlasti pa poskrbelo za njihovo novo opremo (Areh na Pohorju, Hoče, Konjice, Limbuš, Lovrenc na Pohorju, Prihova, Ruše, Slivnica, Slov. Bistrica, Sl. Gradec, Stari trg, Vuzenica itd.).

Na baročno, umetnostno zanosno 18. stoletje je sledilo 19., s svojim racionalnim klasicizmom in doktrinarnim historicizmom, ki je ustvarilo 5 malo pomembnih novih objektov (Josipdol, Pameče, Planica nad Framom, pokopališka cerkev v Rušah, Smolnik), predvsem pa mnoge stare prezidalo (Brinjeva gora, Lačna gora, Primož na Pohorju, Šentilj pod Turjakom, Šmartno na Pohorju, Trbonje, Tinje) ali celo na novo zgradilo (Anton na Pohorju, Čadram, Fram, Vuhred) ter s tem umetnostnozgodovinsko več škodilo kot koristilo, posebno ker ni ustvarilo po kvaliteti enakovrednih nadomestnih objektov. Med snovalci historicistične arhitekture je največ pomenil graški arhitekt Hans Pascher, med slikarji furlanska freskantska skupina obeh Fantonijev, obeh Brollov, Barazuttiija in Biertija, med kamnoseki in kiparji pa nekaj delavnic zlasti tirolskih in graških, ki so svoje obrtne izdelke tipizirale, pocenile in s tem naredile dostopnejše.

Kot je bilo že uvodoma ugotovljeno, je fevdalne arhitekture mnogo manj in je mnogo slabše ohranjena, saj so srednjeveški objekti prisotni samo še kot razvaline. Njihovi najstarejši gradbeni ostanki segajo v 11. (Gromberg, Kozjerep, Grad nad Starim trgom), 12. (Konjice, Valdek, Vitanje I) in 13. stoletje (Bukovje, Fram, Kebelj I, Koritno, Loška gora, Vuzenica I), največ pa jih je novoveških, ki sicer še stoje, vendar so večinoma predelani. So iz 16. (Gradišče, Galenhofen, Golič, Legen — razvaline, Vitanje III, Vuzenica II), 17. (Fala, Oplotnica, Slov. Bistrica, Zreče), 18. (Betnava, Bukovec, Bukovje II, Fram, Rotenturm, Zg. Polskava) in 19. stoletja (Gabrnik, Mislinja, Vinarje, Visole), nekaj starejših pa je bilo prezidanih (Hompoš, Slivnica, Tribnik). Grajska arhitektura, ki na samo Pohorje skoraj ni segla, je z nastopom strelnega orožja in najemniških vojska zgubila svojo primarno, to je obrambno veljavo ter odstopila mesto graščinam in upravnim dvorom bliže večjih naselij in cest. Gradovi so začeli propadati in se zlasti v 17. in 18. stoletju spreminjati v razvaline. Graščine in dvori, ki so jih nadomestili, so sicer številni, vendar večinoma skromni. Med njimi so omembe vredni: Bukovje, Fala, Fram, Hompoš, Limbuš, Oplotnica, Radvanje, Rotenturm, Slivnica, Tribnik in Zreče, zlasti pa Betnava, Slov. Bistrica in Zg. Polskava, ki zaradi kvalitetne arhitekture presegajo regionalni pomen.

Podobno velja za urbana naselja, saj so se večja razvila prav na robu obravnavanega ozemlja (Dravograd, Maribor, Sl. Bistrica, Sl. Gradec, Sl.

Vuzenica

Konjice) in le manj pomembna globlje na njem (Lovrenc, Vitanje, Vuzenica ter Ribnica in Ruše). Vzroki so jasni. Razvoj Maribora, Sl. Bistrice in Sl. Konjic je botrovala cesta, ki je povzročala Gradec z Ljubljano, Sl. Gradcu in Dravogradu cesta iz Savinjske doline skozi Braslovče, Šoštanj ter mimo Forhteneka in Vodriža v Lavantinsko dolino in Podjuno. Vitanje se je razvilo zaradi križišča cest iz Celja in Konjic preko Doliča v Sl. Gradec. Vuzenica zaradi dravskega prehoda na cesti Ivnik—Vuzenica—Sl. Gradec, lokacijsko ponesrečeni Lovrenc zaradi ceste Fala—Podvelka oziroma tovarne poti preko Pohorja v Vitanje. Ruše pa zaradi industrializacije zlasti v 20. stoletju. K tem naselbinam lahko pogojno štejemo tudi Ribnico ob poti iz Podvelke oziroma Vuhreda v Mislinjo, kjer so se že v 2. pol. 18. stoletja razvile pomembne fužine. Večina teh naselbin je dobila že zgodaj trške. Maribor, Sl. Bistrica in Sl. Gradec pa tudi mestne pravice. Razen Ruš in Ribnice, ki sta ostali vasi, so vse ostale naselbine razvile trške oziroma mestne urbane zasnove in v svojih jedrih ustvarile stavbni fond, ki je večinoma ansambelsko dragocen, ker oblikuje ambiente, ki nam posredujejo predvsem baročno in klasicistično atmosfero našega takratnega obrtniškega in trgovskega drobnomeščanstva. Večina od teh naselbin se je razvila poleg starejših vaških zasnov: Slov. Bistrica poleg Gradišča, Konjice poleg Starih Konjic, Vitanje trg poleg Vitanja vasi. Slov. Gradec poleg Starega trga, Vuzenica Spodnji (Novi) trg poleg Vuzenice Gornji (Stari) trg. Lovrenc trg poleg Kurje vasi, kar dokazuje, da se je nastanek trgov uresničil šele potem, ko so njihovi vaški predhodniki privzeli določene, zlasti sejemske funkcije ter razvili razne obrtne in trgovske dejavnosti, ki so spodbudile naselitev nekmetov ter ustanovitev trških naselbin z njihovo specifično urbano, parcelno in gradbeno organizacijo. Predpogoj takega razvoja pa je bila prometno-strateška in šele v drugi vrsti upravna in obrambna pomembnost krajev.

Ker imajo vse naštetje naselbine še ohranjena stara, v talni zasnovi večinoma srednjveška jedra, so važni spomeniki naše gradbene zgodovine. vendar se v omejenem okviru tega članka z njimi ne moremo podrobneje ukvarjati. Za razvoj arhitekture kot umetnostnozgodovinske kategorije so namreč večinoma manj zanimiva, važna pa so za našo urbano in gradbeno zgodovino. Nosilci arhitektonskih rešitev v smislu stilnega razvoja so vendarle bili pred-

vsem sakralni objekti, s pomočjo katerih se da najbolje slediti razvoju arhitekture od njenih začetkov do konca 19. stoletja, ko so novi gradbeni in stavbni projekti z novimi funkcijami in programi prevzeli vlogo nosilcev arhitektonskega razvoja do praga današnjih dni.

LITERATURA

- Jože Koropec: Zemljiške gosposčine v Dravski dolini do 1600. ZO Maribor 1969, 1972
- isti: Srednjeveško konjiško gospostvo. ČZN NV 8/1972, p. 1—13
- isti: Ruše v srednjem veku. ČZN NV 13/1977, p. 76—99 in Ruška kronika, Ruše 1985, p. 68—81
- isti: Hoče do srede 17. stoletja. ČZN NV 14/1978, p. 186—203
- isti: Srednjeveško gospostvo Slovenj Gradec. ČZN NV 14/1978, p. 16—32
- isti: Svet okoli Slovenske Bistrice do leta 1700. Zbornik občine Slovenska Bistrica I. 1983, p. 91—161
- isti: Vitanjsko zemljiško gospostvo do 17. stoletja. ČZN NV 17/1981, p. 5—22
- isti: Srednjeveški Pohorski dvor. Kronika 18/1970, p. 76—79
- Jože Mlinarič: Gosposčina Limbuš pri Mariboru. ČZN NV 12/1976, p. 68—92
- isti: Graščina Betnava pri Mariboru. Kronika 24/1976, p. 11—20
- isti: Gosposčina Zgornje Radvanje po urbarju iz leta 1695. ČZN NV 14/1978, p. 204—216
- isti: Preteklost območja severno od Radvanja do Drave in od Limbuša na zahodu do Pobrežja na vzhodu v obdobju do leta 1600. ČZN NV 22/1986, p. 32—40
- Marijan Zadnikar: Kripta v Hočah pri Mariboru. Varstvo spomenikov 7/1959, p. 49—71
- isti: Slovenj Gradec. Zbirka vodnikov 8/1966
- isti: Spomeniki cerkvene arhitekture in umetnosti 1 in 11. Celje, 1973 in 1975
- isti: Romanika v Sloveniji, Ljubljana 1982
- Ivan Stopar: Razvoj grajske arhitekture na Slovenskem Štajerskem. Ljubljana 1977
- isti: Vitanje. Zbirka vodnikov 93/1979
- Ivan Komelj: Gotska arhitektura na Slovenskem. Ljubljana 1973
- Fran Kovačič: Zgodovina Lavantinske škofije. Maribor 1928
- Hans Pirchegger: Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gültlen, Städte und Märkte. München 1962
- Ferdo Šerbelj: Umetnostni spomeniki v občini Slovenska Bistrica. Zbornik občine Slov. Bistrica I. 1983, p. 183—227
- Jože Curk: Zgodovina urbanizacije v severovzhodni Sloveniji ČZN NV 6/1970, p. 244—284
- isti: Ozemlje slovenjebistriške občine. Zbirka vodnikov 12/1968
- isti: Mariborsko Pohorje. Zbirka vodnikov 105/1980
- isti: Urbano-gradbena zgodovina Vitanja in njegove okolice. ČZN NV 17/1981, p. 23—37
- isti: Lovrenc na Pohorju in njegova okolica. Kronika 32/1984, p. 19—23
- isti: Urbano-gradbena zgodovina slovenjebistriškega ozemlja. Zbornik občine Slov. Bistrica I. 1983, p. 163—182
- isti: Ob tisočletnici Razvanja. ČZN NV 22/1986, p. 3—18
- isti: Ruše, urbano-gradbena skica kraja. Ruška kronika. Ruše 1985, p. 82—115

BAUGESCHICHTLICHES AUS POHORJE

Zusammenfassung

Das Gebiet von Pohorje war in der Antike immer ein Teil der Provinz Noricum, nur sein östlicher Rand zählte in der spätrömischen Zeit wahrscheinlich zum Stadtgebiet von Poetovio. In den unruhigen 5. und 6. Jahrh. bietet es den Zufluchtsort der Bevölkerung von Dravsko polje. Zur Zeit der karantanischen Selbst-

ständigkeit bildete es die Grenze mit den Awaren; nach dem Jahr 658 besetzten sie allerdings wieder die südlichen Abhänge von Pohorje. Auch später war das Gebirge als eine Grenze aktuell. Im 9. Jahrh. wurden die karolingischen Provinzen Unter Pannonien und Karantanien durch Pohorje geteilt, in der 1. H. des 10. Jahrh. die ungarischen Besetzungen und das Herzogtum Bayern, nach dem Jahr 976 die Draugrafschaft und das Herzogtum Kärnten. Es scheint, dass die Grenze an Pohorje, die die kärntnerischen von den pannonischen Slovenen trennte, eine gewisse Rolle auch bei der Organisation der Verwaltung und bei der kirchlichen Organisation vom Ende des 10. Jahrh. spielte. Von dem 11. Jahrh. an war die Kolonisation von Pohorje nicht mehr unterbrochen und hat bis zum Ende des 15. Jahrh. auch die zentralen Gebirgszonen erreicht. Das dokumentieren am besten die Kirchen, weil die feudalen Objekte schlecht erhalten sind, die urbanen und ruralen aber nur typologisch interessant sind.

Auf dem beschriebenen Gebiet gibt es ca. 90 Kirchen, die zwischen dem 11. und 19. Jahrh. entstanden sind. Am Anfang ihrer Reihe stehen die urpfarrlichen Kirchen von Hoče, Slivnica, Konjice und Smartno und die Eigenkirchen von Cadram, Lovrenc, Razvanje, Stari trg, Vitanje und Vuzenica, zusammen 10 Objekte. Nach dem Jahr 1200 fieng die Zahl der Kirchen zu wachsen an. Im 13. Jahrh. erscheinen 13, im 14. Jahrh. 14, im 15. Jahrh. 12 und im 16. Jahrh. 18, zusammen 57 Kirchen. In folgenden drei Jahrhunderten entstanden noch 24 Kirchen, unter ihnen 6 Wallfahrtskirchen, die sich an dominanten Punkten des Randgebietes von Pohorje niederließen.

Die Kirche von Hoče ist die einzige unter den slowenischen Kirchen, die eine originäre mittelalterliche Krypta bergt. Es scheint, dass der Patriarch von Aquileia dieser Pfarre bei ihrer Entstehung sehr wertvolle Reliquien spendete, die eine Krypta für ihre Verehrung verlangten. Auch die dreischiffige Kirche von Smartno hat im Laufe der Jahrhunderte ein kompliziertes Bausystem entwickelt, das ins Mittelalter zurückreicht. Der älteste Teil der Kirche ist ihr Mittelschiff, der nach dem Rest des Putzes romanisch sein soll und aus dem 13. Jahrh. stammt. Aus der Ursprungspfarre Hoče entstanden bis ca. 1100 zwei weitere Urfarrren, nämlich Slivnica und Konjice. Die Architektur der beiden Kirchen verwendet römische Spolien, was so wie in Hoče, für die Reste einer lokalen spätrömischen Siedlung in der Nähe spricht, die dreibändige Flechtornamentik in Slivnica aber auch für die Existenz eines älteren sakralen Objekts aus dem postungarischen 11. Jahrhundert. Der jetzige Bau ist im Schiff romanisch, was auch für die Kirche von Konjice gilt.

Auf dieselbe Weise wie aus der Ursprungspfarre Hoče die Urfarre Slivnica entstand, schied aus der Ursprungspfarre Smartno vor 1100 auch die Urfarre Stari trg mit der Kirche auf Grad. In der Burg neben der Kirche lebten die Burggrafen und die Pfarrer, die im 13. Jahrh. sogar das Vicedomsamt für die Patriarchen leiteten. So waren die weltliche und die kirchliche Verwaltung vereinigt und die Kirche diente zu beiden Zwecken. Als im Jahr 1228 in der Kirche der Markgraf von Istrien Heinrich von Andechs begraben wurde, hat sein Bruder der Patriarch Bertold den Burgsaal in eine Memorialkirche umgebaut und sie mit der Aufschrift auf dem Portal auch als solche bezeichnet. Es entstand ein fast kubischer Raum mit 6,5 m hoher Mittelsäule, die ihre italische Provenienz nicht verbergen kann.

Augenscheinlich bescheidener, aber nicht weniger interessant ist die Kirche in Razvanje, wo im Jahre 985 die Kolonisation des Mariborsko polje begann. In der ältesten Bauphase umfasste sie einen rechteckigen Raum, bedeckt mit einem Walmdach, der zu laischen und sakralen Zwecken diente und erst nach der Übersiedlung der Markgrafen nach Maribor im 1. Viertel des 12. Jahrh. mit dem Zubau des Altarraumes in eine richtige Kirche verwandelt wurde. Damals bekam der Schiff seine dreieckigen Stirnen und ein Satteldach.

In Vitanje entstand schon in der 2. H. des 11. Jahrh. die Eigenkirche der Bischöfe von Gurk, doch ist von ihr nichts erhalten geblieben. Die jetzige Kirche ist im Schiff romanisch aus ca. 1200. Bemalt ist sie mit den Fresken aus dem 14., 15. und aus dem Anfang des 16. Jahrhunderts. Die nördlichen Nachbarn der Gurker Bischöfe waren seit 1091 die Benediktiner von St. Paul. Diese haben im Tal von Radoljna schon in der 1. H. des 12. Jahrh. eine Kirche erbaut, die aber in der 1. H. des 15. Jahrh. von der gotischen und im Jahr 1768 von der barocken ersetzt wurde. Auch die Kirche in Cadram besteht nicht mehr. Sie war aus der 2. H. des 12. Jahrh. Das Patrozinium spricht dafür, dass sie ursprünglich als Taufkirche diente. Viel interessanter ist die Kirche von Vuzenica, weil ihr Baukern, zusammengesetzt aus der unteren Hälfte des Glockenturmes und dem östlichen Zweidrittel-Teil des Schiffes, aus der Mitte des 12. Jahrh. stammt, was die lombardischen Formen seines Portals beweisen.

Mit Vuzenica beendigen wir die Reihe der 10 ältesten Kirchen aus dem Gebiet von Pohorje. Alle sind gewiss schon im 12. Jahrh. entstanden, obwohl sie in 2 Fällen (Cadram, Lovrenc) nicht mehr existieren, in 4 Fällen nicht in die Zeit vor 1200 reichen (Konjice, Slivnica, Šmartno, Vitanje), in einem Fall den Baukern aus dem 12. Jahrhundert (Vuzenica), in 2 Fällen aus dem 11. Jahrh. (Hoče, Stari trg) und in einem Fall wahrscheinlich sogar noch aus dem Ende des 10. Jahrhunderts (Razvanje) bewahren.

Unter den sakralen Objekten des 13. Jahrhunderts sind wegen der Erhaltung oder des Bauwertes die Kirchen in Slov. Gradec, Šentjanž und Šmartno na Pohorju zu nennen; die letzte stellt uns den besten Beispiel der spätromanischen Chorturmkirche im Bereich von Pohorje dar. Von den Objekten aus dem 14. Jahrh. sind erwähnenswert die Kirche von Koritno, ein wahres Museum unserer gotischen und frühbarocken Kirchenkunst, und Ruše, berühmt wegen seiner barocken Innenausstattung. Auch unter den Kirchen des 15. Jahrhunderts gibt es einige Objekte, die unsere Aufmerksamkeit verdienen. Es handelt sich um Markečice mit ihrer edlen Architektur aus 1457 und Prihova wegen ihrer wertvollen barocken Ausstattung.

Das sechzehnte Jahrhundert war geistlich und künstlerisch von der Spätgotik und Frührenaissance geprägt. Die Zahl der neuen Objekte ist auf 18 angewachsen, doch ist ihr Kunstwert gesunken. Der Wert begann erst im 17. Jahrh. zu wachsen, als 9 neue Objekte, unter ihnen die Marienkirche in Pušcava, entstanden sind. Dieses Jahrhundert fieng in seiner 2. Hälfte mit dem Umbau und mit der Vergrößerung der alten Objekte, baute aber auch einige aufs Neue.

In der 1. H. des 18. Jahrhundert erreichte das Barock sein Höhepunkt. Damals entstanden 10 neue Kirchen, unter ihnen 5 Wallfahrtsobjekte, die berühmt sind wegen ihrer Architektur und ihrer Ausstattung, was besonders für jene auf Kronska gora und auf dem Josefsberg bei der Slov. Bistrica gilt. Das 18. Jahrhundert war aber auch die Zeit, die noch mehr Um-, Zu- und Neubauten der älteren Kirchen als das 17. Jahrhundert vollgebracht hat und sie meistens mit neuer Ausstattung besorgte.

Auf das mit dem barocken Kunstentousiasmus vollen 18. Jahrhundert folgte das 19. mit seinem rationalen Klaszismus und doktrinären Historizismus. Dieses Jahrhundert schuff 5 neue Objekte, es baute aber auch die alten mehr oder weniger um und damit die Ursache für das Verarmen von unserem Kunstpatrimonium wurde.

Die feudale Architektur ist auf dem Gebiet von Pohorje viel schlechter erhalten als die kirchliche. Alle mittelalterlichen Objekte sind in Ruinen, die neuzeitlichen aber sind nur teilweise erhalten und meistens umgebaut. Unter ihnen sind die Schlösser von Betnava, Zgornja Polskava und Slov. Bistrica am meisten erwähnenswert. Sie reichen wegen der architektonischen Qualitäten über die regionalen Rahmen. Dasselbe gilt auch für die urbanen Siedlungen, von denen grössere sich am Rande des Pohorjegebietes entwickelten (Dravograd, Konjice, Maribor, Slov. Bistrica, Slov. Gradec) und nur weniger bedeutende tiefer in seinem Gebiet (Lovrenc, Vitanje, Vuzenica). Alle erwähnten Siedlungen bekamen schon früh das Marktrecht, Maribor, Slov. Bistrica und Slov. Gradec aber auch das Stadtrecht. Sie alle entwickelten die marktliche beziehungsweise städtische urbane Konzeption und schufen einen bescheidenen doch ambientswerten baulichen Fond, der uns die barocke und klaszistische Atmosphäre des damaligen kleinbürgerlichen Lebens vermittelt.

Weil alle urbanen Siedlungen noch die alten Zentren besitzen, sind sie wichtige Denkmäler unserer Baugeschichte, doch für die Präsentation der Architektur als einen kunsthistorischen Phänomen sind sie weniger interessant. Die wahren Träger der architektonischen Lösungen im Sinne der allgemeinen Stilentwicklung waren doch die Kirchen, mit deren Hilfe man am besten die Entwicklung der Architektur ab ihren Anfängen im 11. bis in das 19. Jahrh. verfolgen kann.

CELJSKI STARI GRAD, POSEBNO V 16. STOLETJU

Jože Curk*

UDK 728.81(091)(497.12 Celje)*15«

CURK Jože: Celjski Stari grad, posebno v 16. stoletju. (Die Alte Burg Celje, besonders im 16. Jahrhundert.) Časopis za zgodovino narodopisje, Maribor, 58=23(1987)1, str. 107—117

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angi.

Avtor na kratko skicira gradbeno zgodovino Siarega gradu v Celju, pri čemer se ustavlja le pri tistih njegovih razvojnih etapah, ki so še predmet strokovne diskusije. Gre za izvor in nastanek gradu, njegovo prvotno razmerje do nasebine pod njim, za prvotno obliko grajskega jedra, obrambno organizacijo njegovega gotskega koncepta in predloge za njegovo renesančno obnovo, ko so ga hoteli spremeniti v sodobnejšo utrdbo, a so ga le popravili, da je lahko vzdržal v svoji funkciji do sredine 18. stoletja. Med leti 1748 in 1846 razvaljen je od leta 1882 predmet varstvenih posegov, ki so se v zadnjih 15 letih spremenili v največji raziskovalni projekt srednjeveške grajske arhitekture pri nas.

UDC 728.81(091)(497.12 Celje)*15«

CURK Jože: Stari grad (Old Castle) of Celje, especially in the 16th Century, Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 58=23(1987)1, p. 107—117

Orig. in Slovene, summary in German, synopsis in Slovene and Engl.

The author gives in short general outlines of the building history of Stari grad in Celje and he stops only at those stages of its development which are still the subject of a professional discussion. The matter is the source and the rise of the castle, its primary relation to the settlement below it, the primary forms of the core of the castle, the protective organizations of its Gothic concept and the proposals for its Renaissance renewal when it was wanted to change it to more contemporary fortifications, but it was only done up that it could stand its function till the middle of the 18th century. Between the years 1748 and 1846 it fell to ruins and since the year 1882 it has been subject of protective interferences which was changed into the greatest project of research of the Middle-Age architecture of castles with us in the last 15 years.

Po pregonu Madžarov iz vzhodnih obrobij Alp in po nastanku Savinjske grofije okoli leta 976 se je začelo fevdalno upravljanje Posavinja, ki je slonelo na osvojitvah iz let 969—973 in darovnicah iz let 980—1025. Zaupano je bilo krajišnikom iz rodu Aribonov, ki so z ženitvijo Viljema I. Breškega s Hemo Selško postali najpomembnejši fevdalci jugovzhodnih Alp. Kot alod so posedovali vse ozemlje Savinjske marke (mejne grofije) razen Svibnega in svobodnih posesti kosezov. Po letu 1035 je uprava južnega dela grofije (onkraj Save) prešla v okvir kranjske krajine, posest severnega dela (tokraj Save) pa se je med leti 1043—45 razdrobila. Večji delež so dobili salzburški nadškofje.

* Jože Curk, dipl. umetnostni zgodovinar, Ljubljana, Cimpermanova 5.

krški škofje (od leta 1072) in oglejski patriarhi, manjšega pa Hemini sorodniki: Ažvini (Laško, Žalec), Bogenski (Dobrna), Vovbržani (Celje), Vojniški (Vojnik) in Žovneški (Žovnek, Braslovče). Leta 1106 sta Laško in Žalec prešla v posest Spanheimov, leta 1147—55 Dobrna v last krške škofije in leta 1241 Vojnik v posest Babenberžanov. S tem se je lastniški krog okoli celjske posesti strnil. Celjani so ga po letu 1336 postopoma razklenili s prevzemom naštetih gosposčin v fevde, popolnoma odpadel pa je šele po njih izumrtju leta 1456, ko so vsi postali last deželnega kneza.

Skicirane posestne razmere so vplivale tudi na cerkveno, sodno in upravno organizacijo širše celjske okolice. Sedeži prazupnij so vzniknili v Šempetru (od srede 13. stoletja v Žalcu), Novi cerkvi, Ponikvi in Laškem, medtem ko so Vovbržani v Celju zgradili lastniško cerkev, ki je pred letom 1229 postala vikariatna in šele po letu 1487 samostojna župnija (žalska župnija je še v 16. stoletju imela pravico do dela desetine). Tudi sedež deželskega sodišča za Spodnjo Savinjsko dolino je šele z vzponom Celjanov dokončno pristal v Celju. Isto velja za upravno organizacijo širšega območja, ki se je z razvojem Celjanov od svobodnikov do državnih knezov postopoma skoncentrirala v Celju ter nato v obliki vicedomata (četrtnega urada) obstajala prav do leta 1747. Čeprav smo opisane pridobitve Celja le omenili, vendar niso bile brez pomena za njegov razvoj, saj so po svoje vplivale nanj in mu predvsem dajale več kot samo regionalno veljavo. Gotovo pa je, da je pri nastanku gradu in nasebine Celje odigrala primarno vlogo strateška in gospodarska komponenta, ostale so bile le sekundarne.

Dilema, kdo je bil prej, grad ali nasebina, je samo navidezna. Nasebina z antično tradicijo in staroselci je ohranila svoje ilirsko-keltsko ime, ki ga je posodila tudi gradu. Njene razvaline, ki se omenjajo skozi ves srednji vek, so gotovo povzročile, da se prvotni slovenski prišleki niso naselili v njih, ampak v vaškem okolju severno od mesta, kjer so bili tudi bolj varni pred poplavami. Do poselitve nekdanje antične nasebine je prišlo šele pozneje v zvezi z razvojem trgovine, obrti in prometa, verjetno ne pred 12. stoletjem. Cesta Konjice—Vojnik—Celje—Zidani most je ustvarila hrbenico novega naselja, ki se je po logiki razvoja precej ujemala z antično. Že zaradi lokacije v razvalinah je jasno, da ni šlo za vaško ampak trgovsko-obrtno nasebino, ki je šele po ureditvi mostu v Zidanem mostu leta 1224 hitreje napredovala in dobila status trga. Cesta proti Ljubljani, ki se je prvotno izogibala nasebine, se je takrat prestavila k njej in skupaj s trškimi privilegiji povečala njeno prometno veljavo.

Med nastankom gradu in nasebine ni nujna vzročna zveza. Lokacija gradu onkraj Savinje in Voglajne, stran od nasebine in prometnic, govori za njeno široko strateško vlogo, saj je skupaj z gradovi Laško, Vojnik, Konjice, Gromberg, Hompoš, Maribor, Lipnica, Vildon sestavljala »notranjo« obrambno črto proti Madžarom, ki so vse do leta 1131 pustošili po Slovenještajerskem. V nasebinskih razvalinah Celeje pa so živeli potomci staroselcev in prišleki, ki so z uslugami služili gradu in rečnemu prehodu. Ohranjeni sledovi antičnih uličnih potez in parcel so narekovali organizacijsko zasnovo srednjeveške nasebine. Ta se je pod Vovbržani (do 1322) le počasi razvijala, čeprav je dobila v jugovzhodnem kotu lastniško (pozneje vikariatno) cerkev in v jugozahodnem kotu stolpasti grad. Vanjo je bil tudi preložen odcep ceste proti Ljubljani in proti koncu tega obdobja je dobila trške pravice. Obsegala je južno polovico poznejšega mestnega jedra, a z minoritskim samostanom že po sredini 13. stoletja segla v njegovo severno polovico. Ko je nasebina po letu 1333 dokončno in v celoti postala celjska in je dobila obrambni nasip z jarkom, je verjetno že zajela ves areal sedanjega mestnega jedra. Zato se je

njen nasip na zahodni in severni strani posluŹeval ostankov zgodnjeantičnega mestnega obzidja in na juŹni strani poznoantičnega, medtem ko je na vzhodni strani potekal zahodno od njega. In tudi ko je mesto med leti 1451—1473 dobilo svoje obzidje, se je posluŹevalo temeljev in ohranjenih delov antičnega obzidja. Naselbinski areal sta dve središnji ulici, ki sta povezovali Graška in Vodna ter Ljubljanska in Nova vrata, delili na 4 četrti. VzdolŹ obzidij so potekale obzidne ulice, središče naselbine pa je členilo veĉ podolŹnih in preĉnih četrtnih ulic, med njimi Dolga, Spodnja ali Gosposka ulica, ki je povezovala mestni grad s trgom in cerkvijo, a ni nikoli opravljala funkcije tranzitne ceste proti Ljubljani. Ta ulica je v zgodnji antiki sicer predstavljala decumanus naselbine, verjetno pa ne veĉ v pozni antiki, ko jo je nadomestila severna vzporednica, ki je v srednjem veku prevzela tranzitni promet proti Ljubljani. Med njima bi mogel stati antični arx, katerega razvaline so ohranjene pod sedanjim Narodnim domom. Druga ulica (v antiki cardo), ki je povezovala Graška vrata z Vodnimi, je pred izstopom iz naselbine zaradi visoke obreŹne terase naredila ovinek okoli cerkvenega kompleksa in nekoliko izven trške osi zapustila skozi Vodna (Savinjska) vrata naselbino ter preĉkala reko najprej z brodom, pozneje z mostom.

Naselbina, v kateri je med meščanskimi, veĉinoma lesenimi dvori stalo tudi nekaj »stolpastih«, verjetno zidanih hiš, sta obstopala dva veĉja objekta: vovbrški »stolp« ob zahodnem in Graslov »stolp« ob severnem robu naselbine. Prvi je bil lociran ob notranji strani LoŹnice med ostanki nekdanjega morebitnega arxa in njenim takratnim izlivom v Savinjo, drugi na notranji strani Koprivnice blizu ceste, prihajajoĉe iz Vojnika, pred njenim vstopom v naselbino. Oba objekta so Celjani pozneje dogradili, prvega po letu 1333 v vase zakljuĉen niŹinski grad s samostojnim utrdbenim konceptom, ki je bil pozneje vkljuĉen v obrambno organizacijo naselbine, drugega po letu 1386 v utrjeni dvorec, obdan z vrtovi in sadovnjaki. Medtem ko se je prvi objekt, seveda utilitarno predelan, ohranil do danes, je bil drugi Źe leta 1457 razen Andrejeve kapele porušen.

Nas seveda v okviru tega sestavka ne zanima naselbina in fevdalni objekti v njej, ampak Stari ali Gornji grad, kateremu je bilo v zadnjih dveh desetletjih posveĉenih Źe veĉ arheoloških in umetnostnozgodovinskih raziskav, ki so poskušale razvozlati njegovo komplicirano gradbeno zgodovino. Kot izhodišĉe za njegovo obravnavo je treba smatrati dejstvo, da ni nastal zaradi naselbine pod njim, ampak zaradi širših deŹelnoobrambnih vzrokov. Za to domnevo govori predvsem njegova lokacija, ki ni primarno sluŹila obrambi naselbine in prometa skozi njo. Će bi šlo za tako njegovo funkcijo, bi ga gotovo postavili na bliŹnjem dovolj visokem in strmem Miklavškem hribu z ohranjenim ilirskim gradišĉem, s katerega bi naselbino in predvsem promet skoznjo bolje varovati kot z odmaknjenege Starega gradu. Dejstvu, da bi grad tudi v takem primeru loĉevala od naselbine reka, sta odpomogla oba »stolpa« ob njej, od katerih je vovbrški gotovo nastal vsaj Źe v 13. stoletju. Imenska tradicija antiĉne naselbine, posveĉena z legendo o sv. Maksimiljanu, je vplivala na uporabo tega imena tako pri oznaki kraja kot precej oddaljenega gradu. Poimenovanje grofa Guntherja iz hohenvartske veje VovbrŹanov (1123—1137) po Celju (de Cylia) se gotovo nanaša na grad in ne na malo pomembno naselbino oziroma dvor v ali ob njej. Kdaj je ta grad nastal, je vprašanje, na katero poskuša odgovoriti arheološka veda s svojo raziskovalno metodo. Mislim pa, da lahko gremo z njegovim nastankom celo v čas pred Guntherjem. Hipotetiĉno bi namreĉ prav tisti čas najbolj odgovarjal potrebi po njegovem nastanku. Savinjska grofija, ki po letih 1043—45 zaradi posestne razdrobljenosti ni veĉ imela pogojev, da bi ustvarila prevladujoĉe središĉe,

je razvila več manjših, med njimi Celje, ki je bilo v posesti raznih rodovnih vej podjunskih grofov iz Vovber.

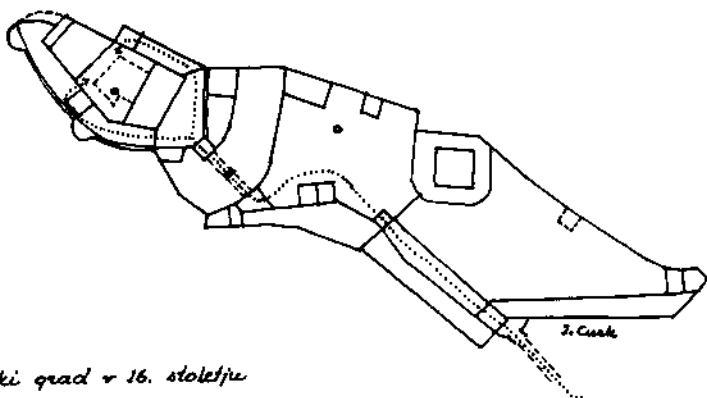
Proces koncentracije posesti in oblasti v Spodnji Savinjski dolini se je začel z letom 1331—33, ko je Celje prešlo v posest Žovneških svobodnikov, ki so si kmalu pridobili vse okoliške fevde: leta 1336 Laško, 1344 Prežin, 1354 Vojnik, 1363 Žalce itd. Leta 1341 so postali grofje, kar je bilo potrjeno leta 1372, leta 1423 so stopili med fevdno svobodne državne velikaše in leta 1436 so postali državni knezi. Vzporedno s tem vzponom, ki ga je nasilno prekinila Ulrikova smrt 8. 11. 1456 v Beogradu, je rasla tudi veljava Celja, ki so ga kljub širokopotezni politiki smatrali skupaj z Žovnekom za svojo matično postojanko. Fenomen Celjskih grofov je vedno zbujal zanimanje javnosti kot historični dokaz sposobnosti tega rodu, vendar mu povojno slovensko zgodovinarstvo razen prof. Janka Orožna ni posvečalo večje pozornosti. Šele v zadnjem desetletju se je začelo več ukvarjati z njim. Nenadoma je odkrilo, da imamo opraviti z rodom, ki ne skriva določenih zgodnjerenesansnih potez in ki najde ob obilici političnih opravil tudi čas za zametke našega humanizma in denar za likovne stvaritve, ki predstavljajo vrhunske dosežke naše srednjeveške umetnosti. Nas zanima seveda samo njihov odnos do Celja. Ta se je relativno manjšal z njihovo rastočo močjo, vendar nikoli prekinil. Medtem ko je Friderik I. posvetil veliko pozornost leta 1331—33 pridobljenemu gradu in naselbini, kar velja tudi še za njegovega sina Hermana I., pa se je interes Hermana II. že usmeril v srednjeevropski prostor, v katerem je zlasti poslednji od njih, Ulrik II. odigral pomembno, a zanj usodno vlogo.

Friderik I. (1318—1360) je dal vovbrški stolp prezidati v Spodnji grad, obdati trško naselbino z nasipom in jarkom, postaviti špital s cerkvico sv. Duha ob Koprivnici in obnoviti poškodovani Stari grad. Za vlade njegovega sina Hermana I. (1368—1385) je nastala Maksimiljanova cerkev, župnijska in minoritska cerkev sta dobili nova presbiterija in v trgu so nastale poleg lesenih trških domov že tudi prve zidane hiše. Za vlade Hermana II. (1385—1435) doživi naselbina vsaj v začetku buren razvoj. Leta 1386 kupljeni Graslov »stolp« ob Koprivnici je bil prezidan v utrjen dvorec s kapelo sv. Andreja, na turnirskem prostoru jugovzhodno od mestnega gradu, kjer so že stala gospodarska poslopja, je zrastle velika upravna stavba, ob župni cerkvi kapela sv. Treh kraljev oziroma ŽMB, na trgu orožarna, gradilo se je na Starem gradu, na griču nad rečnim ovinkom je zrastle Miklavževa cerkev itd. Vlada zadnjih dveh knezov Friderika II. in Ulrika II. (1435—1456) pomeni za Celje še zadnji razvojni korak. Trška naselbina, ki je leta 1446 štela preko 500 prebivalcev, je tri leta po požaru dobila leta 1451 mestne pravice ter v naslednjih 22 letih obzidje, zgubila pa leta 1457 »palačo« ob Koprivnici in leta 1459 stari špital, ki so ga preselili v mesto k hiši s kapelo sv. Uršule.

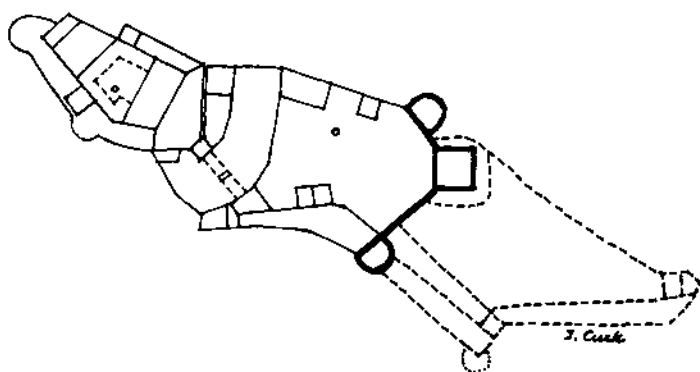
Po izumrtju Celjanov se je njihova matična posest organizirala kot posebna upravna enota (grofija) z vicedomatom, ki so ga leta 1494 priključili k graškemu, s čemer je grofija postala upravni del štajerske dežele, vendar z lastnim uradom do leta 1747. Do takrat se je število mestnega prebivalstva podvojilo, mesto je dobilo poznogotski špital s kapelo sv. Elizabete, tkzv. Grofijo, kapucinsko in Jožefovo cerkev ter več kvalitetnih renesansnih in baročnih mcščanskih hiš.

Za nas je seveda najzanimivejši odnos Celjskih grofov do njihove osrednje utrdbe, Starega gradu nad Celjem, ki so ga posedovali 120 let (1333—1456) in ga dogradili v mogočno utrdbo. Kot sem že omenil, smatram, da je ta utrdba, čeprav je prevzela ime po naselbini, nastala neodvisno od nje in iz deželnoobrambnih razlogov. Za časa Vovbržanov je to funkcijo deloma izgubila, a jo za vlade Celjanov zopet dobila in jo obdržala do 17. stoletja, ko se je

način bojevanja že toliko spremenil, da so jo zanemarili in jo G. M. Vischer že kaže z znaki propadanja. Ne da bi se spuščal v detajle njenega gradbenega razvoja, kar je predmet podrobnih raziskav in interpretacij, menim, da je grad Celjanom služil predvsem kot utrdba za varovanje njihovega rodbinskega premoženja. Zato mu je bila tudi namenjena predvsem utrdbeno-obrambna skrb, ne pa toliko bivalna, čeprav je seveda na njemu stalno živela določena vojaška posadka.

Celjski grad v 16. stoletju

Projektlog grojske utrditve iz 1566

Podatke, stavbne, arhivske in slikovne je v veliki meri zbral že Ivan Stopar v svojih sestavkih, objavljenih v Celjskem zborniku za leta 1973/74 in 1975/76 ter Varstvu spomenikov za leto 1975, zato jih ne bom ponavljal. Se pa ne strinjam z vsemi njegovimi razlagami. Zato dodajam svoje, nastale jeseni 1983 ob pripravi razstave o dotedanjih arheoloških odkritjih na gradu. Predvsem mislim, da je označba mejnega grofa Guntherja iz l. 1123—1137 po Celju možna samo po gradu in ne po naselbini ali celo pokrajini, saj bi se tako ime glasilo kvečjemu po reki ali po večjem ozemlju (Saškem polju), ki pa so ju že uporabili Žovnek, Saški grad, Šempeter in Zalec. Zato menim, da sta viteza Bernard de Cille in Hiltprand de Cili iz let 1185 in 1241 vovbrška gradnika, medtem ko Vovbrški sami na gradu niso prebivali, gotovo pa so se večkrat ustavljali v stolpastem

gradu ob naselbini, nastajajoči sredi antičnih razvalin. Grad obodnega tipa je prvotno obsegal obzidan areal z visoko čelno steno, opremljeno z lesenim obrambnim hodnikom na vrhu (zazidan portal) ter z enakimi poslopji okoli dvorišča, ki so jih v teku 13. stoletja nadomestila zidana, med katerimi pa je le vzhodni palacij preživel boje za vovbrško dediščino. Borba za vovbrško dediščino med leti 1327—1331 namreč ni minila brez posledic za Celje, ki je z letom 1333 postalo dokončno in v celoti žovneško. Oba poškodovana gradova, zgornjega in spodnjega, je Friderik I. obnovil in močno prezidal (nastal je zahodni palacij, vzhodni je dobil tretje nadstropje, obnovljeno je bilo dvoriščno obzidje in okoli jedra je nastal obzidni venec), kar so njegovi nasledniki nadaljevali, ko so v dveh etapah zgradili predgradje z mogočnim osrednjim stolpom. Ko je po končani borbi za celjsko dediščino cesar Friderik III. leta 1459 dokončno zasedel Celje, je dobil oba gradova poškodovana, zato je leta 1468 naročil popravilo zgornjega, ki so ga opremili z velikim topom. Leta 1487 govori Santonino o njegovem trojnem obzidju. Kljub temu pa so ga uporni kmetje leta 1515 zavzeli in že od potresa leta 1511 poškodovanega demolirali. Leta 1543 se omenja na njemu kapela in leta 1545 kaplan kapele sv. Andreja, patrona Celjskih grofov. Zaradi zanemarjenosti gradu so se leta 1566 izvršile priprave za njegovo obsežnejšo obnovo, ki se je začela naslednje leto.

Iz raznih sodobnih opisov grajskega stanja je razbrati, da je bilo slabo, kar velja zlasti za lesene dele gradu (obzidne in stolpne strehe, obrambne hodnike, lesene stropne itd.), pa tudi za vzhodno grajsko stranico zaradi nasproti ležeče vzpetine, ki je bila višja od nje. Tu grajski kompleks že od vsega začetka ni bil dovolj utrjen, saj se je dalo priti do njegovega vhoda brez posebnih težav, poleg tega pa se sovražnika, če je enkrat do njega prodrl, ni dalo več učinkovito odbijati. Zato sta bila izdelana dva predloga, kako bi se dalo grad gradbeno obnoviti in obenem obrambno izboljšati.

Po prvem, skromnejšem predlogu naj bi celotno grajsko obzidje od severnega (vratc poleg cisterne na dvorišču proti mestu) do zahodnega (prednjega grajskega vogala nad Savinjo) pomola obnovili in deloma na novo zgradili (v obsegu preko 1000 kl) ter opremili z ostrešenimi lesenimi obrambnimi hodniki in strelnicami, za kar bi rabili 500 hrastovih debel, 500 veznikov, 100 smrekovih špirovcev, 10.000 lat, 10.000 žebeljev, 25.000 strešnikov in 4000 slemenjakov. Na ogalu pri vhodu naj bi postavili polkrožen bastionski stolp, vratno medzidje (cvinger) z lesenim braniščem pa naj bi prezidali v pravokoten, v obeh etažah obokan, nadstropen vhodni stolp ter ga opremili z ognjenim orožjem. V predgradju bi predvsem popravili Veliki (Friderikov) stolp s tem, da bi mu pokrpali vse štiri lesene pode in streho, ki pušča. Ta predlog se je torej omejil le na obnovo obodnega obzidja in zlasti vhodne partije gradu, k čemer lahko štejemo tudi popravilo Velikega stolpa, kar bi stalo ob tlaki in večinoma zastonj lesu od 1150 do 1200 rajnišev.

Drugi predlog je bil velikopoteznejši in seveda dražji. Stal bi okoli 1500 rajnišev. Po tem predlogu naj bi grad predvsem skrajšali, s čemer bi pridobili na obrambni koncentraciji in ga obenem odmaknili od višje ležeče vzhodne vzpetine. Podrli naj bi vso vzhodno polovico predgradja, torej vse obzidje do notranjih vhodnih vrat pod Velikim stolpom ter seveda tudi obzidni žep okoli njega. Sam stolp bi visoko zasuli, ga za 2 kl znižali, ravno zaključili, opremili s strelnimi linami in oborožili s težkimi topovi. Na severni in južni strani tako predelanega stolpa bi zgradili dva bastijska stolpa s po skoraj 3 kl debelimi zidovi, opremili s topovi in povezali z močnim zidom, skozi katerega bi vodila nova vrata v zahodno polovico predgradja. Z odstranitvijo vzhodne polovice predgradja skupaj s prednjim grajskim vhodom in obzidnim žepom okoli Velikega stolpa bi toliko privarčevali na popravilih in gradbe-

nem materialu, da bi s temi sredstvi lahko pokrili petino stroškov za bastijsko utrditev zahodne polovice predgradja.

V grajskem jedru sta severno in južno obzidje notranjega dvorišča spremljala dvonadstropna lesena obrambna hodnika, povezana med seboj vzdolž zahodnega palacija. Ta požarno nevarna dela stavbe naj bi zamenjal zidan slopasti arkadni hodnik, povezan s kamnitim stopniščem, nameščenim v jugovzhodnem kotu dvorišča, ki bi obenem služilo tudi za dostop v trinadstropen vzhoden palacij (stanovanjski stolp), kar bi stalo okoli 400 tolarjev.

Nadvojvoda Karel je sprejel od vsakega predloga nekaj: od prvega popravilo obodnega obzidja, od drugega obnovo hodnikov v grajskem jedru. Z deli se je začelo leta 1567, ko je njihovo vodstvo prevzel ljubljanski gradbeni mojster Francesco de Lugano. Nato poročila omolknejo do leta 1573, ko se govori o popravilu dvižnega mostu preko notranjega jarka, o tesarskem popravilu predgrajskih obzidij in o napravi lesene strelne utrdbe poleg Velikega stolpa. Izvajalca teh del tesarskega mojstra Lovrenca Koširja iz Brežic smo že srečali pri gradnji tamkajšnjega gradu med leti 1562 in 1564.

Decembra 1579 je kolavdacijska komisija poročala nadvojvodi Karlu o opravljenih delih v obeh celjskih gradovih. O delih na Starem gradu je ugotovila, da še vedno niso končana in bi zahtevala še okoli 1000 rajnišev. V grajskem jedru so bile stavbe pokrite s še kar dobrimi opečnimi strehami, pač pa so bila ostrejša in strehe obzidij, posebno zunanjih, potrebna obnove. Arkadni hodniki na notranjem dvorišču so bili že zgrajeni, a še vedno pokriti s škodli in niso bili še tlakani. V trinadstropnem zahodnem palaciju, katerega trije podi so bili potrebni popravila, gornji, četrti pa stropne učvrstitve, sta nastali pod in ob dvorani novi sobi, katerih zgornja je bila dostopna le iz nje, saj bi sicer morali zaradi nje napraviti poseben hodnik in potegniti povišano palacijevno streho preko njega. Dvorana in ostali prostori v tem gradu so bili precej zanemarjeni, imeli so nagnite pode in okna brez stekel. Podobno stanje je vladalo tudi v trinadstropnem vzhodnem palaciju. Na polkrožni zahodni ploščadi, obrnjeni proti mestu, sta stala topova, ki sta imela že trhla kolesa. Cisterna na notranjem dvorišču je bila uporabna, vendar bi morala dobiti kamnit ali vsaj lesen venec in tlakan robnik okoli sebe. Urediti pa bi morali tudi njene dovodne žlebove in leseno ohišje. Pri vstopu v grajsko jedro bi bilo treba popraviti dvižni most preko notranjega jarka, oba njegova spremna in zaporna zidova ter vhodni Lažni stolp, stoječ na notranjem mostišču. Ta dvonadstropen stolp je obsegal dvojne lesene stopnice (medetažne in vhodne), imel leseno zadnjo steno in bil pokrit z opečno streho. Popravila potrebna je bila tudi južno od opisanega stolpa stoječa stražarnica trapecestega tlorisa, pripeta na skalni pomol nad notranjim jarkom, pa severno in južno medzidje grajskega jedra, ki je dobilo nova stolpa nad bastijama. V predgradju je bilo potrebnih precej več popravil kot v grajskem jedru. Veliki stolp naj bi nekoliko znižali, povezali, popravili od toče razbiti ogal, obnovili ostrešje in pokrpali streho, podvojili vrhnji pod zaradi teže treh topov, ki so na njemu že stali, in četrtega, ki bi ga še namestili, obnovili ostale tri pode in povezujoče stopnice v nadstropjih ter popravili tudi zunanje, vodeče do stolpovega vhoda v prvem nadstropju. V popravljeni stolp naj bi zaradi nevarnosti eksplozije spravili municijo, ki so jo dotlej hranili v grajskem jedru. Uredili naj bi cisterno z živim izviro, pokrpali streho na konjušnici, razmajani stolp blizu nje pa naj ne bi odstranili, ampak njegove še trdne stene povezali in jih zavarovali, da ne bi propadale naprej, saj bi bilo to ceneje, kot stolp porušiti. Popravili naj bi obzidje predgradja in spremne obrambne hodnike, medtem ko naj bi zunanje obzidje obeh medzidij še počakalo. Ob zunanjih vhodnih vratih naj bi na ogalu zgradili polkrožen bastion, sama vrata

pa naj bi dobila stolp z dvema obokoma ter zunanjsimi in notranjsimi vratnicami, popravili pa naj bi tudi njihov dvizni most.

Iz citiranih poročil izhaja, da je grad v letih 1566—1579 že stal v vsej svoji sedanji razsežnosti, da je imel Veliki stolp svoj lasten obzidni žep, da so bila južno od njega notranja vrata, ki so vodila iz vhodnega koridorja v zahodno polovico predgradja ter da je bilo v predgradju več poslopij, kot jih je bilo doslej gradbeno ugotovljenih.

Grajsko jedro je navzven oblikovalo vase zaključeno stavbno gmoto, ki so jo sestavljali: trinadstropen stanovanjski stolp (palacij) na vzhodni, trinadstropen palacij na zahodni ter za etažo nižji obrambni steni na severni in južni strani, h katerima sta bila prislonjena enako visoka severni in južni stolp. Proti jugu izravnalno nasuto dvorišče so ob severni, zahodni in južni strani obstopali leseni, od okoli leta 1575 zidani hodniki s stopniščem v jugovzhodnem, podkletenem delu dvorišča. Vzhodni palacij, ki ga je zaključevala obrambna ploščad s cinami, pokrita z zatrepasto streho, ni spremljal zidan dvoriščni, ampak tik pod vrhom speljan lesen obrambni hodnik. Njegovo tretje nadstropje z enotno prostornino je očitno iz 2. četrtine 14. stoletja, kot je tudi trinadstropen zahodni palacij, ki je ob potresu leta 1511 zgubil svoj severozahodni ogal in bil po kmečkem uporu leta 1515 zgodnjerenesansno obnovljen in okoli leta 1579 dopolnjen z dvema sobama. Zahodni palacij je bil z južno in severno steno postavljen na prvotno romansko grajsko obzidje, kar je lepo vidno na njegovi južni strani. Opisano grajsko jedro sta obstopala dva stolpa, severni in južni. Oba sta bila dvonadstropna s tem, da je južni imel v pritličju kuhinjo s kaminskim ognjiščem in živilsko shrambo, v vrhnjem nadstropju pa Andrejevo kapelo, podkleteni severni v pritličju vhodno vežo za vstop na notranje grajsko dvorišče, v gornjem nadstropju pa bivalni prostor. Pri dataciji obeh stolpov se moramo ozirati na rast celotnega grajskega jedra.

Prvotno grajsko obzidje so povišali in predelali v obrambni steni, ko so vzhodnemu palaciju dali sedanjo obliko in velikost ter zgradili nov trinadstropen zahodni palacij. To so morali storiti zato, da so vzdolž njiju lahko povezali oba objekta, obenem pa tudi sami steni obrambno usposobili in zavarovali dvorišče pred obstreljevanjem s puščicami. Oba stolpa sta k tema stenama očitno prislonjena, zato sta mlajša od njiju. Severni iz 2. tretjine 14. stoletja je nadomestil prvotni vhod v grad, južni, ki je nastal okoli 100 let pozneje, vsekakor pa pred nastankom sekundarnega poznogotskega oboka Andrejeve kapele, je preprečeval dostop do mlajšega vhoda, ki je nastal za njim. Prvotna zbirna cisterna v južni polovici notranjega dvorišča je z nastankom grajskih stavb in veznih hodnikov zgubila svojo zbirno ploščad za meteorno vodo, dobila pa žlebnice, ki so jih po letu 1579 popravili in utrdili.

Grajsko jedro so obdajala tri medzidja (cvingerji): severno, vzhodno in južno, katerega zahodni zaključek je bil ob potresu leta 1511 in udoru leta 1838 deloma uničen. Ta medzidja oklepa zgodnjegotski zidni venec, ki je bil na severni strani zgodnjerenesansno obnovljen, na vzhodni strani podvojen s prislonjenim visokogotskim medzidjem, na južni strani pa dvofazno ojačan, najprej s prislonjenim poznogotskim obzidjem, ki je oblikovalo dve šalasti bastiji, in nato z renesansno nadzidavo, opremljeno z obrambnim hodnikom, ki je omogočila obhod Andrejevega stolpa in predelavo šalastih bastij v polstolpa.

Med vzhodnim medzidjem in notranjim jarkom, ki ga je premagoval mostovž z dviznim mostom, so se namestili: dvonadstropen stolp nad severnim delom jarka, dvonadstropen vhodni Lažni stolp z leseno zadnjo steno nad sredino jarka in pritlična stražarnica nad južnim, prepadnim delom jarka.

Jarek je bil proti koncu 14. stoletja eskarpiran in obzidan, ob čemer je bil predelan ob njegovi zahodni stranici stoječi starejši grajski vhod in bila zgrajena stražarnica, ob vzhodni stranici pa postavljena na severu konjušnica, na jugu pa mostiščna utrdba. Sočasno so učvrstili tudi južno zaporno steno notranjega jarka s tem, da so ob njo prislonili notranji zid, ki je segal do stražarnice, medtem ko severne zaporne stene s pomožnimi vratci niso spreminjali.

S tem pa smo že prešli v predgradje, ki je nastalo postopoma v teku 2. polovice 14. stoletja, najprej v zahodni polovici (ohranjen jugovzhodni ogal), nato pa sočasno z nastankom štirinadstropnega Velikega (Friderikovega) stolpa tudi v vzhodni. Ob severni stranici predgradja, ki ga s te strani ni spremljalo nobeno medzidje, so stali konjušnica in dva stolpa, zaključeval pa jo je peterokoten Vzhodni stolp, stoječ na visoki, obsekani skali. Tudi južna stranica predgradja gotovo ni bila brez prislonjenih poslopij in stolpov. Južni grajski vhod je bil v dobrih sto letih trikrat prestavljen od prvotnega stolpastega vhoda v zahodno polovico predgradja do sedanjega vhoda v njegovo vzhodno polovico. Ta prestavitev je povzročila nastanek spremnega obzidja (omenjenega leta 1566), ki je vzhodno polovico predgradja oddelilo od vhodnega koridorja. Medtem pa je dobil tudi Veliki stolp svoj obzidni žep, ki je nadomestil severni del prvotnega prečnega predgrajskega obzidja.

Verjetno šele za vlade cesarja Friderika III. po letu 1459 so zgradili medzidje vzdolž južne predgrajske stranice, segajoče od prepadnega notranjega jarka do Vzhodnega stolpa. Mislim, da Santonino to medzidje že omenja, ko govori leta 1487 o trojnem obzidju, enako pa ga omenja tudi poročilo iz leta 1566 in nakazuje Klobučaričeva risba iz leta 1603. Novo medzidje, katerega zahodni del je bil enako kot predgradje razdeljen v dva dela, je povzročilo tretjo prestavitev oziroma v tem primeru podvojitve grajskega vhoda, opremljenega z novo nastalim lastnim medzidjem in dviznim mostom, ki so ga ob koncu 16. stoletja (vsekakor pred letom 1603) prezidali v dvoetažen stolp z obokano vežo in ga opremili še s polkrožnim barbakanom.

V zgodnji renesansi za vlade Ferdinanda I. (1519—1564) so popravljali predvsem medzidja grajskega jedra, v visoki renesansi za vlade nadvojvode Karla (1564—1590) samo jedro in obzidje predgradja, ki so ga dvignili povprečno za po okoli 2 m, v pozni renesansi v času t. im. Dolge vojne (1593 do 1606) pa so obnovili južni medzidji ter opremili vhodni stolp s polkrožnim barbakanom. Marsikaj pa, kar so predvideli za obnovo oziroma novogradnjo, niso izvedli. Tako npr. niso zgradili bastionskega stolpa na ogalu pri grajskem vhodu in tudi tega niso predelali v smislu topovskega stolpa ampak le kot navaden vhodni stolp. Z eno besedo, grad je bil sicer v 2. polovici 16. stoletja popravljen in deloma obnovljen, ni bil pa moderniziran v smislu sodobne, za težko strelno orožje prirejene trdnjave.

Grad je že po sredini 17. stoletja začel propadati, kar dokazuje Vischerjeva upodobitev iz leta 1681. Vendar so na gradu živele stranke še prav do leta 1795. Njegova demolacija pa se je začela že veliko prej. Leta 1748 so namreč vzeli z njegovih streh opeko za prekritje mestnega gradu, ki so ga do leta 1750 predelali v kasarno. Leta 1755 se je isto ponovilo pri gradnji dvorca Novo Celje, tako da se je Stari grad po letu 1760 dejansko spremenil v razvalino. Grad je utrpel posebno veliko škodo med leti 1803 in 1846, ko je služil bližnjemu kmetu za kamnolom. V času, ko ga je posedovala Dežela, se ni na njemu ničesar storilo, kar bi preprečilo njegovo naravno propadanje. Šele z letom 1882 so nastopili zanj boljši časi. V roke ga je dobilo Muzejsko društvo, ki ga je začelo najprej preventivno, nato pa sistematično popravljati.

To ohranjanje, ki je med obema vojnama zamrlo, se je po vojni povežalo z gostinsko-turističnim vidikom, kar je pred petnajstimi leti privedlo do začetka sistematičnih raziskav razvalin z arheološko metodo. Z njimi se poskuša razvozlati komplicirano gradbeno zgodovino tega osrednjega slovenskega grajskega objekta in s tem doprinesiti k njegovemu eksaktnemu zgodovinskemu vrednotenju, ki si ga gotovo zasluži, saj je 120 let predstavljal osrednjo utrdbo mogočnih Celjskih grofov in knezov, edinih pomembnejših nosilcev državotvorne miselnosti v naši srednjeveški zgodovini, s katerimi se Andechs, Spanheimi in Goriški ne morejo primerjati.

VIRI IN LITERATURA

- Bogo Grafenauer: Zgodovina slovenskega naroda II. Ljubljana 1965, p. 390—404
- Janko Orožen: Zgodovina Celja in okolice I. Celje 1971, p. 109—273
- isti: Preteklost Savinjske doline od davnih do današnjih dni. Savinjski zbornik 2. Celje 1965, p. 327—415
- Nada Klaič: Zadnji knezi Celjski v deželah sv. krone. Celje 1982
- Franjo Baš: Celjski grofi in njihova doba. CZ Celje 1951, p. 7—22
- Ludvik Modest Golia: Kronika grofov Celjskih. Maribor 1972
- Jože Curk: Grad Gornje Celje CZ Celje 1957, p. 103—152
- isti: Celje, urbanistično-gradbeni zgodovinski opis. CZ Celje 1963, p. 5—44
- Tatjana Bregant: Raziskovanja na Starem gradu nad Celjem 1972. leta. CZ Celje 1973/74, p. 269—308
- ista: Stari grad nad Celjem. Ljubljana 1977
- ista: Prispevek arheoloških raziskav k proučevanju stavbnega razvoja Starega gradu Celje. Varstvo spomenikov 25/1983, p. 39—52
- Ivan Stopar: Grad Celje — stavbnozgodovinske raziskave. Varstvo spomenikov 17/19 Ljubljana 1975, p. 33—45
- isti: Celjski Stari grad. Vodniki 32/1972
- isti: Grad Celje. CZ 1973/74, p. 235—260
- isti: Pričevanje zgodovinskih virov o gradu Celje. CZ 1975/76, p. 409—428
- isti: Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na slovenskem Štajerskem. Ljubljana 1977
- isti: Gradovi, graščine in dvorci na slovenskem Štajerskem. Ljubljana 1982

DIE ALTE BURG IN CELJE, BESONDERS IM 16. JAHRHUNDERT

Zusammenfassung

Die Burg und die Siedlung, beide mit dem gleichen slavenisierten Namen der antiken Stadt Celeia benannt, sind nicht vom gleichen Ursprung. Die Burg war aus den Landesverteidigungsursachen fast sicher schon im 11. Jahrhundert gegründet, die Siedlung war aber als Gewerbe- und Handels-Ort erst im 12. Jahrhundert entstanden und hat sich besonders nach der Erbauung der Brücke in Zidani most im Jahre 1224 entwickelt. Neben ihr sind im 13. und 14. Jahrhundert die Türme der Grafen von Heunburg und der Ritter Grassel erschienen, die nach den Jahren 1333 und 1386 in die Untere Burg und in die Residenz umgebaut worden sind. Sie haben zusammen mit der Vikariatskirche und dem Minoritenkloster, die Siedlung, die vor 1323 die Markt- und im Jahr 1451 die Stadt-rechte bekam, bereichert. Die Siedlung hat sich verhältnismässig langsam entwickelt, was der Nachlässigkeit der Heunburger Grafen und der zweckgemässen Bestimmung für die Bedürfnisse des Cillier Hofes zu zuschreiben ist. Das Hofleben der Cillier Grafen entwickelte sich in allen von den drei Burgen. Die obere diente der Verteidigung, die untere der Verwaltung und die dritte an der Koprivnica dem Wohnen und der Representanz. Uns interessiert nur die obere Burg, deren Kern nicht vor das 12. Jahrhundert reicht. Die Burg war vom Kastelltypus, mit einer hohen Stirnwand

und ursprünglich hölzernen Bauten, die erst im Laufe des 13. Jahrhunderts zu zwei Palazien umgebaut worden sind. Der östliche hat sich an die Stirnwand angelehnt, der westliche aber nach der Überwölbung der Bodenritze an den westlichen Rand des Plateaus. Der Eingang in die Burg war auf der nördlichen Seite. Die Burg war in den Kämpfen um die Erbschaft der Heunburger Grafen demoliert. Nach dem Jahr 1333 war sie erneuert. Das brachte die Erhöhung des östlichen und einen Neubau des westlichen Palatiums mit sich. In der 2. Hälfte des 14. und in der 1. Hälfte des 15. Jahrhunderts folgten nach und nach die weiteren Ausbauten, die die jetzige Baukonzeption zusammenstellen. Diese zerfällt in mehrere Verteidigungseinheiten: der Burgkern mit 2 seitlichen und einem vorderen Zwinger, weiter der innere Graben mit der Zugbrücke und den begleitenden Festen, die westliche Hälfte der Vorburg mit dem Brunnen, dem Pferdestall, der Schmiederei usw., dann der Grosse Turm mit dem eigenen Verteidigungssystem und die östliche Hälfte der Vorburg, die mit ihrer Keilform das Herannahen des Feindes und den Angriff auf den südöstlichen Haupteingang verhinderte. Bevor der Feind bis den Burgkern vordringen könnte, müsste er fünf Tore einnehmen, die Besatzung vom Grossen Turm besiegen und den Übergang über den inneren Graben und durch den steilen, hinter ihm liegenden Zwinger ausführen. Erst dann wäre er in der Lage den Angriff auf den Burgkern zu unternehmen. Dazu hätte er aber zu wenig Platz, darum wäre das für den Feind eine kaum lösbare Aufgabe. Doch blieb die lange südliche Flanke der Vorburg ziemlich verletzbar, darum hat man sie in der 2. Hälfte des 15. Jahrhunderts mit dem Zubau zweier Zwinger verstärkt, die beim Haupteingang zu einem besonderen Eingangszwinger zusammengewachsen sind. Der gleichzeitige Ausbau der zwei halbkreisförmigen Erker entlang der südlichen Flanke des Burgkernes war vor allem dem Beschiessen einer kleinen Ebene unter ihm gewidmet. Das Erdbeben von 1511 und der Bauernaufstand von 1515 lösten neue Ausbesserungen aus, die sich in den Jahren 1567—1579 und dann noch etliche Male bis zum Ende des Jahrhunderts wiederholt haben. Die Plannungen waren grosszügig, nicht so ihre Realisationen, doch bekam damals der Hof des Burgkernes seine gemauerten Arkadengänge, der Eingang aber den zweietagigen Turm mit zwei Toren und dem Barbakan. Nach dem Dreissigjährigen Krieg begann die Burg langsam zu verfallen, was man schon auf der Vedute von Vischer aus 1681 beobachten kann. Die Entfernung der Dächer in den Jahren 1740—1755, besonders aber die zerstörerische Tätigkeit des Bauers Gorišek in den Jahren 1803—1846 verwandelten die Burg in eine Ruine. Schon über 100 Jahre bemüht man sich die Ruine als ein Andenken an die Grafen von Celje und besonders als ein vorzügliches Denkmal unserer mittelalterlichen feudalen Architektur zu erhalten,

OCENE

Celjski zbornik 1986. Celje, Kulturna skupnost občine Celje 1986. 404 str.

Celjski zbornik, katerega prvi letnik je izšel 1951. leta, šteje s pričujočim enaindvajset letnikov. Podatek govori o razmeroma kontinuiranem izhajanju periodične publikacije, ki znanstveno, strokovno, pa tudi publicistično obravnava različna področja gmotne in duhovne produkcije v Celju in okolja, ki k njemu teži.

Obletnica Trubarjeve smrti je dala zborniku 1986 vnanjo podobo s presnetkom naslovnega lista Trubarjevega prevoda drugega dela svetega pisma nove zaveze. S tem je opozorjeno na prevajalčevo zvezo s celjskim mestom, pa tudi na ohranjeni primerek prevoda v Združeni knjižnici Edvarda Kardelja v Celju. Tej pa je posvečen dovršen del zbornika.

Združena knjižnica Edvarda Kardelja v Celju je 1986. leta slavila štiridesetletnico, odkar je bila z zakonom ustanovljena kot okrožna študijska, se pravi splošnoznanstvena knjižnica. Temeljni oris njenega nastanka in razvoja od 1946. do 1973. je napisal Vlado Novak, ki je bil njen ravnatelj od ustanovitve do 1975. leta. Strnjeno je prikazal nastanek knjižnice, tudi njeno navezavo na predvojno celjsko knjižničarstvo, nato pa njen hitri razvoj, ki je po dolgih zapletljajih izsilil gradnjo nove knjižnične stavbe, prve na Slovenskem po vojni. Odtlej je očrtana preobrazba Študijske knjižnice v Osrednjo knjižnico v Celju.

Kakšne so njene perspektive v prihodnosti, načrtuje Dane Danijel Debič v prispevku Knjižnica Edvarda Kardelja v Celju in njena možna prihodnost v naslednjih 30 letih. Vidi jih v razširjeni knjižnični mreži po občini, v računalniški podpori poslovanja in v vpetosti v družbeni sistem informiranja. Odkriva še zmeraj prisotno neusklajenost knjižničnih tipov, ki sta združena v knjižnici, tej pa obeta celo prilagoditev »politiki razvoja univerzitetnih knjižnic«.

Božena Orožen z obsežno bibliografijo Celjske knjižnice in knjižničarji v povojnem tisku omogoča vpogled v vire, iz katerih se da ugledati različne plati celjskega knjižničarstva. Antonija Fras je prispevala pregled Razstavna dejavnost Knjižnice Edvarda Kardelja v Celju izza 1947. leta. Ivanka Bauman je avtorica bibliografije Objave knjižničnih delavcev, ki obsega štirideset let (od 1946. do sredine 1986. leta), Jožefa Kirn pa je sestavila popis Zaposleni v Knjižnici Edvarda Kardelja v Celju in njenih predhodnicah 1945—1986.

Delež knjižničarjev v publikaciji moremo označiti kar za knjižnični zbornik v zborniku.

Tesno ob knjižničarstvo se naslanja članek Milana Božiča Deset let INDOK centra Celje, ki govori o zanimivi zasnovi celjskega informacijskega središča, povezanega z referalno in dokumentacijsko dejavnostjo.

Božena Orožen objavlja še eno delo — Iz bibliografije Franceta Jesenovca, pokojnega slavista, jezikoslovca in urednika, ki je desetletja do smrti preživel v Celju.

Zbornik prinaša vrsto prispevkov iz celjske kulturne zgodovine. Predvsem sta dragocena tista Gustava Grobelnika Pripis h kroniki Celjskega pevskega društva in Ljudski oder (Poglavje h kroniki gledaliških amaterjev v Celju). Prvi prinaša komentirane spomine zlasti pevovodje in komponista Cirila Preglja; z njimi avtor pogloblja vednost o pevskem društvu, ki je odigravalo izredno vplivno nacionalno in kulturno vlogo v Celju in njegovi okolici že ob prelomu stoletij. Prispevek o Ljudskem odru pa govori o organizaciji celjskega ljubiteljskega gledališča po ustanovitvi poklicnega Mestnega gledališča leta 1950.

V kulturno zgodovino sega tudi kratki zapis Ivanke Zajc-Cizelj Prva glasbena šola v Celju (ustanovljena 1888. leta).

O glasbeni preteklosti Celja pripoveduje daljši prispevek Dragice Žvar Celjski zborovodski seminarji v organizaciji Jureta Vrežeta. V njem je kar obsežno opisano življenje učitelja, pevovodje in glasbenega organizatorja in njegov delež k razvoju množičnega mladinskega petja, ki je v Celju preraslo v visoko cenjeno mladinsko festivalsko prireditvev.

Osrednjo zgodovinsko razpravo Celjsko gimnazijsko vprašanje je napisal zgodovinar in sociolog iz Pokrajinskega muzeja Celje Janez Cvirn. Ob upoštevanju relevantne znanstvene literature, arhivskih dokumentov ter slovenskega in nemškega časopisja je natančno prikazal politični spopad za slovenske vzporednice na celjski gimnaziji v letih 1894—1985, ki je celjsko mesto za nekaj časa postavilo v žarišče avstro-ogrske politične scene in povzročil celo padec avstro-ogrske vlade. Gre za enega od ključnih dogodkov, ki so zaokrenili položaj Slovencev na takratnem Štajerskem.

Precej je v zborniku prispevkov o novejši celjski zgodovini. Tako objavlja Hedvika Verhovšek na osnovi arhivskih dokumentov in pričevanj sestavek Delo KP in OF na območju OK KPS Celje od aprila 1944 do osvoboditve, pri čemer uvodoma na kratko povzema predzgodovino osvobodilnega boja v Celju od 1941. leta. Andreja Rihter piše o Nemški protiletalski obrambi in bombnih napadih na Celje 1943 do 1945. Milko Mikola o Vojni škodi, ki jo je Celje utrpelo med vojno 1941—1945, Rolanda Fugger-Germadnik pa o Celju v prvih povojnih letih, predvsem o udarništvu in delovnih akcijah. Milko Mikola je napisal še en prispevek — Upravopolitični razvoj celjske občine 1954—1963, ki govori o živahnih spremembah upravne organiziranosti.

V arheologijo posega Vera Kolšek z opisom Rimskega grobišča v Breznem pri Laškem, umetnostna zgodovinarka Branka Primc pa se je v delu Zgodovinska analiza odprtih površin (dvorišč in vrtov) v Celju lotila doslej neobravnavane stare mestne parcelizacije. Njeni izsledki bodo dobro rabili urejevalcem, ko bodo posegali v staro mestno jedro.

Staro podeželsko mlinarstvo in žagarstvo je obdelal Milan Natek v študiji Izraba vodnega pogona v porečju Voglajne. V njem prikazuje vodno omrežje te reke, odpira izredno zanimivo problematiko evidentiranja in poimenovanja njenih voda, zlasti pa analizira vzpon in propad obratov, ki jih je poganjala voda. Pri tem je izčrpen in natančen. Gre za široko zastavljeno gospodarsko, kulturnozgodovinsko, ekološko in sociološko študijo.

Zelo zanimiva je študija Antona Soreta Območje celjskega učiteljskega (Srednje pedagoške šole) in socialne razmere učencev, saj na kratko očrtuje razvoj pedagoškega šolstva v Celju izza 1948. leta, posebej pa obravnava krajevno in socialno provenienco učiteljsčnikov. Pri tem odstira živo podobo včasih kar jadrnih socialnih premen na širšem celjskem območju, kar odseva tudi v strukturi kasnejših prosvetnih delavcev.

Isti avtor objavlja še eno študijo — Nekateri dejavniki v gostinstvu celjske občine. Tudi v njej navaja zgodovinske podatke o celjskih gostinskih obratih, nato pa jih analizira v sklopu družbenih in kulturnih premen.

Tone Sagadin iz Razvojnega centra Celje objavlja analitično študijo Ključni problemi in razvojne možnosti celjske regije, ki kaže na poglobitve usmeritve, ki naj bi se jih po avtorjevem mnenju držali načrtovalci gospodarskega razvoja Celja in okolice.

Delavka iste institucije Darka Domitrovič-Uranjek pa je prispevala smiselno dopolnilo Sagadinove študije — Ekološka bilanca Celja, ki razčlenjuje poglobitve ekološke probleme Celja: zrak, vodo, odpadke, in predlaga, kako bi jih veljalo razrešiti.

Zaokroženo so prikazana nekatera zanimiva gospodarska, zdravstvena ali družbenodevnotna področja. Karmen Gorišek je prispevala oris Družbena dejavnost v občini Celje, Janez Kraševc Kratak oris razvoja zdravilišč na celjskem območju, Jože Gorenc Lekarništvo v Celju — danes (vendar izhaja dovolj obširno iz povojnega razvoja), Franc Štolfa in Srečko Savernik pa sta izdelala predlog razvojne usmeritve celjskega zobozdravstva tja do leta 2000.

Omeniti velja še prispevek Jožice Dolenšek Mladi za napredek Celja 1985, ki našteva raziskovalne naloge in inovacije mladine celjskih srednjih šol ter povezanost njenega raziskovalnega gibanja z združenim delom.

Marsikateri prispevek v Celjskem zborniku 1986 je v sebi zaokrožen, nekateri so izhodišče za poglobljeno nadaljnje raziskovanje ali pa so priročne informacije.

Ob koncu poročila ne morem zamolčati začudenja, da navedbe nemških besedil niso šle skozi lektorjeve roke. Takšne, kakršne so, žal močno znižujejo znanstveno ceno objavljenega.

Dr. Bruno Hartman

Več avtorjev: Zdravstvena služba v narodnoosvobodilni vojni na mariborskem območju 1941—1945, Maribor 1986, str. 121

Ob štiridesetletnici osvoboditve je SOZD Združeno zdravstvo Maribor izdal zbornik z naslovom Zdravstvena služba v narodnoosvobodilni vojni na mariborskem območju 1941—1945, ki je posvečen spominu v letih 1941 do 1945 padlih zdravstvenih delavcev. Uredniški odbor, ki so ga sestavljali nekdanji udeleženci narodnoosvobodilnega gibanja iz vrst zdravstvenih delavcev oziroma političnih aktivistov in borcev, dr. France Cundrič, dr. Eman Pertl, Dušan Spindler, Franc Šrimpf, mg. ph. Dušan Vodeb ter zgodovinar Lojze Penič, je pričujočo publikacijo uredil tako, da je na prvo mesto uvrstil razpravo muzejskega svetovalca Lojzeta Peniča, v kateri poda splošen vojaško-politični oris dogajanja v mariborskem okrožju, nato pa sledijo spominsko-strokovni prispevki dr. Franceta Cundriča in dr. Eman Pertla ter mg. ph. Dušana Vodeba.

Tako prim. dr. France Cundrič v prvem odstavku svoje razprave opisuje dvojnost trenutka, ki ga je med ljudmi porodila okupacija in sicer: pijano zmagoslavje okupatorjevih privržencev oziroma tistih, ki so takrat oportunistično menili, da s takim obnašanjem ravnaajo trenutno primerno ter tistih, ki so doživljali ta trenutek bodisi z apatijo oziroma kot tragedijo naroda. Tudi bolnišnici ni bilo prizanešeno, da občuti, kaj vse lahko storijo ljudje, ko

se v njih sprostitjo primitivni, nizkotni, frustrirani nagoni. Pisec dr. France Cundrič opisuje skoraj dojemanju normalnega človeka neverjetne stvari, ko se je poulična drhal znašala nad bolniki in osebjem. Šele po nekaj dnevih brezvladja v bolnišnici je okupatorjevo vodstvo mariborske bolnišnice na pri- tožbo slovenskih zdravnikov to početje prepovedalo, od slovenskih zdravnikov pa terjalo, da do nadaljnega opravljajo svoj poklic.

Nadalje je okupator med zdravniki izvedel ugotavljanje nacionalne pri- padnosti in dosegel zanj nič kaj spodbudne rezultate. Kot se dr. Franc Cundrič spominja, se je večina, le z nekaj izjemami, opredelila za slovenske zdravnike. Naslednji ukrep, ki je zadel bolnišnico s strani okupatorja, je bilo imenovanje okupatorju zvestih nemških zdravnikov za predstojnike bolniš- ničnih oddelkov. Zanimiva je Cundričeva misel, da je bila za okupatorja pri izbiri oddelčnih predstojnikov veliko bolj odločujoča njihova ideološka pri- padnost, ne pa toliko strokovnost.

Dr. Cundrič v svoji spominski razpravi opozarja na usodo zdravnikov na Štajerskem in sicer, da je bil daleč največji del izgnan v Srbijo oziroma na območje takoimenovane Neodvisne države Hrvatske, dosti manjši del po- slan na službovanje v Avstrijo in Nemčijo, medtem ko so le redki, pred- vsem mlajši zdravniki, specialisti ostali na svojih delovnih mestih. Pri tem bi rada opozorila, da dr. Cundrič za zdravnike, poslani na sever ugotavlja de- jansko dejstvo, da jih je namreč tam okupator nujno potreboval zaradi od- sotnosti mobiliziranih nemških zdravnikov. Opozarjam pa, da je bil podoben primer tudi z nekaterimi učitelji, železničarji ter veterinarji. Seveda pa je dejstvo, da je okupator premeščanje slovenskih zdravnikov kakor tudi drugih poklicnih profilov v nemške dežele navzven utemeljeval z rezultati t. i. rasnih pregledov (Tone Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941—1945. Založba Obzorja, Maribor 1986). Dr. Cundrič opozori, da je nemški okupator v nasprotju s svojim prepričanjem, a zaradi nujnih potreb moral zadržati še precej slovenskih zdravnikov, nekaj lekarniških strokovnja- kov in drugega zdravstvenega osebja. In prav ta okupatorjeva »nedoslednost«, ko si ni mogel privoščiti doslednega izгона zdravstvenega osebja, ne da bi tvegala, da se vsakdanje življenje prebivalstva pod nacionalsocialističnim re- žimom neprijetno zaplete, je potem postala osnova za organizacijo efikasne zdravstvene službe narodnoosvobodilnega gibanja.

Dr. Franc Cundrič nato iz lastnih izkušenj opozori, da se je že prve me- sece nemške okupacije organiziralo zbiranje zdravil in sanitetnega materiala. Pobude za to nevarno opravilo, za katero je zdravstveno osebje zavestno zastavljalo svoja življenja, so bile različne. Jasno pa lahko razločimo dve in sicer kot sredstvo za samopotrjevanje slovenske identitete slovenskih zdrav- nikov in drugega zdravstvenega osebja v okupiranem Mariboru, kakor tudi izvrševanje plemenitih načel Hipokratove etike. Vendar je avtor spominskega zapisa svoje spomine, kar se tiče razvoja sanitetne dejavnosti v prvih dveh letih okupacije, morda nekoliko preveč posplošil ter je šele za leto 1943 in kasneje veliko bolj konkreten.

Dr. Franc Cundrič v svoji razpravi tako spregovori o fenomenu, ki pa na žalost kljub polstoletnemu odmiku še ni postal del mariborske zgodovinske zavesti, še manj pa spoznan in priznan v slovenskem kolektivnem spominu.

Dr. Cundrič lepo pove, »da so skoraj vsi slovenski uslužbenci« v bolnišnici ostali zavedni in zanesljivi. »Če je kateri iz strahu ostal indiferenten, pa od- padnik ali izdajalec ni postal.« Na oddelkih mariborske bolnišnice se niso zbirala samo zdravila in sanitetni material, marveč je zdravstveno osebje zbravilo mnoge aktiviste, kurirje in borce s terena. Številne med njimi je osebje skrivalo v bolnišnici in jim tako pomagalo uiti gestapu. Posebno skrb

so v bolnišnici posvečali vojnim ujetnikom — Francozom, Angležem. Ponavadi so bili hospitalizirani na infekcijskem oddelku, kamor okupator iz strahu pred infekcijami ni tako pogosto prihajal v kontrolo.

Dr. Cundrič konča prvi del svoje razprave z imeni slovenskih zdravnikov s štajerskega podeželja, ob enem pa opozori na dejavnost lekarnarjev, med njimi Franca Minařika ter Viktorja Straucha in njegove žene Marije.

Izredno in uspešno ilegalno organizacijo mariborskih zdravnikov in lekarnarjev je v jeseni 1944 izdal sekretar okrožnega komiteja KPS Maribor Karel Kladnik-Uroš, ki je postal sodelavec gestapa.

Zelo pretresljivo in z izredno človeško toplino opiše dr. Franc Cundrič usodo in zadnje mesece življenja dveh izrednih mož med zdravstvenimi delavci, aktivisti Viktorja Straucha in njegove žene Marije ter aktivista Valentina Pavšiča. Opiše, na kakšen način je izdajalcu Urošu uspelo razbliniti Pavšiču vse njegove dvome vanj in s kakšnimi metodami je Uroš prišel pri Valentinu Pavšiču do zaupnih informacij, ki jih je nato odnašal na gestapo. Oba Straucha in Pavšiča dr. Cundrič kot živa priča zadnjih dni življenja opiše kot pogumni in trdi osebnosti.

V drugem prispevku zbornika si je prim. dr. Eman Pertl zadal truda polno delo in sicer, da zbere osnovne podatke o zdravnikih in drugih zdravstvenih delavcih, ki so sodelovali z osvobodilnim gibanjem ali bili okupatorjeve žrtve. Sam je podatke tudi zbral in jih razvrstil po kategorijah, ki jih razlaga v začetku svojega prispevka. V uvodu tudi zapiše generalizirano misel, da je delež slovenskih zdravstvenih delavcev iz Maribora oziroma z njegovega območja v NOB precejšen. Škoda je le, da ni zbranih informacij podrobnejše obdelal in ugotovil, kolikšen je bil »ta precejšen delež slovenskih zdravstvenih delavcev iz Maribora...«

Poudariti moram, da je dr. Eman Pertl zaobjel pojem »mariborsko območje« kot zelo razprostranjen geografski prostor, ki sega celo tja do Ljutomer, Haloz, Ptuja, Lenarta, Slovenskih goric, Slovenske Bistrice, Slovenskih Konjic in Rogaške Slatine. Prav tako se dr. Eman Pertl najverjetneje zaradi objektivnih razlogov ni mogel dosledno držati, da pri vsem zdravstvenem osebju zbere najosnovnejše podatke. Tako imamo pri nekaterih kraje rojstva pri drugih pa spet ne.

Dr. Pertl je zbral podatke za 76 zdravnikov in medicincev ter jih razdelil v štiri kategorije. Menim, da je prav, da je kot prve navedel zdravnike in drugo zdravstveno osebje, ki je po izgonu še lahko opravljalo svoje delo, saj so pomenili osnovo oziroma vir za izoblikovanje partizanske sanitete na tako imenovanem »mariborskem območju«. Drugo skupino predstavljajo vsi tisti z »mariborskega območja«, ki so sodelovali z osvobodilnim gibanjem drugod. Na tretjem mestu nas seznanja z zdravstvenim osebjem, ki je s svojim humanitarnim delovanjem lajšalo trpljenje vojnim ujetnikom in internirancem v taboriščih. Zraven tega opozori tudi na tiste zdravnike, ki jih je okupator poslal na prisilno delo v notranjost rajha in so svojo zdravstveno službo izrabili za zbiranje sanitetnega in drugega materiala ter ga po skritih kanalih pošiljali kot pomoč narodnoosvobodilnemu gibanju. Nato sledi opis izgnanih zdravnikov in medicincev ter njihovo sodelovanje v oboroženem odporu v Srbiji, Hrvaški in Bosni. Za prvi dve skupini sem lahko iz zbranih podatkov dr. Eman Pertla dognala, da je večina zdravnikov in medicincev že na začetku odpora sodelovala z narodnoosvobodilnim gibanjem in mu tudi materialno pomagala, toda za odhod v partizane se je večina iz omenjenih skupin odločila oziroma morala odločiti šele konec leta 1943 oziroma 1944. To v celoti velja za zdravnike, medtem ko je od medicincev le eden z »mariborskega območja« odšel v partizanske enote v letu 1942. Tudi večina zdravnikov in me-

dicincev izgnanih v Srbijo oziroma na področje NDH se je bodisi s pošiljanjem sanitetnega materiala ali z odhodom v partizane aktivno vključila v narodnoosvobodilno gibanje v Jugoslaviji. Vsi podatki jasno povedo, da je bil delež zdravnikov, medicincev in drugega zdravstvenega osebja velik, s čemer so izpričali svojo visoko državno in nacionalno zavest, ne glede na to, kam jih je zanesla vojna vihra.

V zadnjem delu svojega prispevka dr. Eman Pertl poda kratek oris partizanske sanitete na vzhodnem Pohorju, Kozjaku in zahodnih obronkih Slovenskih goric. Pri pisanju tega prispevka se je naslonil na sicer znano literaturo, toda na žalost ni pritegnil najnovejšega zgodovinskega dela Lojzeta Peniča (Partizansko zdravstvo na vzhodnem Pohorju, ČZN 54—19(1983)1—2, str. 248—260).

Farmaceutsko službo na »mariborskem območju« je obdelal v drugem delu zbornika mg. ph. Dušan Vodeb. Po splošnem zgodovinskem uvodu, kjer opozori na znana zgodovinska dejstva, se je lotil zapisovanja zgodovine medvojnne partizanske farmacije tudi na »mariborskem območju« v obratni smeri kot je to opravil dr. Eman Pertl za zdravstveno osebje. Na prvo mesto je postavil opis življenjskih usod posameznih farmacevtov oziroma kandidatov farmacije ter farmacevtskih tehnikov. Zelo podrobno in natančno opisuje njihovo medvojno usodo in delovanje. Nato oriše usodo farmacevtov, ki jim je uspelo izogniti se izgonu in prikaže tri farmacevte, ki so bili v partizanskih enotah. Šele v zadnjem delu oriše zgodovino ter usodo farmacevtov, ki jim je »bilo dano«, da so ostali na »mariborskem območju« in ki so se zavestno odločili, da sodelujejo z narodnoosvobodilnim gibanjem. Glede na zgodovinski pomen, ki ga je imelo delovanje narodno zavednih farmacevtov in drugih zdravstvenih delavcev za razvoj partizanske sanitete in ki se ga magister Vodeb tudi sam zaveda, saj je zapisal, da »je zdravilo imelo v partizanskem zdravstvu eno odločilnih vlog. Bilo je odločujoč dejavnik pri slehernem zdravljenju... In vse to dolga štiri leta sredi strahovitega terorja... Nikoli ne bo dovolj zabeleženo, kakšni izredni naporji so bili storjeni, da je uspel pritok zdravil... in da je partizanska zdravstvena služba lahko v taki meri izvrševala svoje poslanstvo... V tem se usodno izraža početje prenekaterega mariborskega zdravnika in farmacevta... Okupator je sodelovanje z narodnoosvobodilnim gibanjem neusmiljeno kaznoval...«

Oskrbovalna mreža z zdravili je v Mariboru obstajala ves čas vojne. Zato je nekoliko nenavadno, da je magister Vodeb prikaz organiziranega ilegalnega medvojnega dela mariborskih farmacevtov postavil na konec svoje razprave. Kakor koli je že bil izgon eno izmed časovno prvih, okrutnih dejanj okupatorja, pa so bili edini vir in edina osnova tisti zavedni ljudje, farmacevti in zdravniki, ki jim je bilo z izgonom prizanešeno. Zato menim, da bi pisec moral zgodovinski prikaz ilegalne farmacevtske službe v okupiranem Mariboru postaviti na začetek sicer pregledne razprave. Tudi ob prebiranju sestavka magistra Dušana Vodeba se bralec utrne vprašanje, zakaj so ostajala tako junaška dejanja mariborskih farmacevtov, zdravnikov in drugih zdravstvenih delavcev, ki so jih srčno in neomajano storili v okupiranem Mariboru oziroma »mariborskem območju« skoraj pol stoletja »v ilegali« in niso postale del zgodovinske zavesti Mariborčanov.

Na koncu strokovnega in strokovno spominskega dela je dr. Eman Pertl na osnovi izredno obsežnega gradiva napisal neke vrste statistično razpravo, ki naj bi okvirno in celovito prikazala način vključevanja slovenskih zdravnikov in medicincev v narodnoosvobodilno gibanje. Na osnovi tako zbranega gradiva je ugotovil sledeče: da se je večina izgnanih zdravnikov iz slovenske Štajerske tako ali drugače vključila v narodnoosvobodilno gibanje v drugih

predelih okupirane Jugoslavije. Nadalje ugotavlja, »da je iz svoje pobude leta 1941 sicer odšlo k partizanom več slovenskih zdravnikov, vendar so se med njimi mudili le določen čas, medtem ko je istega leta odšlo za stalno k partizanom več medicincev.« Nato, da je nekaj slovenskih zdravnikov končalo med vojno študij medicine v Zagrebu in Beogradu in se nato vključilo v osvobodilno borbo, Zdravniki so se v narodnoosvobodilno borbo vključevali tudi z begom pred okupatorjem, nakar so se »zdravniki begunci pridružili partizanom...« ter »so iz beguncev postali borci«. In ne nazadnje tudi ugotavlja, da so dejaven in izredno pomemben člen partizanske sanitete tudi zdravniki in farmacevti, ki so sicer ostali na svojih delovnih mestih, med okupatorjem, a so s svojim posredovanjem zdravil, sanitetnega materiala in ilegalnim zdravljenjem beguncev in aktivistov bili osnova in nenadomestljiv vir na katerem je slonela partizanska zdravstvena služba v enotah. Tukaj bi rada dodala, da ta ugotovitev še posebej velja za območje Štajerske, kjer je partizanska saniteta razen redke pomoči zaveznikov v letu 1944 v celoti slonela na samoorganiziranju, ilegalni dobavi iz večjih krajev pokrajine oz. v manjši meri od pomoči Slovencev in drugih iz notranjosti rajha. Avtor je svojo razpravo skromno zaključil z besedami, da »bi pričujoče vrstice nemara utegnile biti nekaka dispozicija za obsežnejšo razpravo...« Dr. Eman Pertl tako daje pobudo za raziskovanje načina in možnosti vključevanja slovenskih zdravnikov, medicincev in farmacevtov v narodnoosvobodilno gibanje. Ob tem bi omenila samo to, da se mi je ob prebiranju strokovno spominskega zbornika Zdravstvena služba v narodnoosvobodilni vojni na mariborskem območju 1941 do 1945 porodila podobna misel. Čimprej bi se naj torej našel strokovni raziskovalec — zgodovinar, ki bo temeljito raziskal in ovrednotil pred obličjem zgodovine tako specifičen razvoj partizanskega zdravstva in farmacije na »mariborskem območju«, a še boljše na celotnem območju okupirane slovenske Štajerske. Pričujoči zbornik mu bo lahko temeljita osnova in dobro izhodišče.

Na koncu zbornika so objavljeni izredno tenkočutni življenjski zapisi naškega delovanja nekaterih zdravstvenih delavcev. Tudi ta zadnji del bi lahko bil osnova in spodbuda za zbiranje spominskih izjav, ki bi nato morale biti, dopolnjene z opombami, objavljene v posebni knjigi. Seveda pa je potrebno nemudoma pričeti z zbiranjem spominskega gradiva.

Ob koncu bi rada poudarila, da je pričujoča publikacija zapolnila vrzel predvsem v poznavanju ilegalnega delovanja zdravnikov, medicincev, farmacevtov in ostalega zdravstvenega osebja med vojno na tako imenovanem »mariborskem območju«. Predstavlja dobro osnovo za širše znanstveno proučevanje tega fenomena.

Miroslava Grašič
dipl. zgodovinarica — kustos

Več avtorjev: Zbornik Rogatec 1283—1983, Rogatec 1985, str. 250

Septembra 1985 je krajevna skupnost Rogatec izdala zbornik, da z njim počasti 700-letnico Rogatca kot trga in obenem predstavi njegovo slikovito okolico, obsegajočo Zgornje Posotlje med Plešivcem, Donačko goro in Sotlo. Zbornik združuje na 250 straneh 37 sestavkov, ki poskušajo osvetliti kraj z vseh vidikov in tako ohraniti podobo njegovega današnjega stanja zanamcem. Članki, deloma opremljeni z opombami, so brez tujejezičnih povzetkov in si-

nopsisov, pač pa je na koncu zbornika predstavljen njegov uredniški odbor s sodelavci. Zbornik je sad kulturnega hotenja krajevne skupnosti, saj v njem sodelujejo predvsem domačini, ki so se potrudili, da bi bili njihovi prispevki na strokovno dostojni višini. Vendar je v zborniku precej korektorskih in tiskarskih napak.

V uvodnem članku Jože Curk predstavlja Rogatec kot urbano sintezo tisočletnega razvoja na meji med dvema geopolitičnima sistemoma, alpskim in panonskim, kar je kraju že od vsega začetka zagotavljalo pomembno prometno veljavo, pogojeno z lego na razkrižju cest proti Celju, Ptujju, Krapini in Pregradi. Ker se je povojni razvoj kraja usmeril proti jugu, je njegovo slikovito jedro manj pod udarom nedomišljene sodobne arhitekture in urbanizma, kot bi lahko bilo v manj srečnih okoliščinah. Slede trije sestavki Franca Erjavca, ki obravnavajo prirodne značilnosti tukajšnje pokrajine, njena arheološka najdišča ter zgodovino gospostva in trga Rogatca do prve svetovne vojne. Članki, v dobri meri sestavljenke, niso vedno dovolj precizni, saj je v njih več napačnih pojmovnih in stvarnih podatkov, ki dokazujejo, da njihov avtor ni zgodovinar. Boljši je prispevek Milka Mikole, Upravni razvoj Rogatca 1747—1918, ki uporablja Žontarjevo razpravo o nastanku in razvoju upravnih okrajev na Slovenskem do leta 1849 (ZC 34/1980 p. 119—155), nato pa druge vire zlasti vladni list Stajerske kronovine iz leta 1850 in krajevne repertorije iste kronovine (dežele) iz let 1872, 1890 in 1910. O 125-letnici povezave Rogatca s steklaro Straža onkraj Sotle v Humu poroča Božidar Brezinščak. Steklarna, ki je začela obratovati leta 1860 in je proizvajala večinoma steklenice za slatino, je tudi po zadnji vojni precej let pokrivala 40—46 % embalažne steklovine v Jugoslaviji. Danes zaposluje 1500 delavcev, ki proizvedejo letno okoli 180 ton steklenih izdelkov. S svojim obratovanjem vpliva na celoten življenjski utrip Huma, posredno pa tudi na Rogatec, saj daje mnogim Rogatčanom zaslužek. Daljšo razpravo o šolstvu je prispeval Jože Masera, ki je pripravil pregled razvoja šolstva na območju centralne šole v Rogatcu od njene prve posredne omembe leta 1787 pa do danes, ko obsega poleg nove šole v Rogatcu še podružnične v Dobovcu, na Donački gori in v Stojnem selu. Po pesniškem vložku Jožeta Šmita sledi obsežen članek Iva Marinca z vstavkom Milka Mikole o politično-kulturnem dogajanju v Rogatcu med leti 1850 in 1945. Rogatec je bil med leti 1851—1867 sedež okrajnega urada, od tega leta dalje pa sodnega okraja z lastnim sodiščem, medtem ko je občina ves ta čas delovala kot samoupravna enota. Leta 1933 je bila komasirana in s tem razširjena na območja današnjih KS Dobovec, Donačka gora in Stojno selo, s čemer se je njena uprava narodnozavedno učvrstila. Kljub temu pa se je v njej tudi po tem letu bil hud boj z gospodarsko močnim trškim nemštvom, ki se je dejansko končal šele po osvoboditvi z izgonom le-tega iz Zgornjega Posotlja. Slede poročila: Zveze borcev NOB o žrtvah, obeleženih na krajevnem spomeniku, o borchih — domačinih, ki ne žive več v Rogatcu, o padlih Savini Sekirnik (1925—1944) in Lojzetu Kojcu (1911—1943) ter predstavitev: slovstvenih delavcev bratov Dragana (r. 1881) in Janka (r. 1870) Šande, slovstvenega zgodovinarja Josipa Lendovška (r. 1854), prosvetnega delavca Antona Stefancioze (r. 1893) in politika Andreja Marinca (r. 1930). Svojo skupino predstavljajo 4 prispevki Milka Mikole o oblastnem razvoju na območju Rogatca med 1945 in 1964, o razlastitvenih ukrepih ljudske oblasti v letih 1945—1948, o prikazu obrti v Rogatcu med 1945 in 1962 in o razvoju gospodarskih podjetij med leti 1945—1955. V teh prispevkih avtor najprej kronikalno poda upravni razvoj ljudske oblasti od osvoboditve do nastanka sedanje šmarske občine leta 1958 in krajevne skupnosti Rogatec leta 1964, nato prikaže ukrep razlastitve nemškega in nemškutarskega premoženja, nje-

govega upravljanja kot narodne imovine ter delne razdelitve med agrarne interesente in okupatorjeve oškodovance. V tretjem sestavku govori o upadu obrti, saj je prvo leto po osvoboditvi živelo v trgu še okoli 50 obrtnih mojstrov, leta 1962 pa le še 12. V zadnjem sestavku je govora o nastanku in razvoju gospodarskih podjetij, ki jih je bilo leta 1947 šest, osem let pozneje pa sedem, med njimi Žaga, ki se je leta 1982 preselila v Rogaško Slatino, Mizarstvo, ki se je prav tja preselilo leta 1974 in Krojaštvo, ki je prenehalo delati zaradi razvoja KORSa v Rogški Slatini leta 1968. Krajevne skupnosti Rogatec, Donačko goro, Stojno selo in Dobovec od leta 1964 dalje predstavljajo Anton Tušek, Peter Marin, Jožica Žerovnik in Ivan Krklec. Med njimi nekoliko izstopa le Rogatec zaradi svoje komunalne urejenosti in kulturno-prosvetne aktivnosti, manj pa seveda okolica, ki je bila pred vojno zelo zaostala, saj ni premogla razen obdelave brusnega kamna v Dobovcu (do leta 1959) in žage v Rogatcu nobenega večjega podjetja. Sledi poročilo Filipa Skerjanca o povojni kulturno-prosvetni dejavnosti, iz katerega izhaja, da je to edina oblika trajnejšega kulturnoprosvetnega kontaktiranja s sodobno slovensko ustvarjalnostjo. Analitično-kritičen in zato zanimiv je prispevek Antona Tepeša o gospodarskih razmerah v Rogatcu glede na njegovo pomembno zgodovinsko preteklost. V njem ugotavlja, da je kraj v vsakem oziru relativno nazadoval, saj je v njem propadla zelo razvita obrt, v okolici stagniralo kmetijstvo, industrija pa se ni razvila, kar je kraju vzelo možnost za prodornejši razvoj. Anton Tušek poroča o dejavnosti gasilskega društva, ustanovljenega leta 1871, Branko Razboršek o povojnem razvoju lovstva, Gabrijel Pust o planinstvu, ki sega do leta 1867, ko je izšla na Dunaju prva publikacija o Donački gori, Josip Očko pa o nogometu, ki je društveno organiziran od leta 1938. Nato sledijo memorialni zapisi. Andrej Marinc se spominja svoje mladosti v trgu, kjer je dočakal osvoboditev in bil še istega leta sprejet v SKOJ. Brane Sotošek pripoveduje o 26. aprilu 1941, ko so okupatorji nasilno izselili prvih 40 družin iz Rogatca, Vlado Miklavc poroča o svojih doživljajih v Rogatcu med majem 1943 in avgustom 1944, ko je odšel v partizane na Boč in tu doživel tragedijo posadke bunkerja za cerkvico na Ložnem, a ostal živ. O zadnjem letu okupacije in sodelovanju z NOB pišeta Lizika Kušnec in Marija Ozvaldič. Sledi poročilo o spominskem muzeju na prostem (skansenu), ki nastaja na razpotju cest proti Rogatcu, Ptuju in Donački gori ter predstavlja tukajšnje kmečko domačijo s stanovanjsko hišo, gospodarskim poslopjem, kozolcem in svinjakom. Tine Stiplovšek zajema iz vira ljudskega izročila ter povezuje posamezne zgodbe v kronološko urejeno nanizanko, segajočo od spominov na Zofijo Rogaško do šeg in navad polpretekle dobe. Zbornik zaključuje predstavitev uredniškega odbora in njegovih sodelavcev, pretežno domačinov, rojenih ali pa živčih na tem lepem koščku slovenske zemlje, ki mu rahla odmaknjenost sploh ni v škodo, ker ga varuje pred prenažno industrializacijo in s tem ohranja za razvoj ekološko manj nasilne terciarne in turistične dejavnosti, ki postajata z razvojem poindustrijske družbe ekonomsko vedno bolj zanimivi.

Jože Curk,
dipl. umetnostni zgodovinar

Več avtorjev: Zbornik med Bočem in Bohorjem, 1984, str. 870

Tik pred koncem leta 1984 sta občini Smarje in Sentjur izdali zbornik *Med Bočem in Bohorjem*, posvečen 40-letnici osvoboditve, ki je nastajal neverjetnih 12 let, tako da sta medtem umrla oba njegova glavna snovalca, predsednik uredniškega odbora dr. Marjan Žagar in odgovorni urednik prof. Janko Liška. Zbornik je zelo zajeten, saj obsega kar 870 strani. V njem je sodelovalo 80 avtorjev z nalogo predstaviti ozemlje, ki smo se ga po vojni navadili imenovati Kozjansko. Ker je bil prvinski namen zbornika, čim boljše orisati celostno podobo obravnavanega območja, je vsebinsko razdeljen v poglavja, ki obsegajo predstavitev pokrajine in njenih prebivalcev, revolucionarno gibanje in NOB, gospodarstvo, zdravstvo in socialno skrbstvo, šolstvo in razne kulturne dejavnosti. Na koncu je dodan še seznam vidnejših osebnosti, ki jih je to ozemlje prispevalo v zakladnico slovenstva. Po številu člankov (25, 39 in 30) ter strani (207, 271 in 113) so najzajetnejša prvo, drugo in zadnje poglavje, medtem ko poglavje o združenem delu, zdravstvu in šolstvu obsegajo po 21, 7 in 10 člankov na 112, 48 in 67 straneh. Zbornik torej premore okoli 135 člankov na okoli 850 straneh, kar mu zagotavlja vsebinsko pestrost ob uravnoteženi obširnosti prispevkov, ki poprečno komaj presegajo po 6 strani. Med 80 sodelavci je kar polovica znanstvenikov, univerzitetnih profesorjev in kulturnikov, kar zborniku zagotavlja kakovostno raven, ni pa preprečilo izpada vrste predstavitev, zlasti s področja kulture. Bralec upravičeno pogaša vsaj sumarno predstavitev bogate bere kulturnih spomenikov in njih stanja po velikem potresu leta 1974, poročilo o dejavnosti raznih muzejskih zbirk in likovnih razstavišč, analizo varstvenih problemov, ki vznikajo pri urbanizaciji starih trških in vaških naselij, saj so se ta prav na tem ozemlju posebno dobro ohranila, razgrnitev ekoloških vidikov pokrajine pri njeni postopni modernizaciji itd. Z eno besedo široka paleta problematičnih področij, ki ni našla mesta v zborniku, bi bilo pa prav, če bi jo, ker bi zbornik vsebinsko aktualizirala. Vsebina tovrstnih zbornikov namreč naj ne bi bila samo zbirka člankov in razprav, ampak tudi predstavitev raznih problemov, ki so pereči ter pogosto zahtevajo širšo obravnavo ali rešitev, kot jo lokalne sredine premorejo. Poleg tega članki niso opremljeni z opombami, tujejezičnimi povzetki in sinopsi, kar sicer kvalitetnemu zborniku jemlje nekaj veljave, res pa je, da ga razbremenjuje še večjega obsega in s tem seveda tudi stroškov. Zaradi obilice avtorjev in njihovih prispevkov je te mogoče obravnavati le sumarno, nekoliko bolj pa le tiste med njimi, ki so tematsko zanimivi, vsebinsko bogati ali problemsko aktualni.

Svetozar Ilesič v uvodnem poglavju predstavlja pokrajino in njeno prebivalstvo ter se posebej ustavlja ob njenem poimenovanju, ki se je po vojni uveljavilo iz določenih socialnogospodarskih in družbenopolitičnih razlogov, nima pa za to geografskega opravičila. Ivan Gams našteva razne značilnosti tega ozemlja, pogojene v njegovi geološki sestavi in podnebnih razmerah, ki prihajajo posebno do veljave v kmetijstvu. Prispevka Stanka Buserja in Bogoljuba Aničiča sta geološki študiji o talni zgradbi obeh občinskih ozemelj, medtem ko Anton Sore analizira potres 20. 6. 1974 in njegove posledice, zlasti na stavbah, ki jih je bilo poškodovanih kar 7763. Milan Dečko razglablja o gozdovih z ekološkega in gospodarskega vidika, ki morata biti v sovisnem ravnovesju, če nečemo trpeti trajne škode na narodnem imetju. O geografskih pogojih prometnih razmer govori Marjan Žagar, ko našteva voglajnsko-rogaško podolje ter dolinski sistem, ki sega od Rimskih toplic prek Jurkloštra, Planine in Fužin do Bistrice ob Sotli (s sodobno različico preko Gračnice

in Lesičnega), medtem ko so za mnogo slabše prečne povezave izhodišča Šentjur in Mestnje na severu ter Sevnica, Senovo in Brežice na jugu. Isti avtor se priložnostno spominja tudi znamenitega geografa in kartografa Blaža Kocena (1821—1871) iz Hotunj pri Ponikvi. Sledita arheološka sestavka Slavka Ciglenečkega in Lojzeta Bolte. Prvi podaja oris arheološke preteklosti obravnavanega ozemlja med neolitikom in koncem zgodnjega srednjega veka, za katero so značilna gradišča iz halštatskega in poznoantičnega obdobja, zlasti pa iz časa preseljevanja ljudstev (Gradee pri Prapretnem, Tinje nad Loko, Svete gore nad Sotlo, Vranje, Rifnik itd.). Drugi avtor predstavlja poleg Vranja najbolj raziskano arheološko postojanko Rifnik, ki obsega najdbe, segajoče od kulture žarnih grobišč do starokrščanske antike, ko je tu obstajala bazilika, ki je bila ob prihodu Slovencev skupaj z naselbino uničena. Jože Čurk podaja kratko zgodovino srednjeveških trgov, ki jih je na obravnavanem ozemlju kar 9. a med njimi nobenega mesta. Vsi so se razvili ob cestah Celje—Ptuj, Slovenska Bistrica—Brežice in Laško oz. Šentjur—Bistrica ob Sotli. K njim prištevata še Šmarje, ki je postalo trg leta 1975, in Rogaško Slatino, ki je dobila svoj regulacijski načrt že okoli leta 1810 ter se je odtlej razvijala kot zdraviliška naselbina. Medtem ko Janko Liška v svojem članku na kratko oriše zgodovino šentjurskega ozemlja, pa Anton Sore podaja kratko zgodovino sejmarnstva, posebno med obema vojnama, ko so se uveljavili živinski sejmi na Pianini, Svetih gorah, pri Sv. Filipu, v Šentjurju, Podčetrtku in Lembergu, ki so bili navadno kombinirani s kramarskimi. Niko Kuret nam odstira podobo Planine iz leta 1843, kot jo je razbral iz t. im. Göthove zbirke anketnih popisov štajerske dežele. Kratko zgodovinsko skico Šmarja nam ponuja Viktor Rom, daljšo razpravo o narodopisnem blagu Niko Kuret, raziskavo o načinu kmečkega življenja pa Slavko Kremenšek. O srednještajerskem narečju, ki živi v voglajnsko-rogaškem podolju, razpravlja Tine Logar, o Antonu Martinu Slomšku in njegovem pomenu za štajersko slovenstvo pa razmišlja Vekoslav Grmič. S problemom populacije z geografskega vidika se bavi Anton Sore, z biološkega vidika Milan Natek, s socialnega (zdomstvo) Ludvik Mastnak, s perspektivo nadaljne poselitve pa Vladimir Kokole. Aktualen je prispevek Petra Planinška, ki je načel občutljivo področje krajinskega načrtovanja, ki mora upoštevati vse podedovane pokrajinske odlike, ne da bi zavrla razvoj posameznikov in celote. Za to je potrebnega mnogo znanja in tenkočutnosti, ki ga našim načrtovalcem pogosto primanjkuje, saj s svojimi nepremišljenimi posegi »skrunijo« lepoto zaupane jim krajine. Gre za ohranitev njenega stabilnega ekološkega sistema, ki edini lahko zagotovi prenos pozitivnih podedovanih vrednot našim zanamcem. Potres iz leta 1974 je bil resna preizkušnja, ki pa načrtovalsko ni bila zadovoljivo izkoriščena. Pokrajina se namreč glede identitete in likovno-prostorske kvalitete še naprej kviri z vedno novimi in novimi nepretehtanimi posegi vanjo. Kot zadnji prispevek tega poglavja sledi članek Lojzeta Umeta o Franju Malgaju (1894—1919), doma iz Hruševca pri Šentjurju ter o njegovem pomenu za slovensko zavest na pragu naše prve osvoboditve leta 1918/19.

V poglavju Revolucionarno gibanje in NOB Franjo Fijavž govori o začetkih organizirane partijske dejavnosti, ki se je na tem območju začela leta 1927 z ustanovitvijo partijske celice v Tržišču pri Rogaški Slatini. V naslednjih letih se je razširila tako, da je izoblikovala dovolj široko bazo za poznejše narodnoosvobodilno gibanje, ki je prav na tem ozemlju doseglo velik razmah. Isti avtor predstavlja tudi napredno predvojno Društvo kmečkih fantov in deklet (DKFID), ki je bilo ustanovljeno leta 1923 ter je ob koncu leta 1940 štelo okoli 240 društev z blizu 20.000 člani, v veliki meri poznejšimi simpatizerji NOB. Cita Bole se spominja medicinske sestre Malčke Podgoršek iz

Ponikve, ki je končala svoje življenje 9. 5. 1942 na četniškem morišču v Jajincih pod Avalo. Obsežno razpravo o nemški okupaciji je prispeval Tone Ferenc, ki govori o funkcioniranju njene civilne uprave, dejavnosti policije in orožništva, široko zasnovani akciji raznarodovanja Slovencev s pomočjo izseljevanja in ponemčevanja, organizaciji vermanšafta, ki je od leta 1942 sodeloval v bojih s partizani, a so jo od jeseni 1944 vedno bolj zamenjavale okupatorjeve vojaške in policijske enote, ki jih je od februarja 1945 vodil polkovnik von Treeck. Rudi Lešnik je opisal mladosten spomin na okupatorjev pokol domačih psov v Podčetrtku junija 1941, Stane Mrvič pa pomen Kozjanskega v NOB, za katerega je žrtvovalo svoja življenja preko 4000 borcev, talcev in taboriščnikov. Franc Drobne se ukvarja z razvojem ljudske oblasti na Kozjanskem med leti 1941—1945, Stane Mrvič s saniteto in šolstvom, Karel Rajh pripoveduje o zli usodi 2. bataljona Kozjanskega odreda 18. 3. 1945 na Resevni. Marjan Jerin, prvi komandant Kozjanskega odreda, se spominja njegove ustanovitve 27. 4. 1944 na vrhu Silovca. Spominskega značaja so zapisi Petra Stanteta o Dobrotinškovih in Dragice Rauter o okupatorjevi ofenzivi na Kozjanskem decembra 1944. Slede kratki življenjepisi in orisi narodnih herojev iz teh krajev: Borisa Kidriča, Dušana Kvedra, Jožeta Preskarja, Janka Sekirnika, Miloša Zidanška, Ilije Badovinca, Angela Besednjaka, Tončke Čečeve, Ivana Škvarča, Petra Stanteta, Antona Vidmarja, Antona Vratanarja in Franja Vrunča (od raznih avtorjev), seznama padlih borcev in žrtev fašističnega terorja v občinah Šentjur in Šmarje od Miklavža Liške, pregleda spominskih obeležij v obeh občinah od Ernesta Rečnika in Antona Kampuša, prikaz povojnega politično-upravnega razvoja na območju obeh občin od Milka Mikole ter kratke predstavitev raznih osebnosti, ki so bile po rojstvu ali dejavnosti povezane z ozemljem obeh občin: Jožeta Brileja, Ivana Luskarja, Dušana Boleta, Sergeja Kraigherja, Franca Svetino, Petra Hlasteca in Avgusta Štancerja.

Poglavje Združeno delo obsega različne sestavke deloma predstavitvenega deloma analitičnega značaja. Drago Mackošek kot predsednik šentjurskega občinskega komiteja za planiranje in razvoj prav na kratko predstavlja temelje gospodarskega razvoja te pretežno agrarne občine, ki po narodnem dohodku spada med zadnje v Sloveniji. Isto je opravil njegov šmarski kolega Marjan Babič za svojo občino, ki se tudi uvršča med nerazvite v naši republici. Nato Ernest Rečnik v daljšem sestavku predstavi delovne organizacije iz obeh občin, med katerimi so nekatere poznane tudi širši slovenski javnosti kot npr. Alpos, Atomske toplice, Kors, Steklarna Boris Kidrič in zdravilišče v Rogaški Slatini. O slatinskih steklarjih govori Lado Tkavc, o šentjurskem obrtništvu Ernest Rečnik, o šmarskem pa Jože Romih. Seznam obrtnikov obeh občin ima bolj značaj adresarja kot članka in verjetno ne spada v zbornik. O kmetijskih dejavnosti v obeh občinah razpravlja Dolfe Cizej, ki se zavzema za večjo ekonomsko veljavo kmetijstva kot doslej, če bomo hoteli njegov razvoj zaobrniti iz zaostajanja v napredek. Branko Hus govori o veterini v šentjurski občini, Karl Andrenšek pa v šmarski. Več ima o vinogradništvu v obeh občinah za povedati Borut Belec, o zadružništvu v občini Šentjur Ernest Rečnik, o onem v občini Šmarje pa Janko Fras. France Adamič se spominja 3 pomembnih šentjurskih sadjarjev Ivana Belleta (†1924) prvega ravnatelja Kmetijske šole v Šentjurju, Gustava Ipavca (†1908) glasbenika in sadjarja ter Karla Ferdinanta Ripšla (†1887), pesnika in sadjarja. O čebelarstvu v Šentjurju, ustanovljenem leta 1906, poroča Ernest Rečnik, o čebelarstvu na območju šmarske občine, ki sega vsaj do leta 1870, pa Janko Fras. Ernest Rečnik poroča tudi o lovstvu in ribištvu, ki sta postala šele po letu 1945 dostopnejša delovnim ljudem. Kratko zgodovino mladinskih delovnih brigad na

Kozjanskem od leta 1972 dalje podaja Miran Koren, obiska predsednika Tita na Planini 2. 5. 1974 se spominja Cvetka Tržan, Kraigherjeva nagrajenca Vojislava Djinovskega, direktorja Steklarne Boris Kidrič v Rogaški Slatini in Alojza Libnika, direktorja zdravilišča prav tam pa nam predstavlja Vinko Habjan.

Poglavje Zdravstvo je s svojimi prispevki zapolnil predvsem Eman Pertl, ki v temeljnem članku podaja zgodovino zdravstva in socialnega skrbstva na območju obeh občin, v posebnih člankih pa opisuje še zgodovinsko usodo zdravilišč v Rogaški Slatini in Podčetrtku. Obeh zdravilišč se iz zdraviliško-turističnega vidika lotega tudi Anton Sore. Memorialnega značaja so zapisi Edvarda Glaserja o zdravniku in prirodoslovcu Evgenu Jaegrju. Joška Majhna o Viktorju Lorgerju in Ernesta Rečnika o Francu Svetini. Sestavek o Olimju kot zdravstvenem in lekarniškem središču, ki bi ga bralec pričakoval tu, je zašel v poglavje o kulturi.

Poglavje o šolstvu obsega dva temeljna sestavka. Prvega o razvoju šolstva do leta 1941 je napisal France Ostanek, drugega o šolstvu po osvoboditvi pa Ernest Rečnik. Če k njima prištejemo še članka o predšolskih ustanovah in posebnih šolah od istega avtorja, vidimo, da zasedajo kar dve tretjini poglavja. Gotovo pa nam ti članki ponujajo sicer sumaren vendar dober pregled šolskega dogajanja na obravnavanem območju od začetkov obveznega šolstva leta 1774 do danes, ko deluje v šentjurski občini 10 šol s 100 oddelki in v šmarski 19 šol s 148 oddelki. Rudi Lešnik poroča o samoupravni šoli v Podčetrtku, ki je leta 1978 postala republiški eksperimentalen hospitacijski in izobraževalni center z nadpovprečnimi učnimi uspehi. Ernest Rečnik dodaja podatke o glasbeni šoli v Sentjurju, Kmetijski in gospodinjki šoli v istem kraju ter o steklarski šoli v Rogaški Slatini. S poročilom o delu Delavske univerze v Rogaški Slatini od Marjana Ungarja ter o obeh Žagarjevih nagrajencih Jožetu Brileju, ravnatelju OŠ v Podčetrtku, in Lojzetu Gobcu, ravnatelju OŠ v Vuzenici, od Lučke Lešnik se to poglavje zaključuje.

Sledi še zadnje poglavje, ki je posvečeno kulturi predvsem kot družbeni dejavnosti. Joško Majhen govori o kulturni dejavnosti v Šmarju nekoč in danes, pri čemer ne pozabi poudariti stalno prisotnost narodnostne klime, ki je od vsega začetka preprečevala nemštvo, da bi se v trgu trdneje zasedrilo. Lino Legiša opozarja na t. im. Kalobski rokopis, ki je nastal med leti 1643—51 nekje na ozemlju novomeškega kolegiatnega kapitlja, sedaj pa ga hrani UK v Mariboru. Gre za zbirko nabožnih pesmi, večinoma prevodov iz nemščine in latinščine, ki jih odlikuje izvirna slovenščina. Sledijo življenjepisi: slovničarja Mihaela Zagajška (1739—1823), Antona Aškerca v Podsredi in Smarju (1881—1889), Ane Wambrechtsamerjeve (1897—1933), Rudolfa Doboviška (1891—1961), Franceta Kidriča (1880—1950), Rudolfa Doboviška ml. (1917 do 1983), Alojza Hergoutha (r. 1925), obsežnejša pa je razprava Dragotina Cvetka o skladateljih Ipavcih (Alojzu, Benjaminu in Gustavu), h kateri dodaja Fran Žižek 4. epizodo iz svoje biografsko-glasbene nadaljevanke o njih. Ciril Cvetko predstavlja dva od pomembnih šmarskih zborovodij Jurčeta Vrežeta in Egona Kuneja, Jurče Vreže pa dodaja še tretjega Borisa Ferlinca. Radovan Gobec se spominja svojega glasbenega dela na Kozjanskem med leti 1937 in 1945, ko je 20. 6. 1944 nastala na Bohorju njegova znamenita Pesem o svobodi. O kulturno-ljubiteljski dejavnosti v šmarski občini poroča Marjan Ungar, o oni v šentjurski pa Ernest Rečnik. Ta dejavnost je po vojni doživela eksploziven razmah, zadnja leta pa se je umirila, a zato organizacijsko in strokovno učvrstila. Sergej Vrišer razglablja o baročnem kiparskem ustvarjanju na obravnavanem ozemlju, pri čemer ugotavlja, da predstavlja okolica Sentjurja in Šmarja kar osredje te umetnosti, saj premore tako bogato opremljene

cerkve kot so na Sladki gori, pri Sv. Roku nad Šmarjem, v Ponikvi, Rogatcu, Olimju, Kostrivnici, na Babni gori, v Zagorju in drugod. V njih so zbrane kiparske umetnine, ki so jih ustvarjali naši takratni vodilni mojstri iz Maribora, Celja, Konjic, Laškega in Rogatca, kjer je delovala znamenita družina Mersi, katere vodilni član je bil Janez Jurij (1725—1788). Barok kot globoko zakoreninjena umetnostna smer je odmevno živel še vso 1. polovico 19. stoletja, čeprav je njegov oblikovni svet polagoma splahnel v konvencionalno podobarstvo povprečne veljave, Olimje kot zdravstveno središče z znamenito lekarno predstavlja Eman Pertl, spominski park Trebče pa Franci Zidar. Mirko Juteršek obravnava likovne umetnike s tega območja: Staneta Jagodica, Josipa Ipavca, Petra Krivca, Ljubico Kočica-Ratkajec, Avgusta Lavrenčiča, Milana Lorenčaka, Karla Plemenitaša, Nado Lukežič, Zvonka Čoha, Goce Kalajdžiskega, Marjana Presička in Dano Kočica. Knjižničarstvo v občini Smarje je obdelal Jože Čakš, ono v občini Šentjur Tatjana Cmok, lokalni radijski studio Šmarje pa Jože Jakoš. Ernest Rečnik razgrinja dejavnost Sokola v Šentjurju med leti 1909 in 1941, ki ni obsegala samo gimnastično ampak tudi kulturnoprosvetno in rekreativno področje. O njegovih povojnih naslednikih TVD Partizanu v Šentjurju poroča Ernest Rečnik, o onem v Šmarju pa Jaka Rihtarič. O planinstvu pišeta vsak za svojo občino Ernest Rečnik in Franc Komericki, o gasilstvu pa Ernest Rečnik in Jože Romih. Poglavje zaključuje seznam občinskih nagrajencev, dobitnikov nagrad, priznanj in plaket, ki so jim bile podeljene za izredne zasluge na političnem, gospodarskem, samoupravnem, kulturno-prosvetnem in drugih področjih, pomembnih za napredek ene ali druge občine.

Zbornik, ki ga začenja sestavek Ivana Križnarja o Titovem bivanju in delovanju na Kozjanskem, zaključujejo nekrologi treh sodelavcev, ki so med njegovim nastajanjem umrli. Gre za univ. prof. dr. Marjana Zagarja (1920 do 1980), predvojnega komunista Franja Fijavža (†1982) in prof. Janka Liško (1908—1983). sledi seznam vidnejših osebnosti z obravnavanega območja, prava bera pomembnih mož, ki jih je to ozemlje prispevalo v zakladnico slovenstva na področjih političnega, vojaškega, znanstvenega, kulturnoprosvetnega in športnega življenja.

Izredno raznovrsten ter vsebinsko bogat zbornik je nastal po zaslugi uredniškega odbora, izdajateljskega sveta in seveda piscev člankov, med katerimi so nekateri sodelovali tudi s po več prispevki kot na primer Franjo Fijavž, Eman Pertl, Niko Kuret, Rudi Lešnik, Stane Mrvič, Janko Liška in zlasti agilni Ernest Rečnik, ki je prispeval kar 17 daljših in krajših sestavkov. Ker tako obsežni zborniki niti v razvitejših sredinah ne izidejo pogosto, je pri njih navadno prisotna želja, da zajamejo čimveč področij, o katerih se ob taki priložnosti zberejo podatki, ki se sicer zlepa ne bi, čeprav morda ne ravno seznanji obrtnikov, nagrajencev ipd. To velja posebno, če ni po drugi strani v zborniku niti besede o kulturnih spomenikih (cerkvah, gradovih, kmečkem stavbarstvu, tehničnih objektih, kiparskih in slikarskih delih itd.), ki jih prav to ozemlje obiluje, a niso našli mesta v zborniku bodisi zaradi spregleda uredniškega odbora ali zatajitve zadolženih piscev. Morda bi lahko poleg Planinškovega odličnega prispevka izšel tudi še kak drugi o ekološki problematiki pokrajine, saj vanjo vedno bolj udara moderno življenje z industrializacijo, eksploatacijo, mehanizacijo, prometom itd., torej z vsemi pozitivnimi in negativnimi (če niso pametno usklajeni) civilizacijskimi dosežki sodobnega življenja, katerega potrošniška mentaliteta je postala sestavni del naše ekonomske stvarnosti.

Jože Curk,
dipl. umetnostni zgodovinar

Ivan Juvan: Plavljenje lesa in splavarjenje po Dravi, Savinji in Savi. Izdalo Društvo gozdarskih inženirjev in tehnikov Maribor, Maribor 1986, 126 strani

Ob 18. kongresu IUFRO, septembra 1986 v Ljubljani, je izšla zanimiva knjiga Plavljenje lesa in splavarjenje po Dravi, Savinji in Savi. Delo dipl. ing. gozdarstva Ivana Juvana je vsekakor velik doprinos k poznavanju problematike transporta lesa po naših rekah in plavljenju lesa po potokih in vodnih drčah od prvih začetkov v 12. stoletju pa vse do prvih povojnih let, ko se je ta način spravila lesa dejansko končal. Zamenjali sta ga cesta in železnica.

Kakor je zapisano v predgovoru, je avtor omenjene knjige želel po dosežaj objavljenih in neobjavljenih virih o transportu lesa opisati to dejavnost s tehničnega in gospodarskega vidika. Kljub temu, da ima delo v naslovu zapisano, da gre le za plavljenje in splavarjenje lesa po Dravi, Savinji in Savi in njihovimi pritoki, je avtor v uvodnih poglavjih obdelal tudi plavljenje po drugih rekah in potokih, kar nam nazorno prikazuje zemljevid plovnih poti v Sloveniji (glej str. 16) in povečana karta teh poti na koncu knjige. Podrobneje so opisane idrijske klavže.

Avtor se je pri pisanju knjige opiral v glavnem na že objavljeno in dosegljivo literaturo (Angelos Baš, Franz Leskoschek, Franjo Pahernik in drugi), kar delu ne zmanjšuje strokovne vrednosti, saj je avtor na drugi strani dodal svoje bogate izkušnje, saj se je v preteklosti večkrat neposredno srečeval s plavci in splavarji in to v času, ko so le ti še aktivno delali pri plavljenju in splavarjenju lesa. To vsekakor prinaša pomembne ugotovitve, ki so bile do sedaj nepoznane in v strokovni literaturi neupoštevane.

Skrbno zbrano in obdelano gradivo je v delu predstavljeno po poglavjih in podpoglavjih, ki nas seznanjajo o gospodarskih in naravnih osnovah za transport lesa po vodnih poteh, o zgodovinskih virih o plavljenju in splavarjenju lesa v Sloveniji, splavarjenju po Dravi s šajkami in splavi, splavarjenju po Savinji. Kratka povzetka sta zapisana v slovensčini in nemščini. Na koncu knjige so navedeni uporabljeni viri in viri slik in fotografij.

Juvanovo delo je vsekakor važen prispevek k zgodovini splavarjenja in plavljenja lesa. Izvrstni so tehnični podatki o dravskih šajkah in splavih, pohorskih vodnih drčah, kakor tudi o savinjskem splavu. Pri tem je treba omeniti, da je avtor povsod uporabljal pristne domače izraze za posamezne elemente šajke, splava in drče. Nazorno je obdelal razmerja med gospod. in splavarji, načine dela na šajkah, splavih in drčah, kakor tudi vozne poti, po katerih so splavarili dravski in savinjski splavarji. Natančno je opisana prodaja lesa in raztovarjanje splavov na končnih postajah. Vse tabele in statistične razpredelnice so vzorno in pregledno urejene. Razumljivo je, da se je avtor osredotočil v večji meri za zgodovinske in tehnične plati plavljenja in splavarstva, obdelal v tem okviru načine dela in orodja plavcev in splavarjev, nekoliko bolj obrobno pa prikazal življenje te družbene skupine in njen odnos do drugih socialnih slojev. Ta problematika je sicer v posameznih poglavjih ali podpoglavjih nakazana, ni pa v celoti obdelana, kar je glede zasnove Juvanovega dela povsem razumljivo.

Mislím, da je edina hiba Juvanove knjige način navajanja in citiranje virov (pisnih in slikovnih). Premalo pregledno je avtor navedel in citiral vire in literaturo. Strokovno bi bilo vsekakor primernejše in preglednejše, če bi bile opombe napisane pod črto ali na koncu vsakega poglavja, ne pa med tekstem samim. Podobno velja za slikovne vire, saj npr. avtor ni navedel razprave A. Baša, Plavljenje lesa po Savinji, SE XXX, Ljubljana 1979, str. 61—73. Juvan omenjene razprave ni citiral v podpoglavju Viri slik, čeprav je

iz tega dela objavil kar štiri fotografije o plavljenju po Savinji in njenih pritokih (glej strani 26, 27, 28 in 30).

Kljub omenjeni pomanjkljivosti je delo bogat prispevek k zgodovini slovenskega gozdarstva in lesarstva, je zaokroženo dopolnilo dosedanjim tovrstnim raziskavam, zato bodo knjigo s pridom uporabljali gozdarji, gozdarski in gospodarski zgodovinarji, kakor tudi etnologi.

Publikacija je izšla v uredništvu in lektorski obdelavi Milana Cilenška, recenziral jo je dipl. ing. gozdarstva Franc Cafnik, natisnilo pa CGP Večer v Mariboru v 1500 izvodih.

Tone Petek,
dipl. etnolog — kustos

Vilko Novak: Raziskovalci slovenskega življenja, Ljubljana 1986, str. 367

Vsaka veda, ki nima svoje zgodovine, je šele v povojih. To ni nič nenavadnega za nekatera raziskovanja, ki jih sproti odkriva in sproža čas, toda stvar je drugačna, ko gre za tradicionalno znanost. Za slovenske razmere bi rekli, da se kot mlada ali mlajša znanost kaže etnologija, vendar pa ima tudi taka trditev dvojni pomen: po eni strani je lahko mlada, ker se je v preteklosti pozno vključila v že razvite znanosti, po drugi kaže takšen videz zgolj zato, ker ne poznamo njenih korenin spričo nenapisane zgodovine.

Prav gotovo bo za slovensko etnologijo veljavno drugo, saj je predmet tistega, kar preučuje, že dolgo časa navzoč v znanosti, čeravno ta znanost še ni imela svojega pravega imena. Na to pomislimo ob prebiranju knjige Vilka Novaka *Raziskovalci slovenskega življenja* (Cankarjeva založba, Ljubljana 1986), ko se srečamo z nizom imen, navezanih na zapisovanje in pozneje preučevanje načina slovenskega življenja. Novakovo delo je namreč slovensko etnološko znanstveno tradicijo obogatilo in utemeljilo s podatki o posameznikih, ki so nam sicer bežno v zavesti, vendar spričo nepovezanega spomina brez prave vrednosti, predvsem pa brez možnosti, da bi kaj dokončnega povedali.

Vilko Novak, dolga leta profesor na etnološkem oddelku ljubljanske Filozofske Fakultete in s tem eden od utemeljiteljev sodobne slovenske etnološke vede, je zbral v knjigi *Raziskovalci slovenskega življenja* zapise o ljudeh, ki so se kakorkoli, tudi brez vednosti ali brez želje, da bi bili etnologi, ukvarjali z zbiranjem in razčlenjevanjem podatkov o življenju Slovencev. Zbrani so spisi, ki so v strokovnem tisku izhajali ob različnih prilikah, toda v pričujoči knjigi, postavljeni v kronološko vrsto, delujejo retrospektivno celovito in poučno.

Knjigo uvaja krajši zapis o Trubarju in tistih njegovih besedah, ki se morejo nanašati na prikazovanje podobe slovenskega ljudstva v 16. stoletju. Tako je na primer Trubar v predgovoru k evangeliju sv. Mateja označil slovenska narečja, ko je zapisal, da »slovenski jezik povsod glih inu v eni viži ne govori«, opazil je razlike v kulturah, ko je primerjal Slovence in Hrvate ali pa Kraševce in Kranjce, prav tako pa je zabeležil narodni značaj ljudstva, ko je zapisal, da je »dobro, dostojno, zvesto, resnicoljubno, pokorno, gostoljubno in milo. Toda preveč in premočno je praznoverno.«

Sele konec 17. stoletja je prinesel nekaj več in tudi načrtneje zbranih podatkov o življenju Slovencev. Natančnejši zapisovalec tega je bil Janez

Vajkard Valvazor, ki je s svojo Slavo vojvodine Kranjske pravzaprav tudi začetnik slovenskega narodopisja. Vilko Novak se pri Valvazorju prav zato zadrži obširneje in podrobneje, tako da študija o njem razkriva najpomembnejše Valvasorjeve ugotovitve, ki se nanašajo na način življenja prebivalcev vojvodine Kranjske.

Druga Novakova temeljitejša postaja na poti skozi razvoj slovenske etnološke vede je Anton Tomaž Linhart, pri katerem je zanimanje za življenje ljudi razdeljeno že po področjih, na primer od poljedelstva do trgovanja. Linhartove ugotovitve so bile izjemno koristne za celoten poznejši razvoj narodopisja, ki so mu, če sledimo Novakovi knjigi, prispevali bistveno težo še francoski (v Idriji delujoči) zdravnik Balthasar Hacquet, potem romantiki Urban Jarnik, Jožef Košič, Stanko Vraz in Emil Korytko, nakar se je v 19. stoletju tovrstno delo plodno nadaljevalo in se ob koncu stoletja imenitno sklenilo s Karlom Štrekljem in njegovimi zbranimi ljudskimi pesmimi.

To je bila dobra osnova, da se je lahko slovenska etnologija v dvajsetem stoletju konstituirala tudi kot znanost in zaživela s suvereno samostojnostjo. Vilko Novak med prvimi strokovnjaki upošteva Franceta Kotnika in Avgusta Pavla, potem pa seveda Nika Županiča, Ivana Grafenauerja, Stanka Vurnika, Franja Baša, Borisa Orla in Rajka Ložarja, svojo knjigo pa sklene z oznako dela Nika Kureta in Milka Matičetova.

Čeprav knjiga Raziskovalci slovenskega življenja ni bila posebej napisana kot zgodovinski pregled razvoja slovenske etnologije, ima njena vsebina historične učinke. Vilko Novak je v pričujočem delu namreč zbral svoje zapise o posameznikih, ki jih je ob različnih priložnostih objavil v strokovnih revijah. Ker pa se je s svojim strokovnim opredeljevanjem lotil tako rekoč vseh bistvenih mož iz preteklih štirih stoletij, ki so najprej nabirali narodno blago, nato pa ga proučevali in z njim krepili slovenske kulturne korenine, se je knjiga spremenila pravzaprav v leksikon narodopiscev. Sploh ne moti, da delo ni napisano v enem zamahu, s čimer bi bila dosežena enotnost, pomembno je, da so Novakovi spisi o raziskovalcih slovenskega življenja zbrani na enem mestu, kjer se zdaj morebiti kaže tudi potreba po pripravi zgodovine slovenskega narodopisja. Ni dvoma, da se je slovenska etnologija — tudi po znanstvenih zaslugah Vilka Novaka — razvila v suvereno znanost, toda zgodovina o njenem razvoju bo to lahko še bolj potrdila.

Vili Vuk,
dipl. etnolog — novinar

Dr. Tone Ferenc, Ljudska oblast na Slovenskem 1941—1945. Druga knjiga — Država v državi. Ljubljana 1987. Založba Borec in Partizanska knjiga. 684 str.

Leta 1985 sem poročal o drugi knjigi na široko zasnovanega dela dr. Toneta Ferencja *Ljudska oblast na Slovenskem v času narodnoosvobodilnega boja*, ki ima naslov *Narod si bo pisal sodbo sam* (ČZN 1985, št. 2, str. 253—256). Tedaj sem tudi na kratko označil literaturo, ki je obravnavala ljudsko oblast pred Ferencčevim raziskovanjem oziroma pred izidom druge knjige njegove monografije in zapisal, da sodi ljudska oblast med tiste teme iz zgodovine narodnoosvobodilnega boja, ki so premalo raziskane in da še nimamo dela, ki bi sistematično in celovito obravnavalo nastanek, razvoj in dekanje ljudske

oblasti na vsem slovenskem ozemlju in na vseh področjih in stopnjah njene-
ga delovanja. Zaradi navedenega si je dr. Tone Ferenc, znanstveni svetnik
v Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja in redni profesor na Univerzi
Edvarda Kardelja v Ljubljani, v okviru raziskovalnega načrta omenjenega
inštituta pred leti zadal zahtevno in veliko nalogo, da celovito preuči zgodovino
ljudske oblasti in graditev slovenske državnosti v času narodnoosvobodilnega
boja.

Leta 1985 je torej najprej izšla druga knjiga Ferencove monografije,
marca 1987 pa smo dobili prvo knjigo z naslovom *Država v državi*. Ta naslov
je avtor povzel po istoimenskem članku Borisa Kidriča, s katerim je le-ta
označil obdobje prvega poleta Osvobodilne fronte pozimi 1941—1942 na neka-
terih območjih Slovenije in ki ga prva knjiga Ferencove monografije tudi
zajema. Prva knjiga *Država v državi*, o kateri poročamo, namreč zajema čas
od prvih začetkov ljudske oblasti v poznem poletju in jeseni 1941 do kapitu-
lacije Italije septembra 1943.

Po avtorjevi zasnovi bosta izšli še dve knjigi o ljudski oblasti na Sloven-
skem 1941—1945. Tretja knjiga z naslovom *Mi volimo bo* obravnavala ob-
dobje od prvega zasedanja Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta februarja
1944 do drugega zbora aktivistov Osvobodilne fronte septembra 1944, četrta
knjiga z naslovom *Na predvečer zmage* pa čas od septembra 1944 do maja 1945.
Druga knjiga, ki je že izšla (*Narod si bo pisal sodbo sam*) torej obravnava čas
od septembra 1943 do februarja 1944. Avtor pa namerava štirim knjigam o
ljudski oblasti v času narodnoosvobodilnega boja dodati še peto z naslovom
Zavezniki ali okupatorji, ki bo obravnavala Slovensko primorje od maja 1945
do septembra 1947 oziroma do priključitve večine Slovenskega primorja Slo-
veniji in Jugoslaviji.

Najprej marom poudariti, da tako prva kot druga knjiga, ki sta že
izšli, potrjujeta, da dr. Tone Ferenc obravnava ljudsko oblast celovito na vseh
ravneh in na vseh področjih njenega delovanja, a hkrati v okviru širših poli-
tičnih in vojaških dogajanj, od katerih je bila odvisna moč ljudske oblasti
v posameznih obdobjih in na posameznih območjih. Razvoj ljudske oblasti
je bil na Slovenskem najtesneje povezan z Osvobodilno fronto slovenskega
naroda, kar je tudi ena glavnih posebnosti slovenskega narodnoosvobodilnega
boja v primerjavi z razvojem drugod po Jugoslaviji. Naj kar tu poudarim,
da je ta pomembna posebnost v Ferencovem delu o ljudski oblasti ustrezno in
lepo poudarjena in razvidna iz prve in druge knjige.

Kot smo že navedli, prva knjiga obravnava nastanek, razvoj in delovanje
ljudske oblasti od njenih začetkov do septembra 1943. Avtor je v Uvodni besedi
zapisal, da v tej knjigi posveča največjo pozornost rojstvu ljudske oblasti na
Slovenskem v letu 1941, razvoju ljudske oblasti in delovanju njenih organov
na velikem osvobojenem ozemlju na Dolenjskem in Notranjskem spomladi in
poletju 1942, prizadevanjem za enotnost Osvobodilne fronte in obnovo oblastnih
funkcij njenih odborov v letu 1943 ter odnosu slovenskega narodnoosvobodil-
nega gibanja do Protifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije. Avtor
pa je vendar dal precej poudarka tudi drugim temam in dogajanjem in še zlasti
nastanku svobodnega ozemlja na Dolenjskem in Notranjskem ter veliki itali-
janski ofenzivi, ki je to ozemlje uničila.

Avtor je v skladu s splošnim razvojem narodnoosvobodilnega boja in v
skladu z razvojem ljudske oblasti besedilo prve knjige smiselno razdelil na
šest poglavij in če upoštevamo razvoj v Ljubljanski pokrajini, ki ga prva
knjiga predvsem obravnava, na pet obdobji, ki jih označujejo vzpomi in upadi
veljave in dejavnosti ljudske oblasti. Pet poglavij obravnava dogajanja v tistih
predelih Slovenije, ki jih je italijanski okupator združil v Ljubljansko pokra-

jino in so bila seveda pomembna za vse slovensko ozemlje. Šesto poglavje pa za celotno obdobje, ki ga prva knjiga zajema, na kratko obravnava vprašanje ljudske oblasti v drugih slovenskih pokrajinah.

Prvo poglavje ima naslov Rojstvo ljudske oblasti in njen razvoj do pomladi 1942, drugo obravnava ljudsko oblast od pomladi do jeseni 1942, naslov tretjega poglavja (Velika italijanska ofenziva na Dolenjskem in Notranjskem ter ponovna zasedba slovenskega ozemlja) in njegova vsebina sta v posredni zvezi z ljudsko oblastjo, saj poglavje obravnava vojaška dogajanja, ki so odločilno vplivala na razvoj ljudske oblasti. Četrto poglavje ima naslov Protifašistični svet narodne osvoboditve Jugoslavije in Slovenci, peto pa obravnava čas od jeseni 1942 do jeseni 1943 oziroma ljudsko oblast v tem obdobju. Prvo, drugo in peto poglavje imajo po tri podpoglavja, tretje pa šest podpoglavij. Pri drugem in tretjem poglavju so podpoglavja še podrobneje razčlenjena s podnaslovi. V knjigi sta kazali osebnih in krajevnih imen ter 12 zelo preglednih skic, ki prikazujejo razkosanje slovenskega ozemlja 1941. leta, italijanski obrambni načrt »Primavera«, postojanke italijanskega okupatorja v Ljubljanski pokrajini v začetku marca 1942, dopolnjen italijanski obrambni načrt Primavera, ohranjene in ukinjene karabinjerske postaje po poveljih iz konca marca in maja 1942, izvoljene narodnoosvobodilne odbore v kočevskem okrožju OF, narodnoosvobodilne odbore v novomeškem okrožju OF, osnovni program italijanske vojske za veliko ofenzivo v Ljubljanski pokrajini 1942. leta in posamezne operacije v času ofenzive ter organizacijo OF na Slovenskem spomladi 1943. V knjigi je objavljenih 34 fotografij in 2 dokumenta.

V prvem poglavju avtor na začetku poudari, da je ljudska oblast na Slovenskem rastla iz Osvobodilne fronte in v skladu s tem najprej na kratko opiše njeno ustanovitev, njena prva programska načela in njene temeljne točke, a tudi njeno organizacijsko strukturo, predvsem pa njen pomen. V drugem podpoglavju obravnava ustanovitev Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora in njegove prve odloke iz srede septembra 1941 ter podčrta, da je bil SNOO prvi organ takšne vrste v Jugoslaviji. Vloga OF v razvoju ljudske oblasti je lepo razvidna predvsem iz podpoglavja, ki ima naslov Država v državi, ki je obenem naslov prve knjige. Na zaključku prvega poglavja je prikaz prvih odlokov imovinsko socialnega značaja. Naj opozorim na zanimivo analizo kritike, ki jo je vodstvo NOG za Jugoslavijo poslalo vodstvu slovenskega NOG tudi v zvezi s pomembnimi odloki, ki jih je SNOO sprejel na svojem prvem zasedanju. Ta analiza pojasnjuje, zakaj ne SNOO in ne IO OF od srede septembra 1941 do začetka marca 1942 nista izdala kakega odloka. Izvajali pa so kljub kritiki, ki ji je sledila samokritika slovenskega vodstva NOG, že sprejete odloke in tako tudi odloka o narodnem davku in posojilu svobode, ki sta bila v omenjeni kritiki označena za operetno zakonodajo.

Drugo poglavje o ljudski oblasti od pomladi do jeseni 1942 je najobsežnejše. Avtor je imel pri drugem poglavju dve možnosti: da gre in medias res in po kratkem uvodu o nastanku osvobojenega ozemlja takoj začne z obravnavo ljudske oblasti na tem ozemlju, ali pa da prikaže tudi nastanek svobodnega ozemlja na Dolenjskem in Notranjskem. Dr. Ferenc se je odločil za drugo možnost in ne obravnava le ljudske oblasti na osvobojenem ozemlju (prevzem oblasti, volitve NOO, Narodnoosvobodilni svet, priprave na zbor odposlancev NOO, gospodarska vprašanja, s katerimi se je ukvarjala ljudska oblast, šolstvo itd.), ampak tudi nastanek svobodnega ozemlja. Poglavje začne s podrobno obravnavo italijanskega načrta Primavera in njegovega izvajanja. Prav tako pa avtor v tretjem poglavju obravnava uničenje svobodnega ozemlja oziroma veliko italijansko ofenzivo z vnaprej programiranimi fazami in tistimi fazami, ki prvotno niso bile načrtovane.

Sodim, da je avtor vključil v svoje delo tudi temeljito obravnavo vojaških dogajanj v zvezi z nastankom in koncem svobodnega ozemlja iz dveh razlogov:

1. Zaradi tesne povezave rasti in upada delovanja ljudske oblasti s celotnim in predvsem vojaškim dogajanjem,

2. zato, ker mu je pritegnitev doslej neuporabljenih virov omogočila, da je v znatni meri dopolnil in tudi spremenil dosedanje vedenje o poteku dogajanj in hkrati opozoril na sporne podatke v dosedANJI literaturi.

Sicer pa je avtor v Uvodni besedi povedal, da je skušal razvoj ljudske oblasti in slovenske državnosti uokviriti v pregled vojaških in političnih razmer, ki so razvoj ljudske oblasti pospeševale ali zavirale in da je za nekatera manj preučena obdobja podal podrobnejši okvir.

Omeniti še moramo, da avtor v zvezi s svobodnim ozemljem na Dolenjskem in Notranjskem 1942. leta obravnava tudi hude napake, ki so bile tam storjene. Gre za vojvodstvo, sektaštvo, nepravilne postopke proti borcem in civilnemu prebivalstvu, nepravilne usmrtitve in hude načine usmrtitev. Gre za doslej najbolj celovito obravnavo navedenih pojavov, ki temelji na skrbni preučitvi virov in v znatni meri na pismih in poročilih Edvarda Kardelja. Avtor je upoštevajoč svoja dognanja upravičeno zapisal, da nekateri pisci monografij o partizanskih enotah napak niso niti omenili, nekateri pa so se jih le dotaknili. Ferencova obravnavo raznih nepravilnosti je poštena, a hkrati konkretna in to tudi z navedbami imen tistih, ki so napake zagrešili. Avtor navedeno problematiko ne obravnava izolirano, ampak v okviru celotnih dogajanj. Pri tem je treba poudariti, da je že 1942. Edvard Kardelj, ki je najbolj ostro nastopil proti negativnim pojavom, dovolj celovito obravnaval napake. S tem v zvezi je zanimiva avtorjeva trditev, da bi bil položaj na osvobojenem ozemlju le drugačen, če bi Kardelj, ki je že poznal posledice sektaških napak v vzhodni Bosni, Črni gori in Hercegovini, prej prišel iz Ljubljane na osvobojeno ozemlje in da je vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja šele po Kardeljevem prihodu na osvobojeno ozemlje poostrilo boj proti napakam. V celoti je v drugem poglavju res dosti novega; ne gre le za nove podatke in ugotovitve, ampak tudi za objektivizacijo procesov in dogodkov, za številne dobre analize in sklepe. Zelo tehten je med drugim prikaz partizanskega sodstva in njegovih pomanjkljivosti v obravnavanem obdobju.

Omenili smo, da avtor v tretjem poglavju obravnava veliko italijansko ofenzivo in italijansko zasedbo osvobojenega ozemlja na Dolenjskem in Notranjskem. To poglavje je drugo po obsegu, a ga je precej manj kot drugega. Gre za natančno obravnavo geneze načrtov za ofenzivo in poteka ofenzive. Tudi za to poglavje v veliki meri velja, da je v njem dosti novega na osnovi prvič preučenega gradiva in da gre tudi za nove presoje. Naj omenim, da je avtor izračunal, da je bilo ob ofenzivi v Ljubljanski pokrajini okrog 65.000 pripadnikov italijanskih oboroženih sil. Na koncu poglavja je avtor kritično prikazal ocene pomena svobodnega ozemlja in rezultatov italijanske ofenzive iz leta 1942. Gre predvsem za Kidričeve ocene. V tretjem poglavju je avtor med drugim zelo lepo opisal nastanek prostovoljne protikomunistične milice (MVAC) oziroma bele garde.

Četrto poglavje o Protifašističnem svetu narodne osvoboditve Jugoslavije in Slovencih najprej prikaže odnos slovenskega NOG do Jugoslavije oziroma do NOG drugih narodov Jugoslavije. V navedenem poglavju avtor obravnava med drugim prve zamisli in priprave za ustanovitev PSNOJ in protifašističnih svetov posameznih pokrajin, potek in vsebino prvega zasedanja PSNOJ v Bihaću ter dejavnost vodstva slovenskega osvobodilnega gibanja v zvezi z ustanovitvijo PSNOJ. Tudi v tem poglavju najdemo nekatere nove ugotovitve v zvezi z obravnavano temo. Slovenske delegacije na prvem zasedanju

PSNOJ ni bilo. Dr. Ferenc je navedel pravi vzrok, zakaj je ni bilo — vabilo je do vodstva slovenskega narodnoosvobodilnega boja prišlo prepozno.

V poglavju o ljudski oblasti od jeseni 1942 do jeseni 1943 dr. Ferenc obravnava prizadevanja za odpravo posledic velike italijanske ofenzive, utrditve enotnosti OF in za obnovo ter krepitev oblastnih funkcij odborov OF na Dolenjskem in Notranjskem. Obravnava tudi prve zamisli in priprave za širši zbor predstavnikov slovenskega naroda pred kapitulacijo Italije (ta zbor je v času priprav dobival razne nazive), ustanavljanje in delovanje gospodarskih komisij in sploh delovanje OF na gospodarskem področju in še drugo. Zanimiv je prikaz tistih političnih prvih, ki so privedle do takoimenovane dolomitske izjave KPS, krščanskih socialistov in levih Sokolov. Šele natančnejša primerjava med dosedanjo literaturo in delom, ki ga obravnavamo, bo pokazala, kaj vse je v petem poglavju novega.

Avtor je sam na začetku šestega poglavja zapisal, da je skoraj vsa knjiga posvečena obravnavi ljudske oblasti v tistem delu Slovenije, ki ga je aprila 1941 zasedla Italija. Navedeno je utemeljil z dejstvom, da je bilo tam ves čas vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja za Slovenijo in da je tam OF lahko najbolj delovala tudi kot ljudska oblast. In zares je zadnje poglavje o vprašanju ljudske oblasti zunaj Dolenjske in Notranjske z Ljubljano kratko. Avtor ugotavlja, da je tudi svobodno ozemlje na Gorenjskem decembra 1941 obstajalo prekratek čas, da bi OF lahko storila tam kaj pomembnejšega za uveljavitev oblastnih funkcij svojih odborov. Vsekakor so dejstva, ki jih navaja dr. Ferenc o OF na nemškem in madžarskem zasedbenem področju ter v Slovenskem primorju za obravnavano obdobje točna. Upoštevati pa moramo, da narodnoosvobodilni boj v celoti le ni ves čas obravnavanega obdobja v taki meri zastajal za razvojem NOB v Ljubljanski pokrajini, kot so bile majhne možnosti za uveljavljanje oblastnih funkcij odborov OF, saj je bil narodnoosvobodilni boj na nemškem okupacijskem območju oziroma na Gorenjskem in Štajerskem v prvih mesecih okupacije na vojaškem področju celo bolj intenziven kot v Ljubljanski pokrajini.

Poročilo o prvi knjigi Ferencve monografije o ljudski oblasti na Slovenskem 1941—1945 lahko zaključimo z ugotovitvijo, da gre za pomemben in kvaliteten doprinos k zgodovinoisju narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem. Ta monografija o ljudski oblasti, kot celota ne bo le temeljno delo o svoji temi, ampak tudi eno temeljnih del zgodovinoisja o slovenskem narodnoosvobodilnem boju. Tako lahko sodimo po prvi knjigi Država v državi in drugi knjigi Narod si bo pisal sodbo sam, ki sta že izšli. O temeljitosti Ferencvega dela pri raziskovanju ljudske oblasti strokovnjakom dosti pove tudi znanstveni aparat v knjigi Država v državi. Ta aparat ima 1584 opomb o virih in literaturi, pri nekaterih opombah pa so še razni podatki in utemeljitve v zvezi z osnovnim besedilom.

Kot druga je tudi prva knjiga monografije o ljudski oblasti izšla v okviru Knjižnice OF, ki jo kot Knjižnico NOV in POS urejuje komisija za zgodovino pri predsedstvu republiškega odbora ZZB NOV Slovenije. S knjigo Država v državi, ki smo jo predstavili in z drugimi deli dr. Toneta Ferenca sta omenjeni Knjižnici veliko pridobili.

Dr. Milan Ževart
ravnatelj Muzeja NO Maribor

Ocene — Reviews

- Bruno Hartman: Več avtorjev: CELJSKI ZBORNİK 118
Celje 1986, str. 404
More authors: Miscellany of Celje, Celje 1986. Pages 404
- Miroslava Grašič: Več avtorjev: ZDRAVSTVENA SLUŽBA V NARODNO-
OSVOBODILNI VOJNI NA MARIBORSKEM OBMOČJU 1941—1945.
Maribor 1986, str. 121 120
More authors: The Health Service in the National Liberation War in the
region of Maribor from 1941 to 1945. Maribor 1986. Pages 121
- Jože Curk: Več avtorjev: ZBORNİK ROGATEC 1283—1983. Rogatec
1985, str. 250 124
More authors: Miscellany Rogatec 1283—1983. Rogatec 1985. Pages 250
- Jože Curk: Več avtorjev: ZBORNİK MED BOČEM IN BOHORJEM. 1984,
str. 870 127
More authors: Miscellany between Boč and Bohor. 1984. Pages 870
- Tone Petek: Ivan Juvan: PLAVLJENJE LESA IN SPLAVARJENJE PO
DRAVI, SAVINJI IN SAVI. Maribor 1986, str. 126 132
Ivan Juvan: The floating of Wood and Rafting on the Drava, Savinja and
Sava. Maribor 1986. Pages 128
- Vili Vuk: Vilko Novak: RAZISKOVALCI SLOVENSKEGA ŽIVLJENJA.
Ljubljana 1986 133
Vilko Novak: The Researchers of Slovene Life. Ljubljana 1988.
- Milan Ževart: Dr. Tone Ferenc: LJUDSKA OBLAST NA SLOVENSKEM
1941—1945. DRUGA KNJIGA — DRŽAVA V DRŽAVI. Ljubljana 1987,
str. 684 134
Dr. Tone Ferenc: Peoples authority on Slovene 1941—1945. Second book
— State in State. Ljubljana 1987. Pages 884

CASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE NOVA VRSTA

23. (58) LETNIK 1987, ZVEZEK 1

Uredil s sodelovanjem uredniškega odbora Vladimir Bračić — Izdajata Univerza v Mariboru in
Zgodovinsko društvo Maribor — Založila Založba Obzorja Maribor — Za založbo mag. Marjan
Znidarič — Natisnolo 1987 CGP Večer v Mariboru v nakladi 500 izvodov

R dp
ČZN
1987

39

119870101,1

COBISS •